

Российская Федерация үөрэхтээһиннэ уонна наукаҕа министерствота
М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной университет
Российской Федерация хотугулуу-илинни норуоттарын тылларын
уонна культураларын института

В.В. Илларионов

**ТҮӨЛБЭ ОЛОНХОҕУТТАРА:
ОЛОНХОЛООҕУН УРАТЫЛАРА**

Дьокуускай
2016

УДК 398.224(=512.157)

ББК 82.3(2Рос=Як)

И44

ХИФУ научнай-техническэй сэбиэтэ бигэргэппитэ

Научнай редактор:

филол.н.д., М.К. Аммосов аатынан ХИФУ профессора *Л.С. Ефимова*

Рецензентэр:

п.н.д., М.К. Аммосов аатынан ХИФУ профессора *Е.М. Поликарпова*;

филол.н.к., ГЧуоХААНПИ научнай сотруднига *А.А. Кузьмина*

Илларионов, В.В.

Түөлбэ олонхоһуттара: олонхолооһун уратыллара : монография /
В.В. Илларионов. – Дьокуускай : ХИФУ кинигэ кыһата, 2016. – 272 с.
ISBN 978-5-7513-2282-3

Профессор В.В. Илларионов түөлбэ олонхоһуттарын уонна кинилэр олонхолорун үөрэтиигэ, үйэтитиигэ, бэчээттээн таһаарыыга олоһун анаата. Кинигэбэ “Саха боотурдара” серия уонна атын да таһаарыылар кирири ыстатыйаларыгар биирдиилээн олонхоһуттарынан сирэйдээн, Киин, Бүлүү, Хоту бөлөх түөлбэлэргэ олонхолооһун үгэстэрин, уратыларын арыян көрдөрөр суруйуулар түмүллэн киллэрилиннилэр.

Кинигэ фольклористарга, норуот тылын айымньытын кэрэхсээччилэргэ, үөрэх кыһатын студенттарыгар, магистрантарга анналаах.

УДК 398.224(=512.157)

ББК 82.3(2Рос=Як)

ISBN 978-5-7513-2282-3

© Илларионов В.В., 2016

© Северо-Восточный
федеральный университет, 2016

ИЙНЭЭБИТЭ

Кириитэ	4
Маннайгы түһүмэх. Киин түөлбэ олонхоуттарын үгэстэрэ	16
1.1. Амма аатырбыт олонхоһута Т.В. Захаров-Чээбий олобо уонна айар үлэтэ.....	16
1.2. Таатта түөлбэтин олонхоуттара уонна И.М. Давыдов «Тойон Ньургун» олонхото	26
1.3. Мэнэ Хангалас олонхоһута Н.А. Абрамов-Кынат («Ньургун Бөбө» олонхо холобуругар)	44
1.4. Уус Алдан олонхоһута Р.П. Алексеев уонна кини «Алаатыыр Ала Туйгун» олонхото.....	59
1.5. Нам олонхоһута Е.Г. Охлопков-Буоратай («Алантай Боотур» олонхотугар тирэбирэн)	81
1.6. Чурапчы олонхоһута А.Н. Кривошапкин «Хара Дьоруо аттаах Хара Ньургун Боотур» олонхону толоруута.....	95
1.7. Хангалас түөлбэтигэр олонхолоһун үгэһэ уонна М.И. Саввин «Мүлдүйөт Бөбө» олонхото	101
Иккис түһүмэх. Бүлүү улуустарын олонхоуттара	131
2.1. Бүлүү аатырбыт олонхоһута С.Н. Каратаев-Дыгыйар айар үлэтэ.....	131
2.2. Үөһээ Бүлүү олонхоуттарын үгэстэрэ	149
2.3. Күөх Ньурба аатырбыт олонхоһута И.М. Харитонов-Саахардаах.....	159
2.4. Сунтаар олонхоһута М.З. Мартынов олобо уонна айар үлэтэ	169
Үһүс түһүмэх. Хоту түөлбэ олонхолоһун үгэстэрэ	198
3.1. Дьааны олонхоһута М.Н. Горохов-Муойа уонна кини олонхолоро	198
3.2. Халыма олонхоуттарын үгэстэрэ	221
Түмүк	249
Литература	254

КИИРИИТЭ

Аан тыл

Норуот тылынан уус-уран айымньыларыттан бары өттүнэн баай ис хоһоонунан, уус-уран ойуулааһынынан, толоруллуутунан, кээмэйинэн уратылаахтара, саха норуотун киэн туттуута – олонхо. Киниэхэ норуот үйэлэр тухары мунньубут үтүө үөрүйэхтэрэ, олоххо көрүүлэрэ, сир-дойду, айылҕа үөскээһинин, сайдан иһиитин туһунан эрдэтээҕи сабаҕалаан толкуйдааһына тыктарыллан көрдөрүллэр. Олонхоҕо киһи кыаҕа, күүһү-күдэҕэ, кэрэмэс кэрэтэ уран тыл уһунан хоһуллар, дорҕоон тойугунан доҕуһуолланар. Ол да иһин олонхону киһиэхэ гимн, саха норуотун энциклопедията, норуот оператын төрдө диэн саамай сөпкө этэллир.

ЮНЕСКО быһаарытынан, олонхо киһи аймах тылынан уонна материалнай суох культуратын кылаан чыпчаалынан биллэриллибитэ мээһэҕэ буолбатах. Биһиги талба талааннаах олонхоһуттарбыт үгүс үйэлэр тухары чочуйан, тупсаран, сайыннаран илдьэ кэлбит поэтической, музыкальной искусстволарын үрдүктүк сыаналааһын туоһутунан буолар.

Олонхоһуттар норуот бу сүдү баайын үйэттэн үйэлэр тухары көлүөнэттэн көлүөнэҕэ биэрэн, биһиги бүгүнгү күннэрбитигэр аҕаллылар. Олда иһин норуот кинилэргэ сыһыана ураты этэ. Олонхоһуттар чаҕылхай талааннарын, абааһылары кытта күрэстэспиттэрин, уус-уран тыл көмөтүнэн ыарыылары, дыаннары кыайбыттарын, хаппыт мас көҕөрөн тахсыар диэри туойбуттарын туһунан үгүс үһүйээннэри, номохтору истиэххэ сөп. Итини таһынан «улуу олонхоһут», «ааттаах олонхоһут», «ырыа» диэн дьаралык ааттары биэриилэр бааллар. Ити барыта норуот талааннаах дьонугар, олонхоһуттарыгар, дириг ытыктабыл, сүгүрүйүү кэрэһитинэн буолар.

Олонхоһут – айылҕаттан сүдү талааннаах киһи. Ылбычча киһи санаата да олонголоон барбата биллэр. Онуоха эбии олонхоһут буоларга үгүс сыра, эрэй, дьулуур, баҕа наада. Олонголооһун үгэс быһыытынан киэһэ тэриллэрэ уонна түүнү быһа, сороҕор хас да күн салҕанара. Бу былаһын тухары олонхоһут истээччилэри салгыппакка эрэ, толоруутун

умсулҕанынан, уус-уран кэпсээһининэн, бухатырдар ырыаларын араастан биэрэринэн, куолаһа кэрэтинэн өрө күүрдэн иһиэхтээх. Дэлэбэ даҕаны, Дьяаныга көскө олорбут нуучча биллиилээх фольклорһа И.А. Худяков олонхону толоруллуутун өттүнэн «зародыш народной оперы», «главный род поэзии» диэн этиэ дуо?¹ Кэнники да чинчийээччилэр бу санааны үгүстүк бигэргэтэн тураллар.

Олонхоһут бары өттүнэн дэгиттэр талааннаах буолар. Кини – дорҕоонноох тойуксут уонна алгысчыт, сээркээн сэһэнньит уонна алыптаах остуоруйаһыт, чабырҕахсыт уонна үгэһит. Итини тэнгэ түөлбэ күөл саҕа түһүлгэни төрүттүүр үнкүүһүт, хомуһуннаах ойуун буолар толору кыах үгүстэригэр баар буолар. Маныаха С.А. Зверев-Кыыл Уолун уран тыл ууһугар уһуйбут, дорҕоон тойук туонатыгар таһаарбыт, көргө-нарга көбүлээбит Я. Васильев-Ырдыан Дьяакып «тоҕус суол тойугу, тоҕус суол үнкүү тылын, тоҕус олонхону, тоҕус суол ойуун кыырытытын, быһата, бары көрүнтэн тоҕустуу суолу тутуһан толорор киһи саха ырыатын-тойугун, олонхотун, көрүн-нарын баһылаабыт курдук сананыахтаах» диэн этэрэ мээһэҕэ буолбатах². Чуолаан Сергей Зверев хаалларбыт баай нэһилиэстибэтин анааран көрдөххө, фольклор бары жанрдарын тэннэ кэриэтэ толорор дэгиттэр талааннаах эбит. Кини курдук нохтолоох тойон сүрэҕи долгутар олонхоһуттар бааллара эбитэ буолуо да, хомойуох иһин, сурукка-бичиккэ үйэтитилибэккэ, биллибэккэ-көстүбэккэ хаалбыттара үгүс буолуохтаах.

Төһө олонхоһут төрөөн-үөскээн ааспытын этэр күчүмэбэй. Урукку өттүгэр, Г.В. Ксенофонов суруйарынан, хас нэһилиэк аайы уонунан аабыллар олонхоһуттар бааллара. Кини этэринэн, былыргы төрүттэри түөһэн, төрдүн-ууһун ырытан кэпсиир сээркээн сэһэнньиттээбэр уһун түүнү кылгатар уран тыллаах олонхоһуту көрсөн кэпсэтэр бэрт судургу эбит. Ол олонхолоһун олус дэлэйэ сылдыбытын, биһирэбили ылбытын кэрэһилиир.

¹ Худяков, И.А. Краткое описание Верхоянского округа / И.А. Худяков; под ред. чл.-кор. АН СССР В.Г. Базанова; подгот. текста О.Б. Алексеевой; ред. якут. текстов и примеч.; Г.У. Эргиса, Н.В. Емельянова, П.Е. Ефремова; вступ. ст. В.Г. Базанова и Н.В. Емельянова]; Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом), Ин-т истории, яз. и лит. ЯФ СО АН СССР. – Ленинград : Наука, Ленингр. отд.-ие, 1969. – С. 366.

² Илларионов, В.В. С.А. Зверев уонна кини туһунан ахтыылар // Айыылартан айдарыылаах: С.А. Зверев туһунан ахтыылар. – Дьокуускай : Бичик, 2000. – С. 4.

Аба дойду Улуу сэриитин иннигэр олонхоуттары кытта утумнаах үлэ ытылла сылдыбыта. Бу кэмнэ олонхоуттаранкеталарын (паспордарын) толоруу тэриллиттэ. Ол түмүгэр, ситэтэ суох да буоллар, 15 оройуонна 83 олонхоут баара чуолкайдаммыта³. Кинилэр репертуардарын суруйууга болжомто ууруллубута. Маныаха идэтийдит фольклористар Г.У. Эргис, С.И. Боло, А.А. Саввин, П.Н. Попов, ТЛИНЧИ научнай корреспондентара П.Я. Тулааһынап, И.С. Прохоров, П.Т. Степанов, С.К. Дьяконов о.д.а. дьулуурдаахтык үлэлээбиттэрэ. Ол түмүгэр кинилэр уонна кэлинни сүһүөх энтузиастар 126 олонхону суруйан Научнай киин архыбыгар туттарбыттара. Ол иһигэр аатырбыт олонхоуттар Д.М. Говоров (Уус Алдан), Н.А. Абрамов-Кынат (Мэнэ Ханалас) биирдии бэйэлэрэ үстүү балачча улахан толору олонхолору суруттарбыттара. Кэлинни сүһүөх олонхоуттартан В.О. Каратаев (Бүлүү), Д.А. Томская (Дьяаны) репертуардарын балачча толору магнитофонунан уонна видеокамеранан суруйдубут. Уус Алдан олонхоута Р.П. Алексеев «Алаатыыр Ала Туйгун» диэн үс үйэлээх бөдөн олонхотун суруттаран, кэннигэр өлбөт-сүппэт кэриэс хаалларан турар. Мантан сизтгэрэн эттэххэ, олонхоуттар репертуардара сүрдээх баай буолар. Г.В. Ксенофонов уруккута Нам, билиннинэн Горнай оройуонун аар кырдыаҕас олонхоутуттан П. Колесовтан репертуарын толору суруйан ылбыта. Бу ытык кырдыаҕас соботох бэйэтэ 45 олонхону толорор кыахтаабын учуонай улаханлык сөхпүт-махтайбыт⁴. Биирдии олонхо ортотунан 10 тыһыынча хоһоонунан строкалаах буоллабына, кини барыллаан мөлүйүөн аҥаара хоһоону кэпсээн-ипсээн, ыллаан-туойан кэбинээ эбит. Сөбүмэр талаан, сөбүмэр билии, хомойуох иһин, сурукка-бичиккэ үйэтийдиккэ, суруллубакка, былыргы дьыллар быыстарыгар туман буолан көттөҕө!

Аспыт үйэ сэттэ уонус сылларыгар олонхоуттар анкеталарын толорууну тэрийэн ыта сылдыбыппыт. Онно көрдөххө, республика оройуоннарыгар сүүрбэччэ олонхоут, ол иһигэр Н.И. Степанов (Мэнэ Ханалас), П.П. Ядрихинская (Нам), Р.П. Алексеев (Уус Алдан), Е.И. Кардашевская (Орджоникидзеvская), М.З. Мартынов, А.П. Амвросьев (Сунтаар) курдук ийэ олонхоуттар бааллара.

³ Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо: основные образы / И.В. Пухов, отв. ред. Е.М. Мелетинский; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького АН СССР; Ин-т яз. лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Москва: Наука, 1962. – С. 5.

⁴ Ксенофонов Г.В. Ураанхай сахалар: очерки по древней истории якутов / Г.В. Ксенофонов. – Якутск: Бичик, 1992. – Том 2. – С. 222.

Абыс уонус сылларга урут киэн эйгэбэ биллибэтэх, олонхолуур дьарыктарын илдэ сылдыар олонхоһуттар С.Г. Алексеев (Горнай), В.Д. Егоров-Айах Баһылай, Д.С. Сергеев (Ньурба), С.Г. Егоров (Сунтаар), М.Г. Соров (Таатта), К.Л. Федоров (Чурапчы) син балачча биллэн олонголоон киэн биһирэбили ыла сылдыбыттара. В.О. Каратаев, А.С. Васильев (Бүлүү), Л.П. Новогодин (Уус Алдан) уус-уран самодеятельность концертарыгар тыыллан-хабыллан олонголоон барбыттара. Чуолаан, кинилэр олонхо киэһэлэрин тэрийэн ытытыга көхтөөхтүк кыттыспыттара. ТЛИ институтун үлэһиттэрэ П.Н. Дмитриев, В.П. Еремеев кинилэр репертуардарын үйэтитиигэ үгүстүк түбүгүрбүттэрэ. В.О. Каратаевы кытта бииргэ үлэлээһин түмүгэр «Модун Эр Соботох» олонхотун үс төгүл магнитофонна суруйбушпут. Ол түмүгэр «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» диэн 60 туомнаах кинигэбэ кини олонхотун туспа томунан сахалыы-нууччалыы тылларынан бэчээттээн таһаарбыппыт⁵.

Ааспыт үйэ кэнники сылларыгар олонхоҕо кэрэхсэбил үөскүү сылдыбыт кэмигэр Д.А. Томская (Дьокуускай, Дьяаныттан төрүттээх), А.И. Томская (Дьяаны), Н.Г. Тарасов (Горнай) курдук тарбахха аабыллар олонхоһуттар балачча олонхолуур буолбуттара. Кинилэртэн үйэтэ уһаан Д.А. Томская олонхону кэрэхсээччилэргэ киэнник биллибитэ. Саха олонхотун Японияҕа тийэ билсигиннэрбитэ.

Кинилэри утумнуох, олонхолорун үгэһин салгыах, сайыннарыах эдэр олонхоһуттарбыт суохтары тэнэ. Билинни кэмнэ урукку курдук күнү-дьылы ытан ыахтаһар, сэлэхэр, олонхону оттомноон истэр солото, кэрэхсиир кыахпыт суох курдук.

Кини эстетическэй дуоһуйуутун, наадыһытын толуйар телевизор, театр, киинэ, хаһыат туох да олус дэлэгэй. Билигин урукку курдук олонхоһуттары иитиэхтээн таһаарбыт эпическэй эйгэ, олонхо хас тылын-өһүн, ис хоһоонун куттарынан-сүрдэринэн ылыммыт курдары өйдөөн «ноолуу» олорор истээччилэр, син эмиэ олонхоһут курдук, уостан-симэлийэн тураллар.

⁵ Могучий Эр Соботох=Модун Эр Соботох: якут. героич.эпос / ред.кол.: Н.А. Алексеев и др.; сказитель В.О. Каратаев; подг. текста: В.В. Илларионов; пер.: П.Е. Ефремов, С.П. Ойунская, Н.В. Емельянов; вступ.ст.: Н.В. Емельянов, В.В. Илларионов; музык. ст. Э.Е. Алексеева. – Новосибирск: Наука, 1996. – 437 с.

Ол да буоллар, инчэбэй тирбэбэ быстыбатыны диебит курдук, А.Е. Соловьев, Н.К. Шамаев, К.Н. Никифоров, Н.И. Сафонов-Дьырылы, В.Д. Данилов, Л.С. Афанасьева, В.Н. Иванов-Чиллэ уо.д.а. оҕо сылдьан сүрэхтэрин сүүбүт, уйулбаларын уһугуннарбыт олонхолорун санаан, талба талааннарын сайыннарыыга күүскэ үлэлэспиттэрэ. Кинилэри утум олонхоһуттар диэн ааттыбыт. Утум олонхоһуттар бэйэлэрин төрөөбүт-үөскээбит түөлбэлэрин олонхолорун олонголооһун уостубут кэмигэр тарҕата сылдьаллара болҕомтоҕо ылыллара наада. Дьинг ийэ олонхоһуттары истибэтэхтэр кинилэр кылгас тэттик толорууларыттан, син олонголооһун маннык этэ диэн өйдөбүлү ылыахтарын сөп.

Олонхо ЮНЕСКО-ҕа киһи аймах тылынан уонна материальнайа суох нэһилиэстибэтин кылаан чыпчаалынан биллэриллиэбиттэн олонхоҕо уонна олонхоһуттарга сыһыан уларыбыта. СӨ Президенин Ыйааҕынан Д.А. Томскаяҕа, П.Е. Решетниковка, кэлин А.Е. Соловьевка ый аайы бэриллэр стипендия анаммыта. Кинилэр олонхолорун аныгы техническэй ньымаларынан устуу, бэчээттээн таһаарыы ытыллыбыта.

Олонхо тус сыаллаах программата ылыныллан, олонхону үйэтитиигэ, харыстааһынна, сөргүтүүгэ араас өрүттээх үлэ ытыллыбыта. Ол тускулунан «Саха боотурдара» серияны бэчээттээн таһаарыы көрүллүбүтэ. Серия сүрүн сыала олонголооһун киэнник тарҕаммыт улуустарыттан биирдии эбэтэр хас да тэттик олонхолору сүүмэрдээн киллэрэн, бэчээттээн таһаарыы этэ. Түөлбэ олонхолору сериянан таһаарыы боппуруоһун өр сылларга фольклор секторын салайбыт, биллиилээх эпосовед Н.В. Емельянов хаста да үрдүкү тэрилтэлэргэ туруорса сылдыбыта да, үп-харчы суоһунан кыаллыбатаҕа. Өрөспүүбүлүкэтээҕи олонхо ассоциацията тэриллэн, маннайгы президент М.Е. Николаев өйөбүлүнэн уонна оччотооһуҕа наука уонна үөрэхтээһин сис комитетын председателэ, Олонхо уон сыллаах программатын олоххо киллэрии национальной комитетын председателэ А.Н. Жирков быһаччы көмөлөрүнэн 21 туомнаах «Саха боотурдара» тахсар буолбута. Маныаха киин уонна Бүлүү улуустарын олонхолоро бэчээккэ бэлэмнэнэн табыстылар. Дьааны уонна Орто Халыма олонхолоро бэчээккэ бэлэмнэнэн, издательствоҕа туттарылыннылар. Үбэ-харчыта быһаарылыннаҕына, атын үс туом тахсарыгар эрэллээхпит. Бу туомнар кирири ыстатыйаларыгар олонголооһун түөлбэ үгэстэрэ биирдиилээн талааннаах олонхоһуттарынан сирэйдээн көрдөрүллэллэр. Ол эбэтэр хас биирдии олонхоһут бэйэтин түөлбэтин үгэһин илдьэ сылдьар диэн санаанан салайтарабыт.

Түөлбэ олонхолору аан маннай сурукка-бичиккэ түһэрэн үйэтитиини, киэн научнай эйгэбэ тиэрдиини нуучча уһулуччулаах ученай-фольклорина И.А. Худяков ыраах Дьяаныга көскө олорон саҕалаабыт эбит. Ол туһунан биһиги хас да ыстатыйаны анаан суруйан турабыт⁶.

Э.К. Пекарской Таатта (уруккута Боотуруускай) улууһун Дэбдиргэ, Дьүлэй түөлбэлэрин олонхоттары олонхолорун тус бэйэтэ да, кини көмөлөһөөччүлэрэ да сурукка-бичиккэ түһэрэн үйэтиппиттэрэ уонна «Образцы народной литературы якутов» сериятыгар революция иннигэр бэчээттэн таһаарыта түөлбэ олонхолору түмэн көрүү маннайгы холобура буолар⁷. Кэлин саха фольклористара Э.К. Пекарской ити таһааттарбыт сериятыттан Дьүлэй нэһилиэгин олонхоттарыттан суруллубут олонхолору аныгы текстологической ирдэбиллэн туспа түмэн таһаарбыттар⁸. Кирири ыстатыйаҕа Дьүлэй нэһилиэгин олонхоттары, чуолаан таатталар бары аҕа туттар олонхоттара И.Н. Винокуров-Табаахырап туһунан балачча киэнник суруллубута⁹.

Саха сириттэн төрүттээх этнограф уонна фольклорист В.Н. Васильев 1906 с. дойдутугар Аммаҕа кэлэ сылдьан, дойдутун аатырбыт олонхоттары Т.В. Захаров-Чээбий «Ала Булкун», М.Е. Новиков-Мэлэх Мэхээлэ «Дуолан Баай Тойон, Арҕас Баай Хотун», Ф.Т. Егоров «Дьохсоҕоллой оҕонньор, Сизэмийкээн оҕонньор» уонна Чурапчыттан

⁶ Илларионов, В.В. Традиции верховяских олонхосов в записях И.А. Худякова / В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2014. - № 12. Ч. 3. – С. 88-9; Илларионов, В.В. Н.С. Горохов: первые записи олонхо и их перевод на русский язык (к изучению верховянской эпической традиции) / В.В. Илларионов // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2014. – №1(8). – 93-98; Илларионов, В.В. Верховяские сказительские традиции в эпических традициях М.Н. Горохова / В.В. Илларионов // Вестник СВФУ им. М.К. Аммосова. – 2015. – №5 (49). – С. 87-101.

⁷ Образцы народной литературы якутов / под ред. Э.К. Пекарского: [в 3-х т.: в 1 т. семь олонхо представляют законченную запись – остальные отрывки из разных олонхо. Все выпуски имеют сплошную нумерацию]. – Санкт-Петербург: Тип. Императорской АН, 1907-1911. – Т. 1, вып. I-V. – 1907-1911. – 475 с.

⁸ Дьүлэй нэһилиэгин олонхолоро / Россия наукаларын акад. Сиб. салаатын Гуманит. чинчийи уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та; [хоһоонунан наардааһыны онордо В.В. Илларионов; эппиттиир ред. Н.И. Попова; кирири ыст. суруйдулар: В.В. Илларионов, Н.А. Оросина]. – Дьокуускай: ГЧУоААХНПИ, 2013. – 265 с.

⁹ Илларионов, В.В. Дьүлэй нэһилиэгин олонхоттара уонна Э.К.Пекарской // Дьүлэй нэһилиэгин олонхолоро / Россия наукаларын акад. Сиб. салаатын Гуманит. чинчийи уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та; [хоһоонунан наардааһыны онордо В.В. Илларионов; эппиттиир ред. Н.И. Попова; кирири ыст. суруйдулар: В.В. Илларионов, Н.А. Оросина]. – Дьокуускай: ГЧУоААХНПИ, 2013. – С.3-12.

Аммаҕа киирэ сылдыар И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Кулдуустуур» олонхолорун суруйан ылбыта түөлбэ олонхолору үөрэтиигэ суолу аһар¹⁰.

Сэбиэскэй былаас сылларыгар ордук П.А. Ойуунускай Тыл уонна Культура институтун тэрийиэбиттэн, норуот тылынан айымньытын, чуолаан олонхону, сурукка-бичиккэ түһэрэн үйэтитиигэ тускуллаах үлэ бытыллыбыта. Саха сириг суруйааччыларын маннайгы конференцияларыгар кыттыгыны ыла сылдыар аатырбыт олонхоһуттан Д.М. Говоровтан А.Ф. Бояров «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөҕө» олонхотун суруйууну саҕалаабыта. Онтон фольклорист Г.У. Эргис И.И. Бурнашев-Тон Суорунтан «Сылгы уола Дыырай бухатыры» анаан сурукка түһэрбитэ. Кинилэр төһө да эдэрдэрин иһин оччотооһу фольклористика ирдэбиллэрин тутуһан олонхоһуттар толорууларын туох да уларытыгыта суох хайдах олонхолообуттарынан суруйбуттара, түөлбэ олонхотун анаан үөрэтэргэ улахан суолталаахтар.

Институт маннайгы директора П.А. Ойуунускай тэрийиитинэн уонна көбүлээһининэн идэтибит фольклористар С.И. Боло, А.А. Саввин маннайгы фольклорнай экспедицияҕа Бүлүү улуустарынан норуот тылынан айымньытын хомуйар сыаллаах сыналдьаннаах айанга туруммуттара. Кинилэр тус бэйэлэрэ уонна информатордара хомуйбут матырыйааллара Бүлүүгэ олонхолоохун үгэстэрэ киин улуустартан итэҕэһэ суох сайдыбытын кэрэһилээбиттэрэ. Үс Бүлүүгэ суон сураҕырбыт, албан аатырбыт С.Н. Каратаев-Дыгыйар (Бүлүү), Ф.Н. Тимофеев-Бизчэрэ (Үөһээ Бүлүү), И.П. Кутуруков (Ньурба), С.С. Афанасьев-Ырыа Сизэнчэ (Сунтаар) курдук олонхоһуттар, норуот талба талааннаахтарын кытары көрсөн, репертуардарын сурукка-бичиккэ анаан түһэрбиттэрэ, олонхолуур уратыларын туһунан бэлиэтээһиннэри хаалларбыттара.

Аҕа дойду Улуу сэриитин иннигэр олонхону сурукка-бичиккэ түһэрэн үйэтитиигэ ордук киин улуустар олонхоһуттара көхтөөхтүк кыттыбыттара. Суорун Омоллоон көбүлээһининэн олонхо түмүллүбүт тексин онорууга аналлаах, олонхону суруйууга конкурс биллэриллибитэ¹¹. Онуоха улуустартан, ордук чугастыы киин улуустар олонхоһуттара

¹⁰ Илларионов, В.В. Якутские сказители в научном наследии В.Н. Васильева / В.В. Илларионов // Во имя возрождения и развития культуры народов Сибири: рус. этногр. традиция: материалы Всерос.науч.- полевого семинара, посвящ. 100-летию А.А. Попова и 125-летию В.Н. Васильева (2003 г.), и Всерос. науч. конф. “И.В. Попов – основоположник изобразительного искусства Якутии: основатель, просветитель, гуманист”, посвящ. 130 летию И.В. Попова (2004 г.). – Новосибирск: Наука, 2010 – С. 8 – 36.

¹¹ Своднай түмүллүбүт олонхо оноһулуутугар // Хотугу сулус. – 1940. – №3. – С. 3-5.

кытгыны ылбытгара. Уопсайа бу кэмнэ 126 толору олонхо суруллан ГЧуоААХНП институтун Рукописнай фондатыгар уурулла сытар¹². Ити олонхолоор түөлбэ олонхохуттарын уонна кинилэр олонхолоорун тустарынан быһа сабаҕалаан этэргэ кыаҕы үөскэтэллэр.

Ааспыт үйэ алта уонус сылларыттан фольклористар Н.В. Емельянов, П.Е. Ефремов, музыковед Э.Е. Алексеев магнитофонунан олонхохуттар илэ толорууларын устууну саҕалаабытгара. Онтон П.Н. Дмитриев, В.В. Илларионов, В.П. Еремеев олонхохуттар толорууларын толору магнитофонна устар уонна сурукка-бичиккэ таһааран кинигэлэргэ киллэрэр буолбутгара. Онтон салгыы видеокамеранан олонхохут толоруутун устуу ньымата киирбитэ. С.Д. Мухоплева салалтатынан Д.А. Томская олонхолоорун видеокамеранан устуу тэриллитэ. Билигин магнитофонунан уонна видеокамеранан уһуллубут олонхолоору мультимедийнай таһаарыы соруга турар¹³. Дьэ оччобуна олонхохуттар илэ толорууларын искусствотын, түөлбэ үгэстэри бары өттүнэн үөрэтиигэ кыахтар үөскүөхтэрэ.

Түөлбэ олонхолоору И.А. Худяковтан саҕалаан күн бүгүнүгэр дылы сурукка-бичиккэ тиһэбит, техническэй ньымаларынан суруйан үйэтитэбит, онно олобуран биирдиилээн олонхохуттар, түөлбэ үгэстэр тустарынан научнай үлэлэрбитигэр сырдатан турабыт¹⁴. Баар матырыяалартан көрдөххө, олонхолоохунна үс сүрүн түөлбэ баарын бэлиэтии көрүүххэ сөп эбит: киин, Бүлүү уонна хоту улуустар.

¹² Илларионов, В.В. Введение в курс “Олонхование”: учеб. пособие / В.В.Илларионов, Т.В. Илларионова; [науч. ред. М.И. Борисов]; Федер. агентство по образованию, Санкт-Петербург: гуманитар. ун-т профсоюзов, Якут. фил., Якут. гос. ун-т им. М.К. Аммосова. – Якутск: Бичик, 2009. – 47 с.

¹³ Илларионов, В.В. Фонозаписи олонхо и задачи якутских олонхоисов // Филологические науки. Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). – Тамбов: Грамота, 2015. – № 8. – Ч. 1. – С. 81-84.

¹⁴ Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхоисов / В.В. Илларионов, ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд.-ние Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. — Якутск: Кн изд-во 1982. – 128 с.; Илларионов, В.В. Сказительство в системе фольклорной традиции народа саха: дис. в виде науч. докл. на соиск. учен. степени доктора биол. наук / В.В. Илларионов; Бурят. ин-т обществ. наук СО РАН. – Якутск, 1997. – 53 с.; Илларионов, В.В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо / В.В. Илларионов; отв. ред. Н.А. Алексеев; М-во образования и науки; Якут. гос. ун-т им. М.К. Аммосова. – Новосибирск: Наука, 2006. – 189 с.; Илларионов, В.В. Олонхо алыптаах эйгэтэ: (ыстатыйалар, санаалар, сэлэргэһиилэр) / В.В. Илларионов; [хомуйан онордо Т.В. Илларионова]; М.К. Аммосов аатынан Саха гос. унта. – Дьокуускай: Бичик, 2006. – 334 с.; Илларионов, В.В. Дьаангы олонхохуттарын үгэстэрэ / В.В. Илларионов; [эппиэттиир ред. В.А. Ноговицын]; Саха Респ. наукаларын акад., Гуманитар. чинчийии ин-та, М.К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та, фольклор уонна төрүт культура каф., Респ. олонхо ассоц. – Дьокуускай: Бичик, 2006. – 158 с.

Киин улуустар олонхолоро Э.К. Пекарскайтан, арый хойутаан В.Н. Васильевтан сағалаан сурукка-бичиккэ кириилэрэ өрөбөлүүссүйэ быдан инниттэн сағаламмыта, ордук Аҕа дойду Улуу сэриитин иннигэр хото хомуллубута. Олонхоуттар тустарынан матырыйааллары хомуйуу уонна анкеталарын толоруу балачча тэрээһиннээхтик ытыллыбыттара. Ол түмүгэр киин улуустар түөлбэ олонхоуттарын тустарынан ситимнээх өйдөбүл баар буолбута. Онно олобуран сорох түөлбэлэргэ биирдиилээн талааннаах олонхоуттар: Тааттаҕа И.Н. Табаахырап, Амма эргин Т.В. Захаров-Чээбий, Мэнгэҕэ Н.А. Абрамов-Кынат, Чурапчыга И.Г. Теплоухов-Тимофеев, урукку Бороҕон улуухугар Д.М. Говоров, Дүпсүнгэ Олонхоут Наһаарка оскуолалара баар буола сылдыбыттарынан сабағалаан этэн турабыт. Бүлүүгэ С.Н. Каратаев-Дыгыйар, Үөһээ Бүлүүгэ Ф.Н. Тимофеев-Биэчэрэ, Ньурбаҕа И.М. Харитонов-Саахардаах, Сунтаарга С.С. Афанасьев олонхоут быһыытынан биллэллэрэ, кинилэри утумнаабыт бэйэлэрин үөлээннээхтэрэ, эдэрдэр да бааллара. Онтон хоту улуустартан Дьааны Энэтигэр Е.Р. Горохов-Сытыкыйы ити түөлбэ дьоно аҕа туттар олонхоуттара эбит. Абыйга Г.Ф. Никулин, Орто Халымаҕа П.Н. Назаров, Муомаҕа Д.М. Слепцов, Өймөкөөннө Н.П. Атласов-Дарай, олонхолорун суруттарбыт буоланнар, ааттара-суоллара балачча биллэллэр. Кинилэр бары бэйэлэрин кэмнэригэр олонголоон, ыллаан-туойан дьонно-сэргэҕэ олонхоут быһыытынан бэлиэ суолу хаалларбыттара сэрэйиллэр.

1990 сыллаахха төрүт культураҕа кэрэхсэбил үөскээн эрэр кэмигэр түөлбэ олонхоуттарын туһунан тэттик ыстатыйаны таһааттаран турабын¹⁵. Онтон салгыы Таатта олонхоуттарын туһунан ыстатыйалары бэчээттэппитим¹⁶. Бу ыстатыйаларбын кыраайы үөрэтээччилэр Е.Д. Андросов, В.Ф. Ермолаев бэркэ сэнээрбиттэрэ уонна бэйэлэрин түөлбэлэрин олонхоуттарын туһунан тэттик кинигэлэри суруйан таһааттарбыттара¹⁷. Кинилэр бу тэттик үлэлэригэр бэйэлэрин

¹⁵ Илларионов В.В. Түөлбэ олонхолор //Эдэр коммунист. – 1990. – Атырдьах ыйын 8 к.

¹⁶ Илларионов, В.В. Таатта – олонхо уйата //Кыым. – 1991. – Балаҕан ыйын 4 к. – С. 4; Илларионов, В.В. Таатта олонхоуттарын үтүө үгэстэрэ // Коммунист. – 1978. – Алтынны 3 к.

¹⁷ Андросов, Е.Д. Таатта олонхоуттара, ырыаһытара / Е.Д. Андросов; А.Е. Кулаковскай аатынан культура уонна искусство киинэ; Таатта оройуонун үөрэҕин управлениета. — Дьокуускай: Ситим, 1993. – Ч.1. – 47 с.; Ермолаев, В.Ф. Чурапчы олонхоуттара. – Дьокуускай : Бичик, 1997. – 48 с.

дойдуларын түөлбэ олонхоуттарын талааннарын, кимнээхтэн олонхолуурга үөрэммиттэрин, репертуардарын тустарынан сибилии суруйбуттара, хайа кэмнэ олон ааспыттарын, кимнээхтиин алтыспыттарын, олонхолуур уратыларын сырдаппыттара.

Олонхо аан дойду биһирэбилин ылбытын кэннэ олонхоуттарга кэрэхсэбил биллэрдик улаатта. Маныха Уус Алдан культуратын управлениетын үлэһитэ М.З. Сивцева улуухун олонхоуттарын тустарынан матырыйааллары утумнаахтык хомуйан, хас да кинигэни бэчээттээн таһааттарбыта атыттарга үтүө холобур буолуон сөп¹⁸.

Олонхо тус сыаллаах программатын чэрчитинэн улуустарга Олонхо ыһахтара бэрт тэрээһиннээхтик, үрдүк таһымнаахтык ытыллар буоллулар. Итинэн сибээстээн горнайдар «Олонхо Ытык эйгэтэ»¹⁹, ньурбалар «Алгыстаах Айыы аартыгынан»²⁰, сунтаардар «Сунтаар – олонхо дойдута»²¹ диэн бэйэлэрин түөлбэлэрин олонхоуттарын тустарынан сэхэргиир кинигэлэри күн сириин көрдөрдүлэр. Ити олонхоуттар олохторун, олонхолуур үгэстэрин үөрэтэргэ, чинчийэргэ бэртээхэй матырыйаал буолара саарбаҕа суох.

Мэнэ Хагаласка уонна Чурапчыга тэриллэн ытыллыбыт ыһахтарга «Олонхо» институтун эдэр фольклористара Р.Н. Анисимов, Ю.П. Борисов, В.В. Обоюкова олонхоуттар антологияларын бэлэмнээн

¹⁸ Олонхо биһигэр: (фольклорист И.В. Пухов төрөөбүтэ 100 сылыгар) / [хомуйан онордулар: М.З. Сивцева у.о.д.а.; редкол.: А.Н. Жирков (эппиэттиир ред.) у.о.д.а.]. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – 237 с.;

Сивцева, М.З. Уран тыл баһылыктара: [Уус Алдан улууһа / сост. М.З. Сивцева]. – Дьокуускай: ООО Компания «Дани Алмас», 2009. - 61 с.;

Улуу дыансал олонхоуттар: [Усть-Алдан. олонхосуты / сост. М.З. Сивцева]. – Дьокуускай: ИПО «Glyans» Центра культуры им. А.Е. Кулаковского, 2011. – 61 с.

¹⁹ Олонхо ытык эйгэтэ / “Горн. улууһа” муницип. оройуон дьаһалтата, “Горн. улууһа” муницип. оройуон “Культурнай нэһилиэстибэ уонна социал.-культур. технологиялар иһитиннэрэр-метод. кииннэрэ” муницип. тэрилтэтэ; [хомуйан онордулар: Е.А. Семенова у.о.д.а.; бэчээккэ бэлэмнээтэ, ред. В.И. Алексеев]. – Бэрдигэстээх: «Үлэ күүһэ» хаһыат ред., 2010. – 271 с.

²⁰ Алгыстаах Айыы аартыгынан: ыйынныктар, ахтыылар / Гуманит. чинчийи уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та; Россия наукаларын академията, Сибиирдээҕи салаа; [хомуйан онордулар А.А.Дмитриева, Р.Н.Николаева]. – Дьокуускай: Бичик, 2012. – 160 с.

²¹ Сунтаар – олонхо дойдута: ахтыылар, ыстатыйалар, сэхэргэһиилэр / “Сунтаар улууһа” муницип. тэриллии культуураҕа уонна дух. сайдыыга салаата; [хомуйан онордулар: Г.А. Самойлова, Н.А. Егорова, С.Ю. Еремеева; ред. В.В. Илларионов]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – 196 с.

таһаарбыттара биһирэбили ылын сөп²². Маны тэнэ Чурапчыга тэриллэн ытыллыбыт Олонхо ыһыадын көрсө кыраайы үөрэтээччи В.Ф. Ермолаев дойдутун олонхоһуттарын уонна олонхолорун туһунан суруйууларын кыргыттара В.В. Ермолаева, А.В. Колодезникова аҕаларын дьиэтээҕи архыбыттан ылан дьоһуннаах кинигэни бэчээттэттилэр²³.

Кэнники кэмнэ кыраайы үөрэтээччилэр, норуот айымньытын кэрэхсээччилэр улуус, нэһилиэк историятын, культуратын, фольклорун кинигэлэригэр олонхоһуттар тустарынан хайаан да кыбытан, сээрэгээн ааспыттара баар буолар. Ону барытын эридьиэстээн киллэрэр ханан да табыллыбат.

Кэрэхсэбиллээбэ эдэр фольклористар олонхолоохун түөлбэ үгэстэрин анаан-минээн чинчийдилэр. Ол курдук А.А. Кузьмина Бүлүү олонхоһуттарын үгэстэрин кандидатскай диссертациятыгар сиһилии үөрэспитэ уонна дьоһуннаах монографияны бэчээттэттэ²⁴. Автор Бүлүү түөлбэтигэр олонхолоохун син эмиэ киин улуустарга курдук сайда сылдыбытын, ол эрэри сурукка-бичиккэ киллэри ситэ тэриллибэккэ хаалбытын, суруллубут олонхолоорго тирэбирэн, Бүлүү олонхотун сюжетнай-композициятын тутулун, уобарастара уратытын сиһилии арыян көрдөрөр.

Онтон Н.А. Оросина Таатта түөлбэтин үгэһин олус сиһилии олохтоохтук кандидатскай диссертациятыгар чинчийдэ²⁵. Кини олонхо уутуйан үөскээбит дойдутугар Тааттаҕа хас да биллэр олонхоһуттар

²² Мэнэ Ханалас олонхоһуттара / М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной ун-т, Олонхо науч.-чинчийэр ин-та, Мэнэ Ханалас оройуоннааҕы киин б-ката; Мэнэ Ханалас олонхо ассоц.; [хомуһан оҥордулар: А.М. Апросимов, Ю.П. Борисов, В.В. Обоюкова; эппиэттиир ред. Р.Н. Анисимов.] – Дьокуускай: Алаас, 2013. – 320 с.; Чурапчы улууһун олонхоһуттара : антология / Олонхо уон сылын бэлэмнээн ыьтар СР нац. тэрийэр кэмтигэтэ, СР культураҕауонна духобунай сайдыыга министиэристибэтэ, М.К. Аммосо аатынан ХИФУ уо. д. а. ; [хомуһан оҥордулар: М.А. Герасимова, Е.Н. Протоҕьяконова, Р.Н. Анисимов ; редкол.: В.Н. Иванов (бас ред.), А.Н. Жирков, А.А. Кузьмина уо. д. а.]. – Дьокуускай : Алаас, 2015. – 368 с.

²³ Ермолаев, В.Ф. Дойдум сирин олонхоһуттара уонна олонхолооро / В.Ф. Ермолаев, [науч. ред. В.В. Илларионов]. – Дьокуускай: Алаас, 2015. – 256 с.

²⁴ Кузьмина, А.А. Олонхо Виллојского региона : бытование, сюжетно-композиционная структура, образы : [монография] / А. А. Кузьмина ; отв. ред. д.филол.н., проф. В. В. Илларионов ; Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. Народов Севера, Сиб. отд-ния Рос. акад. наук. – Новосибирск: Наука, 2014. – 158с.

²⁵ Оросина, Н.А. Таттинская локальная традиция якутского эпоса олонхо: формы бытования, основные образы и мотивы : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / Н.А. Оросина; Институт языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы Дагестанского ИЦ РАН. – Махачкала, 2015. – 23 с.

И.Н. Винокуров-Табаахырап, А.С. Татаринов-Аккым Уус, Н. Малгин-Көтүөхэ Уола бэйэлэрэ олонхолуур оскуолалаахтарын быһаарбыта, кинилэри утумнаабыт кэнники сүһүөх олонхоһуттар И.Е. Огочуяров, И.М. Давыдов, С.Е. Андросов кинилэр үгэстэрин илдьэ сылдыбыттарын суруллубут олонхолорунан холобурдаан көрдөрбүтэ. Онтон биһиги кэмнэрбитигэр ийэ олонхоһут аатын ылбыт СӨ Президенин стипендиата П.Е. Решетников Таатта олонхоһуттарын үгэстэрин өссө үрдүк таһымна таһаарбытын бэлиэтээбитэ.

Олонхолооһун түөлбэ үгэстэрин саха норуотун этническэй культуратын кытта ситимнээн культурологическай өттүнэн анааран көрүүнү Г.С. Попова, кини үөрэнээччитэ Г.А. Сосина саҕалаатылар. Кинилэр Мэнэ Ханалас биллиилээх олонхоһута И.И. Бурнашев-Тон Суорун холобургар түөлбэ үгэс олохсуйуутун культурологическай өттүнэн кэрэһилээн көрдөрдүлэр²⁶.

Онон түөлбэ олонхоһуттары уонна кинилэр олонхолорун үөрэтиигэ эдэр фольклористар, культурологтар ылсыһан, киэнник, саналыы көрөн эрэллэрэ кэрэхсэбиллээх. Маныаха биһиги олонхолооһун киэнник тарҕана сылдыбыт түөлбэлэрин үгэстэрин биирдиилээн биллэр олонхоһуттарынан сирэйдээн суруйууларбыт хайа эмэ өттүнэн туһалаах буолуо диэн эрэнэ саныыбыт.

²⁶ Попова, Г.С. Локальные традиции эпоса олонхо: (на примере Мегинского улуса) / Г.С. Попова, Г.А. Сосина. – Якутск: Компания “Дай-алмас”, 2013. – 200 с.

Маннайгы түһүмэх КИИН ТҮӨЛБЭ ОЛОНХОҮТТАРЫН ҮГЭСТЭРЭ

1.1. Амма аатырбыт олонхоһута Т.В. Захаров-Чээбий олоҕо уонна айар үлэтэ

Аммаҕа олонхолоһун үгэһэ олохсуйа, сайда сылдыбытын научнай литератураттан, кыраайы үөрэтээччилэр суруйууларын, народнай суруйааччы В.М. Новиков-Күннүк Урастырап ахтыларыттан би-лиэххэ сөп. Ол курдук Амматтан төрүттээх этнограф уонна фольклорист В.Н. Васильев 1906 с. дойдутугар кэлэ сылдьан, Эмис нэһилиэтин аатырбыт олонхоһуттарыттан М.Е. Новиков-Мэлэх Мэхээлэттэн “Дуо-лан Баай Тойон, Араҕас Баай Хотун”, Т.В. Захаров-Чээбийтэн “Ала Булкун”, Бөтүн талааннааҕа Ф.Т. Егоровтан “Дьохсоҕоллой оҕонньор, Сизмэйикээн эмээхсин” олонхолору суруйан үйэтиппитэ.

Архыып матырыйааллара кэрэһилиллэринэн уонна научнай литератураҕа суруллубутунан көрдөххө, Амма түөлбөтигэр “Ала Булкун”, “Алантаайы Кулантаайы”, “Ала Туйгун бухатыыр”, “Баһымньылаан бухатыыр”, “Дуолан Баай Тойон, Араҕас Баай Хотун”, “Дэбиэ Дэлэй бухатыыр”, “Дьохсоҕоллой оҕонньор, Сизмэйикээн эмээхсин”, “Кыыс Туйгун”, “Молю Даадар”, “Сизмэйикээн эмээхсин”, “Сылгы уола Дырай бухатыыр”, “Үрүн Үөдүйээн”, “Хаан Дьаргыстай бухатыыр”, “Үөмөстэй Бэргэн”, “Эр Соботох” диэн олонхолоор тарҕана сылдыбыттар. Аһаардас бу олонхолоор ааттарыттан көрдөххө, Саха сиригэр бары түөлбэлэригэр биллэр олонхолоор Амма олонхоһуттара толоро сылдыбыттар.

С.Д. Мухоплева Амматтан Аҕа дойду Улуу сэриитин иннигэр уопсайа 13 толору олонхо суруллан институт архыыбыгар туттарыллы-бытын суруйар²⁷. Бу суруллубут олонхоттон У.Г. Нохсоороп бэйэтэ

²⁷ Мухоплева, С.Д. Олонхоһут Үстүүн Нохсоороп уонна кини “Дырай Бэргэн” олонхо // Дырай Бэргэн: олонхо / Россия наукаларын акад., Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи-лэр уонна аҕыйах аһааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут У.Г. Нохсоров сурукка бэйэтин түһэриитэ; бэчээккэ бэлэмнээтэ, киирии ыстаты-йаны, текстол. быһаарылары, ыйынныктары С.Д. Мухоплева онордо; эппиэттиир ред. Н.Н. Ефремов]. – Дьокуускай : Бичик, 2009. – С. 9.

суруйбут “Дырай Бэргэн” олонхотун С.Д. Мухоплева “Саха боотур-дара” серияҕа бэчээккэ бэлэмнээн таһаарбыта²⁸. Олонхо аан дойду кылаан чыпчаалынан биллэриллиэбиттэн улуустар олонхолорун бэчээттээн таһаарга дьулуһар буоллулар. Ол сиэринэн Амма гимназиятын учууталлара В.П. Филиппов-Амыырыскай олонхотун бэчээккэ бэлэмнээн таһаардылар²⁹. Итини тэнэ Амма кыраайы үөрэтээччилэрэ дойдуларын аатырбыт олонхоһуттарын Т.В. Захаров³⁰, У.Г. Нохсоороп³¹, Е.Е. Иванова³² о.д.а. тустарынан кинигэлэри, хомуурунньуктары күн сириг көрдөрдүлэр. Онон Амма түөлбэтин олонхоһуттарын тустарынан суруйуулар балачча бааллар уонна Олонхо ыһыаҕа тэрillэн ытыллыахтаагынан бу үлэ салгыы барара сэрэйиллэр.

Амма олонхоһуттарын үгэстэрэ Т.В. Захаров-Чээбий албан аатын, айар талаанын кытта чугас. Кини олонхолуур үгэһин үгүстэр утумнаабыттара, улаханньык сүгүрүүйэр, өрө тутар олонхоһуттара буолар.

Тимофей Васильевич Захаров-Чээбий – олонхоһут быһыытынан киэниг сураҕырбыт, аатырбыт киһи. Кини бэйэтин кэмин үөлээннэхтэрэ: олонхоһуттар, улахан суруйааччылар Чээбийи бэрт үрдүктүк өрө тутан ааттыышлара. Ол курдук аатырбыт олонхоһуту кытта эт саастыы И.И. Бурнашев-Тон Суорун, олонхолуурун истэн баран кэпсээбит: “Өрүс унур атынан ааһан иһэн, аргыстарбыттан хаалан, биир ыалга олонхолуу олордобуна, сайын олбуор таһыттан истэммин бэркэ сөхпүтүм. Киһи тэнэ

²⁸ Дырай Бэргэн: олонхо / Россия наукаларын акад., Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийиилэр уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” асоц.; [олонхоһут У.Г. Нохсоров сурукка бэйэтин түһэриитэ; бэчээккэ бэлэмнээтэ, кирири ыстатыйаны, текстол. быһаарыылары, ыйынньыктары С.Д. Мухоплева онордо; эппиэттиир ред. Н.Н. Ефремов]. – Дьокуускай: Бичик, 2009. – 333 с.

²⁹ Филиппов В.П. Үөмөстэй Бэргэн: олонхо / В.П. Филиппов-Амыырыскай: [олонхоһут тылыттан В.В. Ефремов суруйда: хомуйан онордулар: Д.И. Захарова, М.Д. Ноговицына, Н.К. Яковлева; эппиэттиир ред. С.П. Онуфриева-Амгинская]. – Дьокуускай: Бичик, 2008. – 348 с.

³⁰ Улуу олонхоһут Чээбий: ахтыылар, ыстатыйалар / [хомуйан онордо Е.Д. Уварова; эпп. эрд. С.Д. Мухоплева]. Дьокуускай: Бичик, 2014. – 160 с.

³¹ Норуот ырыаһыта Устин Нохсоороп: ыстатыйалар, ахтыылар, айымньылар, докумуоннар: биобиблиогр. ыйынньык / Саха Респ. наукатын акад., гуманитар. чинчийи ин-та, Респ. “Олонхо асоц.” обществ. тэрилтэ; [хомуйан бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Капитонова, Л.У. Нохсорова, Т.М. Нохсорова; эппиэттиир ред. уонна кирири тыл авт. С.Д. Мухоплева]. – Дьокуускай: ИГИ АН РС(Я), 2007. – 241 с.

³² Тоҕо туойбаг буолуомуй...: норуот ырыаһыта Екатерина Иванова (1891-1964): ахтыылар, ырытыылар, айымньылар, биобиблиогр. ыйынньык / Амма улууһа, Сулҕаччы нэһилиэгин б-ката; [хомуйан онордо Е.В. Попова]. – Амма: [и.с.], 2006. – 91 с.

суох киһитэ эбит этэ”, – диэн сөбөн-махтайан Г.У. Эргискэ кэпсээбитэ баар³³. Бэйэтин түөлбэтин фольклорун дыанынан хомуйбут А.С. Порядин: “Бүтэйдээххэ Саҥа дьылга Тиит Суосун биэчэр онгорбута. Онно Чээбий олонголообута. Кини курдук олонхоһуту истэ иликпин”³⁴, – диэн суруйбута. Бука, Афанасий Семенович саллар сааһыгар, үллэр үйэтигэр үгүс үтүмэн олонхоһуту истибит буолуохтаах. Бэйэтэ да олонхо тылын-өһүн, ис хоһоонун билбэхтэрэр ахан ытык кырдыбаас этиитэ Чээбийи олонхоһут быһыытынан сыаналыырга төрүөт буолар.

Онтон А.Е. Кулаковскай Амма аатырбыт олонхоһуттарын Ырыа Маппыйы уонна Чээбийи Соморсунна ыныттаран иккиэннэрин анаан-минээн ыллаппыт, олонхолоппут диэн кэпсээн баар. Кырдык, Алексей Елисеевич ханна да сырыттын норуот ураты талааннаахтарын кытта көрсөр, ырыаларын-тойуктарын истэр, бэйэтэ да ыллаан-туойан барар үтүө үгэстээх эбит. Ол курдук суруйааччы Сунтаарга Бэһэлэйдээх Мэхээлэни, Бүлүүгэ С.Н. Каратаев-Дыгыйары, Өлүөхүмэбэ Ырыа Бабанчаны кытта көрсүһэ сылдыбыта биллэр. Ол сиэринэн Амма аакка кирибит олонхоһуттарын ыныттаран анаан истибит диэн сэрэйиэххэ сөп. Ол, бука, мээнэбэ буолбатаҥа чаччы. Улахан суруйааччы кинилэр аатырбыттарасурабырбыттар бэрдин иһин тыл сүөгэйн- сүмэтин, хомоҕой хоһоон холобурун истэн дуоһуяары, көрсүбүтэ буолуо диэн сэрэйиэххэ сөп.

П.А. Ойуунускай Аммаҥа командировкаҥа сылдьан, Чээбийи эмиэ көрсүбүтэ биллэр. Чээбий куоракка киирдэҥинэ, Ойуунускайдаах Аммосовы көрсөр үгэстээх эбит. Бука, ол эмиэ олонхоһон ситимнээн көрсүһүү буолара дьэнкэ. Чугас аймаҥа П.В. Захаров ахтарынан, биирдэ М.К. Аммосов Чээбийтэн төһө сүөһүлээх-астаах буоларын ыйыппыт. Онуоха биирдэстэрэ, үйэлээх сааһыгар сүүс сүөһүнү толоро сатаабытын, онто куруук 99 сүөһүнэн тийбэтин кэпсээбит. “Оччоҕо үйэлээх сааскар биир буос ынахтаах буор батараак эбиккин”, – диэн Аммосов түмүктээн кэбиспит³⁵. Бу түгэнтэн көстөрүнэн, Чээбий бэрт күлүүлээх-оонньуулаах, сытыы өйдөөх киһи эбит.

³³ Бурнашев, И.И.-Тон Суорун. Ырыа-тойук /Г.У. Эргис суруйбута уонна бэчээккэ бэлэмнээбитэ]. –Дьокуускай : Кин. изд-вота, 1944. – С.4.

³⁴ Аммабын Чээбийди туойдахпына: Т.В. Захаров-Чээбий төрөөбүтэ 135 сылыгар / Хомуйан онордо П.И. Караканов; кирии тылы суруйда «Амма улууһа муницип. Тэриллии баһылыга А. Артемьев. – Дьокуускай: Саха полиграфиздат, 2003. – 157 с.

³⁵ Илларионов, В.В. Амма аатырбыт олонхоһута Т.В.Захаров-Чээбий./Аммабын Чээбийди туойдахпына. – Дьокуускай: Саха полиграфиздат, 2003. – С. 53.

Онтон П.А. Ойуунускай олонхохут быһыытынан үрдүктүк сыаналаабыт түгээнэрэ бааллар. “Дьулуруйар Ньургун Боотур” олонхотугар бэйэтин кэмин аатырбыт чулуу олонхотуттарын хоһоонунан этэн аһарбыта. Онуоха, Эмис Түмэпший курдук этэн дьэргэлтэхпинэ диэн, кини олонхолуур уратытын бэрт бэргэнник этэн аһарбыттаах. Аны В.М. Новиков-Күннүк Уурастырапка: ”Этэрэ ырааһынан, тыла ууһунан эһиги Чээбийгит, кырдык суккуйан түһэн, кэрэ олонхохут этэ. Мин киниттэн ордук тахсыылаахтык этэр кинини истибэтэҕим. Ол гынан баран, Чээбий олонхо сириҥ-дойдугун олус уустаан-ураннаан хохуйар, бухатыыр киһи дьүһүнүн-бодотун, олорор дьэитин-уотун, туттар сэбин-сэбиргэлин, айанын-сырыытын ситэри-толору силигилээн кэпсиир, наһаа поэтической олонхохут»³⁶, – диэн бэрт үчүгэй сыанабылы биэрбит. Күннүк Уурастырап Чээбийи уран тыл ууһугар уһуллубут учууталынан ааҕара. Народнай поэт аатырбыт олонхохут туһунан истин-иһирэх ахтыыны суруйан хаалларбыта уонна “Чээбий курдук кэрэ олонхохуту билбэппин”³⁷, – диэн быһа-бааччы суруйбута. Владимир Михайлович кэлин да ол санаатын ыһыктыбатаҕа; олонхохуттар түмсүүлэрэ буоллун, күрэтэһиилэрэ буоллун аҕа туттар олонхохутун сырдык аатын өрүү үрдүктүк тутара. Дьэ ол иһин народнай поэт ахтыытыттан бэрт кылгас лоскуйу холобурдуур табыгастаах: “Түмэпший олонголоон – этэ-тыына, тутта-хапта олороро даҕаны киниттэн атын буолааччы. Кини өрүү бииртэн куолаһынан хаһан да этиэ суоҕа. Куолаһа намтаан түһэн иһэн өрүһүнэн, хат улаатан, күөдьүйэн, сатараан кэлээччи. Саната аччыыр кэмигэр бэйэтэ эмиз куччаабыкка, симэлийбиккэ дылы буолан, олорор сиригэр дьөлө кирийэн түһээччи. Оттон саната улаатан, куолаһа доллоһуйан ылыытыгар бэйэтэ... тахсааччы. Кини олонхото сарсыарданан өссө ордук сайдыбыкка, сэтэрбиккэ дылы буолааччы. Дьэ оччоҕо кини киһи этэр тыла иччилэнэн, туойар тойуга чугдаарыйан, ис иһиттэн имэнирэн-илбиһирэн барар идэлээх”³⁸. Мантан да көстөрүнөн, Чээбий олонхолуур идэни чаччы-бааччы баһылаабыт, этэр тыл имэнин интэрииммит айылҕаттан айдарыылаах олонхохут эбит.

³⁶ Күннүк Уурастырап. Чээбий Түмэпший / К. Урастырап // Хатаппын саҕабын: Ыстатыйалар, бэлиэтээһиннэр, ахтыылар, этиилэр. / К. Урастырап. – Дьокуускай: Кинигэ изд-вота, 1979. – С. 215-216.

³⁷ Эмиэ онно.

³⁸ Эмиэ онно. С. 213.

Т.В. Захаров-Чээбий 1868 с. Боотурускай улууска (билингинэн Амма) Эмис нэһилиэгэр дьаданы кэргэннэ төрөөбүтэ. Ити сыл буоспа ыарыы туран, кыһыл оҕо онно хаптаран кыл-мүччү тыыннаах хаалбыта. Ийэлээх аҕата үйэлээх саастарыгар Массагы дьэн алааска бур-бур буруо таһаарынан инчэбэй тирбэбэ быстыбатынан олорбуттар. Элбэх оҕо төрөөн өлбүт буолан, уолларын Түмэппийи былыттаах халлаанна быктарбакка, күннээх халлаанна көрдөрбөккө, абааһыттан, иччиттэн харыстаан бүөбөйдээбиттэр. Уол төрөөтөбүн сыл буоспа ыарыы туран, кыл-мүччү былаҕайга былдьата сыспыттар. Онтон сотору буолаат, иккис уол төрөөн, сааһырбыт ыаллар үөрүүлэрэ өссө үрдээбит. Ол уолларын Никииппэр дьэн ааттаабыттар. Икки эмдэй-сэмдэй уолаттар күн тура улаатан, киһи хара буолбуттар. Дьаданы олохтоох ыал оҕолорун сизиринэн үлэбэ-хамнаска оҕо эрдэхтэриттэн эриллбиттэр. Улаатан да баран, баай ыалларга үлэбэ-хамнаска сылдыбыттар. Федор Новиков, Алексей Пестерев, Элэбээрэп (Галибаров), Трофим Павлов дьэн баай, сэниэ ыаллар хаһан да бүтэн биэрбэт үлэлэригэр, сорудахтарыгар туруу уолаттар эмньик эдэр саастарын атаарбыттара. Төһө да икки харананы ыпсаран үлэлээтэллэр, кинилэр син эмиэ дьоннорун курдук быстар дьаданы буолар дьылҕалаахтара баһыйара. Ол иһин А.Е. Кулаковскай эппитини, “көмүскэ баран көнөн кэлээри” аатыран-суолуран эрэр көмүстээх Тайҕаба Чээбий быраатынаан, кыра кыһынаан мас кэрдийтигэр кэпсэтиһэн үлэбэ барбыттара.

Дьэ, манна Чээбий “Эмис Түмэппийэ дуо?” дэтиэр дылы олонхоһут быһыытынан талба талаана кылбас гына түспүтэ. Тайҕа оччолорго улуус улуустан дьон гинэ чулуулар, уһуктаахтара, бэттэрэ мустан аһар түөлбэлэрэ буолбута. Ол да иһин күнүскү күүрээһиннээх үлэ кэнниттэн кыһынны түүннэргэ олонхо омунаах дохсун тойуга, кэпсиир кэпсээнэ дойдударын ахта сылдыар үлэһит-хамначчыт дьон тойон дьолоо сүрэхтэрин долгутара, хайҕахтаах хара быардарын хамсатара. Биһиги билэрбитинэн, бу кэмнэ көмүстээх Тайҕаба аакка-суолга киирбит П.А. Охлопков-Наара Суох, Д.М. Гөворов-Олонхоһут (бороҕоннор), С.В. Герасимов (Ханалас), Ырыа Бабанча (Өлүөхүмэ), оччолорго сана биллэн, сурабыран эрэр Сергей Зверев (Сунтаар) курдук олонхоһуттар түмсэн, ыллаан-туойан, олонхолоон ааспыттара. Биллэн турар, манньик түмсүүлэр күрэстэһиитэ, күөн көрсүүтэ суох буолбаттара. Хайа дой-

ду олонхохута этэр тылын эгэлгэтинэн, туойар тойугун дорбоонунан, хохуйар хоһоонун хомоёйунан кыайан-хотон тахсыбыта сэнэнгэ-кэпсээнгэ уос номоёор киирэрэ. Маннык күрэстэһиилээх олонхолооһун олонхохуттар бэйэлэрин талааннарын сайыннаралларыгар бэртээхэй кыһа буолбута саарбаҕа суох.

Чээбий Тайҕаттан дойдутугар аатырбыт-сурабырбыт олонхохут буолан эргиллибитэ. Ону тэгинэн кини киэн ыырдарынан сылдьан, араас дьорбооттору кытта билсэн өй-санаа өттүнэн уһуктан, сэргэх киһи буолбута. Ол да иһин Т.В. Захаров былаас уларыһытын саҕана, кыра-хара дыаданы норуот диэки буолбута, сана былаас ытгар тэрээһиннэригэр көхтөөхтүк кыттыбыта. Ол туһугар кини тутулан хаалла сылдыбыта. Өлөр өлүүттэн олонхохут идэтэ быһаабыта. П.В. Захаров ахтарынан, кинини кытта тутуллубут ревкомовецтар ытыллыбыттар, онтон Чээбий киэһэ аайы бандыыттары бэйэлэрин күлүү-элэк гынан олонхолоон алы гынаттабыт. Кини тылын уһугар абылаттаран күлүү-элэк гынарын өйдөөбөккө хаалбыттар³⁹.

Чээбий тыллаах-өстөөх, кириилээх-тахсыылаах буолан, сана былааска көхтөөхтүк үлэлэспитэ. Кини нэһилиэк сэбиэтин председателинэн, колхозтары тэрийээччи быһыытынан үтүө өйдөбүлү хаалларбыта. Нэһилиэгэр аан бастаан оскуола астаран, үөрэххэ дьөбүрдөөх оҕолору билии-көрүү аартыгар таһаарсыбыт үтүөлээх. Кэлин историческай наука кандидата буолбут, бэйэтин кэмигэр үөрэх наркомунан үлэлии сылдыбыт В.Н. Чемезов киниэхэ мэлдьи үөрэхтээх киһи буолбутугар махтанара. Чээбий сана былааска өссө да өрө көтөбүллэн үлэлиэх киһи, оччолорго саханы эһэ сыспыт сэллик ыарыыга ыалдьан, 1931 с. кулун тутар ыйга олонхоҕо хохуйбут орто туруу бараан дойдуттан букатыннаахтык арахсыбыта. Т.В. Захаров икки кыыстааҕа, ыал-күүс буолан, оҕо-уруу тэни-тэн, Амма – Мэнэ эргин ыччаттара олохсуйбуттара.

Чээбий олонхохут идэҕэ биир дойдулаабыттан М.Е. Новиков-Мэлэх Мэхээлтэттэн уһуллубута биллэр. Кини кэлин кырдыан баран, сурахха кирибит Чээбийи олонхолуур идэҕэ уһуйбутунан күөн туттарын туһунан

³⁹ Захаров, П.В. Олонхохут идэлээбэ быһаабыта // Аммабын Чээбийди туойдахпына: Т.В. Захаров-Чээбий төрөөбүтэ 135 сылыгар / [хомуйан онордо П.И. Караканов; кирири тылы суруйда “Амма улууһа” муницип. тэриллии баһылыга А. Артемьев]. – Дьокуускай: Саха полиграфиздат, 2003. – С. 67-70.

Күннүк Уурастырап, П.В. Захаров ахталлар. Таарыччы абыннахха, Мэлэх Мэхээлэттэн 1906 с. этнограф-фольклорист В.Н. Васильев “Дуолан Баай Тойон, Араҕас Баай Хотун”, онтон кырдыбытын кэннэ 1941 с. В.И. Говоров “Үрүҥ Уолан» диэн олонхолорун суруйан тураллар. Онон кини суруллубут олонхолорунан фольклористарга балачча биллэр олонхоһут.

Күннүк Уурастырап Чээбийтэн эткулгаабынан истибит олонхолорун ааттатаалаабыта баар: “Ньюобалдын кугас аттаах Тойон Дьаҕарыма бухатыыр”, “Күүстээх-Уохтаах Күн Эрилик”, “Мээриэлдин Сиэр Кулун аттаах бэрт киһи Бэриэт Бэргэн”, “Өлбөт-сүппэт Үрүҥ Уолан бухатыыр”, “Сылгы уола Дыырай бухатыыр”, “Аланхаҕа төрөөбүт айаас ала аттаах Ала Булкун бухатыыр” уонна “Көмүс Чүүччүлээн бухатыыр”⁴⁰. Аатырбыт олонхоһут, бука, мантан да ордук олонхолордоох буолуо этэ да, хомойуох иһин, ким да хасыһан ону суруйбакка хаалбыт. Манна ахтыллыбыт олонхолоор үгүстэрэ даҕаны киин оройуоннарда кизэҥник биллэллэр. Ордук “Сылгы уола Дыырай бухатыыр” Мэнэ уонна Амма улуустарын олонхоһуттарын репертуарыгар үгүстүк көстөр. Г.У. Эргис И.И. Бурнашев-Тон Суорунтан “Сылгы уола Дыырай бухатыыр”; норуот ырыаһыта, олонхоһут У.Г. Нохсоороп бэйэтэ “Сылгы уола Дыырай Бэргэн” диэн олонхолору суруйбуттара. Чээбийи аҕа туттар олонхоһуттар Н.А. Абрамов-Кынат, Е.Е. Иванова бэйэлэрин репертуардарыгар “Сылгы уола Дыырай бухатыыр” диэн олонхону ааҕаллара. Ол аата Чээбий олонхотун сүһэн ылан, ол онкулунан олонхо оностон, дьоллоох дьоро кизэһэлэри олохтообут буолуохтарын сөп. Уопсайынан даҕаны Мэнэ-Амма олонхоһуттара Чээбийтэн уран тыл ууһугар умсугуйбуттара, киниттэн олонхолуурга уһуллубуттарын анкеталарыгар тоһоҕолоон бэлиэтээбиттэрэ үгүс. Мэнэ Ханалас олонхоһуттара Н.А. Абрамов-Кынат Чээбийтэн бэйэтиттэн “Сылгы уола Дыырай бухатыыр”, ийэтин таайдарыттан эмистэртэн истибит. “Күүстээх-уохтаах Көнүл Буурай”, “Тэбиэ Дьаҕыл” олонхолорун бэйэтин репертуарыгар киллэрбит. И.И. Бурнашев-Тон Суорун “Үс үллэр хара тыаны үрүт өттүнэн омойон-чомойон көрөр Үөмэс хара аттаах Харыадала Мэргэн” диэн олонхону “Төрдө Чээбий олонхото, ону Соловьев Егортан истибитим, бэйэбиттэн эбии,

⁴⁰ Хатаппын саҕабын: Ыстатыйалар, бэлиэтээһиннэр, ахтыылар, этиилэр / К. Урастырап. – Дьокуускай: Кинигэ изд-вота, 1979. – С. 218.

көбүрээти суох”, – диэн суругтарбыт. Е.В. Соловьев-Молодой “Үөмөс хара аттаах Харыадалы Мэргэн”, төрдө Чээбий олонхото диэбит. Я.К. Шестаков-Ниэмэс Дьаакып Чээбий Тимэппийи, Абрамов-Кынааты, Соттуолаабы олуc улаханлык сыаналыыра, сизери таһынан үрдүктүк тутара, дууһатынан сүгүрүүэрэ. Кинилэргэ уһуйуллубутум диэн киэн тутта кэлсиир эбит⁴¹. Дэлэбэ даҕаны Күннүк Уурастыырап “Чээбий олонхотун, ырыатын дыкти хоһоонун устар ууну сомоҕолуур уус тылын мэлииппэ курдук курдаты билэн, өйбөр хатаан ыларым”, – диэн этиэ дуо?⁴². Ол курдук кини эдэри-эмэни ийэ тыл сүөгэйигэр-сүмэтигэр сөгүөлэтэн, олонхолуур дыкти идэбэ уһуйара. Амма күндү көмүс күөмэйдээбэ Устин Нохсоороп олонхо бухатыырдарын ырыаларын энгин араас эгэлгэ матыыштарынан толороро истээччилэри сүргэлэрин көтөбөрө. Кини Амма олонхоттарыттан ол иһигэр Чээбий, толорор үтүө үгэстэрин утумнаан киэн эйгэбэ театр сценатыгар тийэ таһаарбыта. Билигин нохсоороптуу ийэн-куойан ыллааһын, кини матыыштарын, ордук Айыы Умсуур удабан ырыатыгар көрүүххэ сөп. Ити барыта аатырбыт Чээбийтэн силис-мутук тардан, тарбанан испит үтүө үгэс диэххэ сөп.

Дэ ол иһин биһиги олонхоттар тустарынан маннайгы үлэбитигэр Чээбий олонхолуур оскуолата баарын туһунан сабаҕалаан суруйбуппун⁴³. Кэлин биһиги санаабытын Е.Д. Уварова⁴⁴, П.М. Тихонов-Тэрчи⁴⁵ бигэргэтэн тураллар.

⁴¹ Мэнэ Хангалас улууһун олонхоттара / М.К.Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной ун-т, Олонхо науч.-чиничийэр ин-та, Мэнэ Хангалас оройуоннаабы киин б-ката, Мэнэ Хангалас олонхо ассоц.; [хомуйан онордулар: А.М. Апросимов, Ю.П. Борисов, В.В.Обоюкова; эпизеттиир ред. Р.Н.Анисимов.] – Дьокуускай: Алаас, 2013. – С. 214.

⁴² Күннүк Уурастыырап. Хатаппын саҕабын: Ыстатыйалар, бэлиэтээһиннэр, ахтыылар, этиилэр / К. Уурастыырап. – Дьокуускай: Кинигэ изд-вота, 1979. – С. 200.

⁴³ Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В.В. Илларионов, ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд-ние Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск: Кн. изд-во 1982. – 128 с.

⁴⁴ Уварова, Е.Д. Улуу Чээбий олонхотун оскуолата // Улуу олонхот Чээбий: ахтыылар, ыстатыйалар / [хомуйан онордо Е.Д. Уварова; эпп. эрд. С.Д. Мухоплева]. – Дьокуускай : Бичик, 2014. – С. 52-59.

⁴⁵ Тихонов, П.М.-Тэрчи. Чээбий – илин энээр улуустар оскуолалара // Улуу олонхот Чээбий: ахтыылар, ыстатыйалар / [хомуйан онордо Е.Д. Уварова; эпп. эрд. С.Д. Мухоплева]. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 146-148.

Чээбий олонхохут быһыытынан биир ураты талааннааҕа. Ол курдук олонхотугар кытыаран баар дьону күлүү-элэк гынан олонхолуур үгэстээбэ биллэр. Ол туһунан Күннүк Уурастыырап, Т.В. Захаров о.д.а. ахтан, суруйан тураллар. Олонхо дэгэтигэр сөп түбэһиннэрэн, дьон сыһа-халты сырыыларын, быһыыларын-майгыларын хохуйуу үгэһин аатырбыт олонхотуттар С.С. Афанасьев (Сунтаар), С.Н. Каратаев-Дыгыйар (Бүлүү), И.П. Кутуруков (Ньурба) тутуһаллара. Маныаха ойуулуур-дьүһүннүүр тыл бары дэгэтин, хohoонноон хохуйуу бары ньымаларын дэгиттэр баһылаабыт эрэ олонхотуттар таптаабыттарынан дьон өйүгэр-санаатыгар киирэр курдук хохуйуохтарын сөп, хохуйаллара даҕаны. Хомойуох иһин, олонхотуттар бу талба талааннара сурукка-бичиккэ киирэн үйэтибэккэ, көннөрү тыл номоҕун быһыытынан хаалбыт.

Т.В. Захаров күөнэхтээн олонхолообут кэмэ революция иннигэр этэ. Оччолорго олонхону бэрт дэннэ кэриэтэ, ону даҕаны үксүн көскө кэлбит политсыылынайдар суруйаллара. И.А. Худяков, Э.К. Пекарская, С.В. Ястремская бэйэлэрэ олорбут түөлбэлэрин олонхотуттарын толоууларын суруйан үйэтиппиттэрэ.

Фольклору хомуйууга олохтоох нууччалар кыттыһан барбытара. Н.С. Горохов, Н. Припузов, В.Н. Васильев ааттарын билигин улаханлык махтанан туран аатталыбыт. Кинилэртэн В.Н. Васильев аата ойуччу турар. Кини Аммаҕа төрөөбүт-үөскээбит, уу сахалыы үчүгэйдик билэрэ. Виктор Николаевич кыраайы үөрэтиинэн, этнографиянан дьулуурдаахтык дьарыктаммыта. Сахалар, долганнар, тонустар тылынан айымньыларын, этнографияларын хомуйбута. Итэбэлгэ, ойууннааһынна аналлаах билигин да научнай суолталарын сүтэрэ илик ыстатыйалардаах.

В.Н. Васильев Наукалар академияларын музейа Кунст Камера этнографической экспедициятыгар кыттыһан, 1906 с. дойдутугар Аммаҕа кэлбитэ. Ол сырыытыгар И.Г. Теплоухов-Тимофеев “Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур”, Т.В. Захаров-Чээбий “Аланхаҕа төрөөбүт айаас ала аттаах Ала Булкун”, М.Е. Новиков “Дуолан Баай Тойон, Араҕас баай Хотун”, Ф.Т. Егоров “Дьохсоҕоллой оҕонньор, Сиэмийэкээн эмээхсин” диэн олонхолорун суруйбута. Виктор Николаевич, уу сахалыы үчүгэйдик билэр буолан, аан маннай барыларын олонхолотон истэн баран, олонхону суруйар эбит. Онуоха урукку олонхолообуттарыттан туораан халыйаары гыннахтарына, санатан олонхо сүннүһүнэн этитэр

эбит. Аны туран, олонхоһуттар туох диэбиттэрин уларыппакка тылларын уратытын, хоһоонноон этиилэрин туох баарынан уларытыгыта суох суруйан ылбыт. Чээбий кэлин олонхобун олус бал-бааччы, киһи кыбыстыах сирдэрин туох баарынан суруттардым диэн хом саныыра үһү. Ол курдук В.Н. Васильев олонхо хайдах толорулларынан суруйарга болѳомтотун уурбут.

В.Н. Васильев суруйбут олонхолорун бэчээккэ таһаарарга дьулуспута. И.Г. Теплоуховтан-Тимофеевтан суруйбут “Куруубай Хааннаах Кулун Куллустуур” олонхото Э.К. Пекарской “Образцы народной литературы якутов” диэн сериятыгар туспа туомунан киирбитэ. Кэлин бу олонхону П.Н. Попов бэлэмнээһининэн Дьокуускайга 1958 с. туспа кинигэнэн тахсыбыта. Онтон 1985 с. “Эпос народов СССР” диэн серияҕа киллэриллэн, сахалыы-нууччалыы тылларынан тахсыбыта.

Чээбий “Ала Булкунун” Э.К. Пекарской эмиэ бэйэтин сериятыгар киллэрээри бэчээккэ бэлэмнээбитэ. Ол курдук тыллары сыһа-халты суруйууну, түөлбэ тыллары барытын быһааран улахан текстологическай үлэни ыппыта. Таарыччы аһыннахха, бу таһаарыыга Э.К. Пекарской быһаарыылара уларытыллыбакка бэчээккэ бэлэмнэммитэ. Төһө да олонхо бэчээккэ тахсарга бэлэм буолтун иһин, революция дьалхаана аймаан олонхо күн сырдыгын көрөр дьылҕата атахтаммыта. Ол да буоллар В.Н. Васильев суруйбут олонхотун бэчээттэтэргэ олобун бүтэһик күннэригэр дылы дьулуспута. Ол туоһутунан Алтан Сарынна биэрэн тылбаастаппыт. Кинилиин, бука, Баишев Ленинград университетигар үөрэнэ сырыттаһына, билсибит буолуохтарын сөп. Ол эрээри Алтан Сарын дойдутугар кэлээтин, сымыйанан буруйданан хааллыбыта. Ону кытта “Ала Булкун” тылбаастанан бэчээттэнэрэ букатыннаахтык сабыллыбыта. Кэлин доцент В.Н. Протодьяконов Алтан Сарын “Тоѳус этин тойуга” кинигэтигэр толору киллэрбитэ .

ГЧ уонна ААХНП институтун фольклористара, чуолаан филол. наука доктора Н.В. Емельянов, өссө “улугуруу” сылларыгар араас таһымнаах научнай да, салайар да органнарга Э.К. Пекарской олохтообут сериятын салгыы бэчээттиргэ, онуоха уон чулуу олонхону сүүмэрдээн таһаарарга этии киллэрбитэ, ууга тааһы бырахпыт курдук, боппуруос быһаарыллыбакка тимирэн испитэ. Онуоха маннайгы туомунан В.Н. Васильев суруйбут, Э.К. Пекарской бэчээккэ бэлэмнээбит Чээбий

“Ала Булкун” диэн олонхото буолуохтааҕа ыйыллыбыта. 1993 с. ТЛИ Институтун фольклористара, Норуот айымньытын дьиэтин үлэһиттэрэ, “Саха-Россия алмаз” салайааччылары, “Бичик”, “Ситим” бэчээттиир кыһалар үлэһиттэрэ кыттыһан, муньахтаан олонхо сахалыы сериятын таһаарарга сүбэлэспиппит. Онуоха уруккуттан туруорсуллубутун курдук Чээбий “Ала Булкун” олонхотунан саҕалыырга кэпсэтиһэн үлэ саҕаламмыт. “Саха-Россия алмаз” компания вице-президентэ П.Д. Кириллин бу таһаарыыны үбүлүүргэ ылыммыта. Онон бочуоттаах академик Э.К. Пекарская өссө революция иннигэр саҕалаабыт саха олонхолорун түмүллүбүт сериятын таһаарарга үлэтэ, билигин саха төрүт культураныгар саҕалыы сыһыан үөскээн, салгыы ытыллар суолга кирибитэ. Ол түмүгэр Т.В. Захаров-Чээбий “Ала Булкун” олонхото Э.К. Пекарская “Образцы народной литературы якутов” серия чэрчитинэн бэчээттэнэн тахсан киэн ааҕааччыларга тийибитэ⁴⁶. Чээбий олонхоһут быһыытынан талба талаана уһун үйэлэргэ бигэтик үйэтитилиннэ диэн толору этэр бырааптаахпыт.

1.2. Таатта түөлбэтин олонхоһуттара уонна И.М. Давыдов «Тойон Ньургун» олонхото

Таатта сирэ-уота былыр-былыргыттан улуу олонхоһуттарынан, ыллам ырыаһыттарынан ордук чорбойон аатырбытын-сураҕырбытын туһунан краевед Е.Д. Андросов бэйэтин тэттик буолан баран, баай ис хоһоонноох “Таатта олонхоһуттара, ырыаһыттара” диэн кинигэтигэр манньык суруйар: “Таатта сиригэр ааспыт үйэ отутус сылларыттан бэттэх, барыта 60-тан тахса бэйэлэрин кэмнэригэр киэнник биллибит-көстүбүт олонхоһуттар, ырыаһыттар төрөөн-үөскээн, олорон ааспыттар эбит. Балартан 40-тан тахсалара улуу олонхоһуттарынан аатырбыттара-сураҕырбыттара. Кинилэргэ эбии орто баайыһылаах олонхоһуттары холбуу ааҕар буоллааха, сүүстэн тахса олонхоһут үөскээн, олорон ааспыт эбит”⁴⁷.

⁴⁶ Захаров, Т.В.-Чээбий. Ала-Булкун: олонхо /РАК Сиб. отд-е Якут. ин-т яз. лит. и ист. [Запись В.Н. Васильева; Подг. текста Э.К. Пекарского, Н.В. Емельянова; Пер. Г.В. Баишева-Алтан Сарына]. – Якутск [б.и.], 1994. – 104 с. (Образцы народной литературы якутов. Вып. 2).

⁴⁷ Андросов, Е.Д. Таатта олонхоһуттара, ырыаһыттара / Е.Д. Андросов; А.Е. Кулаковская аатынан культура уонна искусство киинэ; Таатта оройуонун үөрэҕин управлениета. – Дьокуускай: Ситим, 1993. – Ч. 1. – С. 7.

Дэ, кырдык да, Тааттаҕа олонхоһуттар уутуйан үөскээн-төрөөн ааспыттара мэлдьэҕэ суох. XVIII үйэ иккис анаарыттан саҕалаан Аҕа дойдугу Улуу сэриитин сылларыгар диэри аатыран-суолуран олонхолообут олонхоһуттары биир-биир ааттаан-суоллаан дьон билиитигэр таһаарбыт Е.Д. Андросов үлэтэ бу этиитэ биир дьохуннаах туоһу буолар.

Таатта олонхоһуттарын үгэстэрин Н.А. Оросина бэйэтин кандидатскай диссертациятыгар анаан чинчийдэ⁴⁸. Маныаха эдэр чинчийээчи олонхолообун революция иннигэр, советскай былаас сылларыгар уонна билинни кэмгэ туругун, тарҕаммыт көрүннэрин, олонхоһуттан олонхоһукка бэриллэн иһиитин, биллэр олонхоһуттар үгэстэрин, олонхолорун дьүһүлгэннэрин, сюжетнай матыыптарын сиһилии үөрэппитэ.

Е.Д. Андросов этэринэн, Таатта сурахха киирбит олонхоһуттарынан XVIII үйэ иккис анаарыттан XIX үйэ санатыгар диэри олорон ааспыт Өксөкүлээх Сэмэн, киниттэн арыый кэлин, XIX үйэ бастакы анаарыгар, олорбут Улуу Кээмпэс, Бабыат Макаарап, Лоҕуй Киргизэлэй уонна XIX үйэ иккис анаарыгар олорбут Улуу Маалыкыс (Болуускун Уйбаан), Килээпир Ньюкулай эбиттэр. Улуу Кээмпэһи кытары Бабыат Макаарап тустарынан Е.Д. Андросов бу курдук суруйар: “Ааспыт үйэ бастакы анаарыгар, Дьүлэй нэһилиэгэр Улуу Кээмпэс диэн одун хаантан оноһуулаах, дьылҕа хаантан ыйаахтаах сүдү олонхоһут киһи олорон ааспыт эбит. Улуу Кээмпэс бэйэтин элбэх ахсааннаах олонхолоруттан (кيني 20-тэн тахса олонхону ыллыыра) өлбөт-сүппэт “Ньургун Боотур” олонхотун биир дойдулааҕар Бабыат Макаарапка биэрэн, уһуйан өлбүтэ үһү диэн сурах-садьык баар”⁴⁹. Оттон Килээпир Ньюкулай туһунан бу курдук кэпсиир: “Килээпир Ньюкулай 40-ча олонхотуттан уончата үстүү түүннээх күн тохтообокко олонхолоноллоро үһү диэн кэпсииллэр. Олортон биирдэстэрэ “Дьулуруйар Тойон Ньургун” олонхо”⁵⁰. Хомо-

⁴⁸ Оросина, Н.А. Таттинская локальная традиция якутского эпоса олонхо: формы бытования, основные образы и мотивы: автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / Н.А. Оросина; Институт языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы Дагестанского ИЦ РАН. – Махачкала, 2015. – 23 с.

⁴⁹ Андросов, Е.Д. Таатта олонхоһуттара, ырыаһытара / Е.Д. Андросов; А.Е. Кулаковскай аатынан культура уонна искусство киинэ; Таатта оройуонун үөрэҕин управлениета. – Дьокуускай: Ситим, 1993. – Ч. 1. – С. 8.

⁵⁰ Эмиэ онно. С. 18.

йуох иһин, бу аатырбыт-сурабырбыт олонхоһуттар олонхолоро урукку харана кэмнэ сурукка-бичиккэ түспэтэбэ, аар-саарга аатырбыт, суон сурахтаммыт олонхоһуттар тустарынан сэһэн-кэпсээн уос номоһор кубулуйбута. Ону кэлин фольклору хомуйааччылар сыралаһан туран көрдөөн, булан, сурукка түһэрбиттэригэр кинилэргэ махтаныах тустаахпыт.

Кырдык даһаны, сэһэннэртэн көстөрүнэн, Килээпир айыы бухатыырын тойугун туойдаһына, иһит-хомуос тэннэ ыллаһара, балаһан үрдүгтэн буор саккырыыра үһү. Киниттэн И.Н. Винокуров-Табаахырап уонна Н. Малгин-Көтүөхэ уола Дьүлэй нэһилиэгин, А.С. Акимов Дьохсоһон нэһилиэгин талба талааннаахтара, олонхолуур идэбэ үөрэммиттэр. Олонхоһут А.С. Татаринов Килээпиртэн “Айдааннаах үйэ кыһа Айтальын Куо”, “Томороон Иэйэхсит оһото Дохсун Дьоло бухатыр”, “Дэгээримэ эмээхсин”, “Үс ини-бии лабанха тоһус” диэннэри олонхолуурга үөрэммит. И.Н. Табаахырап – Дьүлэй нэһилиэгин биир уһулуччу талааннаах олонхоһута, уран тыл маастара уонна тойуктаах туйгуна. Кини олонхолуур үгэһин оччотооһу Таатта олонхоһуттара утумнаабыттара. Онон, Дьүлэй нэһилиэгэ былыр былыргыттан олонхоһуттар, ырыаһыттар, сэһэнньиттэр уугуйан үөскээбит сирдэрэ эбит. Бу туһунан Е.Д. Андросов “Олоххо тардыһы күүһэ” диэн кинигэтигэр олонхоһуттар тустарынан суруйуутугар эмиэ ыйар⁵¹.

Ол эрэн XIX үйэ бүтүүтүгэр Таатта сорох эрдэтээни олонхоһуттарын олонхолоро сиик буолан симэлийбэккэ, сурукка түспүтэ. Онно уһулуччу үтүөлээх киһинэн академик Э.К. Пекарская буолар. Кини иилээн-саһалаан таһаартарбыт “Образцы народной литературы якутов” диэн академической сериятыгар Таатта оччотооһу олонхоһуттарын үгэстэрэ үйэтитиллибиттэрэ. Э.К. Пекарская фольклору хомуйууга Таатта бастакы үөрэхтээхтэрин Р. Большакову, Р. Александровы, К. Оросины, М. Андросова-Ионованы түмэ тардан үлэлэппитэ оччотооһу үөрэбэ суох тыа дьонун сэнээритин, болһомтотун тарпыта саарбаһа суох. Бу үлэ түмүгэр К.Г. Оросин “Дьулуруйар Ньургун Боотур”; Н. Попов “Тойон Ньургун Бухатыр”; Н.Т. Абрамов “Удаһаттар Уолумар Айгыр икки”, “Баһымньылаан Баатыр”, “Өлбөт Бэргэн” уонна “Элик Боотур Ньыгыл

⁵¹ Андросов, Е.Д. Таатта олонхоһуттара / Е.Д. Андросов // Олоххо тардыһы күүһэ. – Дьокуускай: Бичик, 2003. – С. 90-131.

Боотур икки”); М. Андросова-Ионова “Күл-Күл Бөжө оҕонньор Силлирикээн эмээхсин икки” олонхолоро үөһэ ааттаммыт серияҕа киирэн-нэр күнү көрбүттэрэ, өлбөт-сүппэт ыйаахтаммыттара. Мань таһынан Е.Д. Николаев “Өлүү Үөдүлбэ бухатыыр”, А. Петров “Хара Холорукай балыстаах Эр Соҕотох” ситэтэ суох олонхолоро эмиэ бу ахтыллыбыт “Образцы народной литературы якутов” кинигэбэ тахсыбыттара. Бу курдук соҕотох Таатта олонхотуттан сэттэ толору, икки ситэтэ суох олонхону Э.К. Пекарской бэчээттэтэн киэн аранаҕа таһаарбыта научнай эйгэбэ киэнник биллэр. Кэлин саха фольклористара Таатта Дьүлэй нэһилиэгин баһылыга О.Д. Осипов көбүлээһининэн Э.К. Пекарской “Образцы народной литературы якутов” сериятыгар киллэриллибит Дьүлэй нэһилиэгин олонхотуттарын олонхолорун түмэн, туспа хомуурунньук быһыытынан бэчээттээн таһаарбыттара⁵².

Фольклору, ол иһигэр олонхону, былааннаахтык уонна утумнаахтык хомуйуу Саха сиригэр Тыл уонна культура института тэриллэн үлэлиэбиттэн саҕаламмыта. Биллэрин курдук, бу институт бастагы директорынан биллиилээх государственнай уонна общественной деятель, саха советскай литературатын төрүттээчи, тылга сахаттан бастагы ученай П.А. Ойуунускай үлэлээбитэ. Ол курдук 1938 сылтан сэрии саҕаланыар диэри бу институт үлэһиттэрэ С.И. Боло уонна А.А. Саввин буоланнар, Бүлүү умнаһынан уонна Хотугу оройуоннары кэрийэн фольклорнай матырыйаалы хомуйбуттара. Аһаардас ити кэмнэ кинилэр илиилэринэн суруллубут отучча олонхо Научнай киин архивыгар (билигин ГЧУоААХНП институтун Рукопиһын фондата) харалла сыталлар.

Ол эрэри олонхону хомуйууга биир уһулуччу төһүү күүһүнэн Аҕа дойдуну көмүскүүр Улуу сэрии иннинэ олонхону хомуйууга биллэриллибит конкурс буолбута. Бу конкурсу саха киһитэ эрэ барыта билэр сүдү кырдыаҕаспыт, народнай суруйааччыбыт Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоониилээн-саҕалааныппыта. Хомойуох иһин, конкурс сэриимэхэйдээн түмүктэммэккэ хаалбыта. Ол гынан баран бу конкурс түмүгүнэн сүүстэн тахса олонхо, бары толору да буолбатар, суруллан эмиэ бу научнай

⁵² Дьүлэй нэһилиэгин олонхолоро / Россия наукаларын акад. Сиб. салаатын Гуманит. чинчийи уонна аһыйах аһааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та; [хоһоонунан наардааһыны онордо В.В. Илларионов; эппиэттиир ред. Н.И. Попова; киирии ыст. суруйдулар: В.В. Илларионов, Н.А. Оросина]. – Дьокуускай: ГЧУоААХНПИ, 2013. – 265 с.

архивка ууруллубуттара. Бу олонхолор истэригэр Таатта оччотообу биллэр-көстөр олонхохуттарын: С.Е. Ан드로сов “Бэриэт Бэргэн”, Е.Я. Бытасытов “Модун Хара”, И.Е. Огочуяров “Айыы Дугуйдах”, И.М. Давыдов “Элик Туйгун” уонна “Тойон Ньургун” толору олонхолорун С.Т. Сивцев, П.С. Прохоров, И.С. Прохоров уонна Р.А. Кулаковской суруйан туттарбыттара Научнай киин архивыгар бааллар. Кэлин, 1970-с сылларга, Тыл, литература уонна история институтун фольклорнай экспедициятын кыттыылаахтара П.Н. Дмитриев С.И. Собакинтан-Сэмэтэттэн “Оҕо Ньургун”, П.В. Аммосовтан “Хараначчы Сүүрүк” олонхолорун, В.П. Еремеев М.Г. Соровтан “Үөлэн Нүрүйэ” олонхотун магнитофонна устан ылбыттара. Бу курдук Таатта олонхохуттарын үгэстэрэ Э.К. Пекарскийтан сабалаан сурукка-бичиккэ түһэн үйэтитиллибиттэрэ.

Г.У. Эргис Пекарской сериятыгар тахсыбыт К.Г. Оросин “Дьулуруйар Ньургун Боотур” олонхотун 1947 сыллаахха нууччалыы тылбаастаан иккиһин бэчээттэпитэ бүтүн Советской Союз научнай эргимтэтигэр киэнник биллибитэ. Бу олонхону француз Жак Карро бэйэтин тылыгар тылбаастаан туспа кинигэнэн аан дойду эйгэтигэр таһаарбыта. Онон Таатта олонхото аан дойду эпостарын кытта тэннэ тутулан сыаналанар буолла. Бөдөн советской эпосоведтар академик В.М. Жирмунской, профессордар В.Я. Пропп, Е.М. Мелетинскэй бэйэлэрин үлэлэригэр бу олонхону үгүстүк холобурдуулар. Таатта олонхотугар биһиктэнэн улаппыт П.А. Ойуунускай “отут суол олонхоттон” түмэн суруйбут “Дьулуруйар Ньургун Боотурун” В.В. Державин нууччалыы тылбаастаан киэн аранаҕа биллэрбитэ. Билигин бу олонхо английскай тылга тылбаастанан тарҕанна.

Бу Ньургун туһунан олонхолор урукку Боотурускай улууска киирсэр Таатта, Чурапчы, Амма улуустарыгар киэнник тарҕаммыттара. Итини тэнэ Уус Алдан, Мэнэ Ханалас, Нам уонна Арҕаа Ханалас олонхохуттара бу олонхо тексин билэллэр, толороллор эбит. Бу туһунан Н.В. Емельянов “Сюжеты олонхо о защитниках племени айыы” диэн кинигэтигэр Ньургун Боотур сүрүн геройдаах олонхолору барытын ырыппытыттан билиэхпитин сөп.

Аатырбыт олонхохот Н.А. Абрамов-Кынат “Ньургун Бөҕө” олонхотун Дьанхарааһай Кууһуматтан истэн толорор буолбутун ыйар. Оттон Кууһума Таатта олонхохуттарыттан истэн олонхолуурун

бэлиэтиир эбит⁵³. Е.Д. Андросов кинигэтигэр көрдөххө, бу олонхо улуу Кээмпэс, Бабыат Макарап, Килээпир, К.Г. Оросин, И.В. Винокуров-Табаахырап, А.С. Татаринов, А.В. Слепцов, аҕалаах уол – И.И. уонна И.И. Алексеевтар, С.Е. Егоров, С. Татаринов, Д.Т. Элбэрээкэп, Д.Е. Егоров, С.Е. Андросов, П.П. Бэстиинэп-Баассан оҕонньор, И.Е. Огочуяров уонна И.М. Давыдов репертуардарыгар баара ыйыллар. Баар матырыйааллартан да көрдөххө, Ньургуннар Боотурскай улуус олонхоһуттарыттан хото суруллубут. Аан маннай 1895 с. сурукка-бичиккэ түспүт Таатта олонхото “Дьулуруйар Ньургун Боотур” этэ. Бүтэник олонхону Тыараһа олонхоһута С.И. Собакинтан “Оҕо Ньургуну” фольклорист П.Н. Дмитриев 1973 с. суруйан турар. Итини тэнэ Ньургун Боотур варианнарын киин улуустар олонхоһуттары: И.П. Козлов (Чурапчы), Н.Я. Слободчиков-Тэлээркэ (Мэнэ Ханалас), П.Н. Соловьев (Уус Алдан), Н.Я. Татаринов (Уус Алдан), Е.Н. Новиков (Мэнэ Ханалас), Н.А. Абрамов-Кынат (Мэнэ Ханалас), И.С. Скрыбыкин (Амма) – тылларыттан Аҕа дойду Улуу сэриитин иннигэр суруйбуттара.

Бүлүү уонна хоту улуустарга “Ньургун Боотур” биир да вариана суруллубатах. Сорох олонхоһуттар анкеталарыгар “Ньургун Боотуру” билэллэр эбит да, эмиэ Көмүстээх Тайҕаҕа сылдьан киин улуустар олонхоһуттарыттан истэн толорор буолбуттарын ыйаллар. Ол аата, атын түөлбэлэргэ “Ньургун Боотур” олонхо улаханлык тэнийбэтэх.

Мантан сиэттэрэн, биһиги олонхоһут олохсуйбут үгэһи төһө утумнаахтык тутуһарын, олонхо сүрүн сюжетын, тутулун торумун хайдах биэрэрин, персонажтар (дьүһүлгэннэр) ситимнэрин, олук хоһооннор, ойуулуур-дьүһүннүүр дэгэттэр бэриллиилэрин Таатта олонхоһута И.М. Давыдов “Тойон Ньургун” олонхотугар олобуран анааран, чинчийэн көрөргө холонобут.

Таатта олонхоһуттарын кэккэлэригэр И.М. Давыдов аата бэрт дьохуннаахтык ахтыллар. Тоҕо диэтэххэ, кини тылыттан Р.А. Кулаковскай “Тойон Ньургун”, И.С. Прохоров “Элик Туйгун” диэн олонхолору толору суруйан Научнай киин архивыгар туттарбыттарын фольклористар Г.У. Эргис, И.В. Пухов, Н.В. Емельянов, В.В. Илларионов бэйэлэрин үлэлэригэр киэнник туһаммыттара.

⁵³ Анкеты олонхосутов Мегино-Кангаласского и Амгинского районов // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 8, д. 145. – 42 л.

Талааннаах олонхоут Илларион Михайлович Давыдов (1887-1950 сс.) төрдө-ууһа даҕаны ыраахтан силистээх-мутуктаах. Кини төрүт дьоннон төрүөхтэрэ эбит. Олонхоут ийэтинэн эһэтэ Быргый Уйбаан саха литературатын төрүтгээчи Өксөкүлээх Өлөксөй аҕата Дьэнкир Дьэлиһийдиин ини-биилэр эбит. Ол туһунан Кулаковскайдар төрүччүлэрэ дьэнкэтик туоһулуур. Итини тэнэ Р.А. Кулаковскай “Аҕам олоҕо” диэн сэхэнигэр Быргый Уйбаан Өксөкүлээх Өлөксөйгө даҕаны, Оонньуулаах Уйбаанна да үтүө сүбэһит-амаһыт быһыытынан бэрт иһирэхтик ахтылар.

Кулаковскайдар уран тыл ууһугар уһаарыллыбыттара, сөрүүн тыл сүөгэйигэр сөтүөлээбиттэрэ мээнэбэ хаалбатаҕа чакчы. Үөрэхтээх өттүлэрэ А.Е. Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй, И.Е. Кулаковскай-Оонньуулаах Уйбаан суруйар идэбэ уһуллубуттара. Онтон үөрэбэ суох өттүлэрэ Е.Д. Кулаковскай-Уот Хойостоон, И.М. Давыдов-Дарыбыан олонхоут, норуот ырыаһытын быһыытынан биллибиттэрэ төрүөттээх-ситимнээх курдуктар. И.М. Давыдов бииргэ төрөөбүт инитэ Сүөдэр остуоруйаһыт чулуута, сэхэнньит бэрдэ курдук биллэр. Кини туһунан Илларион Михайлович уола К.И. Давыдов: “Сүөдэр Дабьыдап диэн сүрдээх остуоруйаһыт, сэхэнньит киһи олорон ааспыт. Кини олус элбэх остуоруйаны, үһүйээни, кэпсээни сэхэргиир. Дьибэбэҥэ ыала киирэн истэр дьоро киэһэлэрэ баар буолара”, – диэн ахтар.

И.М. Давыдов уолан эдэр сааһыттан олонхолообут. Чугас эргин дьонноно кини олонхотун бэркэ сэргээн, тартаран истэллэр эбит, ол эрэн олонхолоурун туһунан үгүс элбэх суруйуу суох. Г.У. Эргис И.М. Давыдов куоракка киирэ сырыттаҕына сэхэргэспитэ баар. Онно “Дьулуруйар Ньургун Боотур” Тааттаҕа киэнник сураҕырбыт Килээмпир олонхото буоларын чопчу бэлиэтээн эппитин, фольклорист сурунан ылбыт⁵⁴. Е.Д. Андросов Килээмпир туһунан Таатта кырдыаҕастарыттан сураһан истибитин кинигэтигэр толору суруйан киллэрбитин холобурдуубут: “Күн айыы сиригэр кылгастык да олорон аастар, бэйэтин өлбөт-сүппэт улуу олонхолорунан айыы аймахтарын араначчыласпыт, күн улуустарын көмүскэспит, онон сахатын норуотун өлбөт үөстээбит, быстыбат тыыннаах Килээмпир Ньукулай Таатта олонхоуттара бары сүгүрүйэр киһилэрэ этэ. Кини ааспыт үйэ иккис анаарыгар төрөөн-үөскээн, ааты-

⁵⁴ Материалы об олонхосутах и певцах, собранные Г.У. Эргисом // Рукописный фонд ИГИ-ИПМНС, ф.4, оп.13, д.21 – 93 л.

ран-суолуран олон ааспыта. Толору аата Килээпирэп Ньюкулай Баһылайабис. Өрүс илин энээринээҕи улуустар улуу олонхоһуттарын кытары хаста да күөн көрсөн, ыллаһан, куруутун кыайыылаабынан тахсара үһү. Кини Чурапчы Алаҕарыгар олохтоох, эмиэ аар-саарга аатырбыт улуу олонхоһуту – Сынсый уола Ырыа Охонооһу кытары балай да өр хатыһан олонхолоспута биллэр. Сити кэнниттэн кини улууһугар, нэһилиэгэр адьас илэ танара сылдыарын курдук, анаардастыы аатырбыт, соҕотохтуу сураҕырбыт. Кини истиэхтэн эриэккэс, хайдах эрэ кыталык кырыымпа курдук кыңкынас куолаһыгар маарынныыр куоластааҕа үһү. Онтукатын араастаан уларытан-тэлэритэн, үрдэтэн-намтатан, үөрдөн-сонньутан, ытатан-сонотон ыллаатабына, хайа да бэйэлээх киһи сатаан тулуйан истибэтэ үһү диэн кэпсиллэрэ. Кини олонхолоруттан ордук таптаан “Дьулуруйар Ньургун Боотуру”, “Эрэй-буруй аргыстаах Эр Соҕотоҕу”, “Кыыс Кыталыгы” уо.д.а. олонхолотоллоро⁵⁵.

Илларион Давыдов Таатта кэнники сүһүөх олонхоһуттарыттан бастыһанара, чулуулара буоларын кэрэһилиир түгэни М.Г. Соров-II ахтан аһарар: “1945 сыллаахха оройуонна Кыайыы ыһаҕар нэһиликтэртэн түөрт чулуу олонхоһуту – И.М. Давыдовы, Д.Т. Элберяковы, Ст.Е. Андросовы уонна И.Е. Огочуяровы ыһыртаан, конкурс тэрийэн, сыннылан паркатыгар олонхолоһтуттара. Олонхо ортолуу баран эрдэҕинэ, Дарыбыан олонхото, үчүгэй мончуук көтөрү тардан ыларын курдук истээччилэри адьас бэйэтигэр тардан ылбыта. Олонхону быһаарар жюри Дарыбыанна биир тыла суох 500 солк. харчынан маннайгы бириһи... туттарбыта”⁵⁶.

И.М. Давыдов сэрии иннигэр олонхоһуттары көрүү конкурсугар икки төгүл киирэ сылдыбыта биллэр. Манна биллэр олонхоһуттаран Н.И. Степанов, С.В. Герасимов, М.Т. Шараборин-Кумаарап, Н.И. Бурнашев кыттыыны ылбытара. Бастыһан олонхоһуттар патефонунан бириэмийэлэммиттэрэ соҕууну-махтайыыны, улахан кэпсэли үөскэппит. Бу конкурстарга жюри чилиэннэрэ И.М. Давыдовы биһирээн дуйдаах сылабаарынан уонна патефонунан бириэмийэлээбиттэрэ, кини олонхоһут быһыытынан талааннааҕын кэрэһилиир.

⁵⁵ Андросов, Е.Д. Таатта олонхоһуттара, ырыаһытара / Е.Д. Андросов; А.Е. Кулаковскай аатынан культура уонна искусство киинэ; Таатта оройуонун үөрэҕин управлениета. – Дьокуускай: Ситим, 1993. – Ч. 1. – С. 17-18.

⁵⁶ Соров, М.Г. Олонхоһут Дарыбыан / М.Г. Соров // Коммунист. – 1970. – Кулун тутар 7 күнэ.

И.М. Давыдов олонхоһутун таһынан өссө алгысчыт киэнэ ааттааҕа эбит. Ол туһунан М.Г. Соров-II “Коммунист” хаһыакка, П.Н. Дмитриев “Хотугу Сулуска”, Е.Д. Андросов “Таатта олонхоһуттара, ырыаһыттара” диэн кинигэтигэр сырдаппыттара. Ол эрээри кини алгыһын ким да суруннан ылбатах, кэлин ким хайдах өйдүүрүнэн суруйбута, тус-туһунан ис хоһоонноохтор.

Үөһэ этиллибитин курдук, И.М. Давыдов уон икки олонхолооһуттан иккитин сурукка-бичиккэ түһэртэрит. Үгүс биллэр, аатырар-суолулар олонхоһуттар И.Н. Винокуров-Табаахырап, А.С. Татаринов-Аккымы Уус, Н. Малгин-Көтүөхэ Уола курдуктар олонхолорун олох да суруйтарбакка хаалбыттарын санаатахха, олонхоһут Дарыбыан өссө олонхоҕо үөрэхтээх дьон кэрэхсэбиллэрэ баар буолан, олонхолорун суруйтаран хаалларбыта үөрүүлээх. Буолаары буолан кини “Тойон Ньургун” диэн бастын олонхотун хаан-уруу аймаҕа, суруйааччы, учуутал Реас Алексеевич Кулаковскай сэрии эрэннигэр 1940 сыллаахха, Дьибэбгэнэбэ баар Модьукаан сайылыкка олордобуна, анаан-минээн суруйбута. Олонхо илиинэн суруллубутунан 482 листээх, уопсайа, 10317 хоһоонунан строкалаах балачча улахан эпическэй айымньы. Иккис олонхотун “Элик Туйгуну” 1941 сыллаахха элбэх фольклорнай матырыйааллары, олонхолору хомуйан научнай-чинчийэр институт рукописнай фондатыгар туттарбыт И.С. Прохоров сурукка-бичиккэ түһэрэн ылбыт. Олонхо биэс тэтэрээккэ толору суруллубут, уопсайа, 5485 хоһоонунан строкалаах эттик олонхолоор ахсааннарыгар киирсэр.

Ньургун туһунан олонхолоор сүрүн уратылара диэн айыы бухатыыр-дара балтылаах буолаллар, үгүстэрэ Үөһээ дойдуттан Орто дойду дьонун айыы аймактарыттан арангаччылыыр аналлаах түһэриллэллэр. Бу матыып олонхо сюжетын сүрүн санаатынан буолар диэххэ сөп. “Эр Соҕотох” олонхолоорго үксүгэр соҕотох, тулаайах бухатыырдар киһи-хара буоланнар, тыылан-хабыллан тахсаннар ураанхай саханы ууһаталлар. “Мүлдү Бөбө” олонхолоорго отут сыл босхоннообут бухатыырдар Орто дойду дьонугар охсуһуулаах, утарсылаах, былдьаһыктаах күннэрдьыллар үөскээтэхтэринэ, эмискэ үтүөрэн, айыы дьонун арангаччылыыр дуолан бухатыырдар буола түһэллэр. Ити курдук, саха олонхото сюжет өттүнэн сайдан, кэнээн син эмиэ атын омуктар эпостарын курдук цикллэринэн наарданар буолан испиттэрин бу олонхолоор олохсуйбут сюжеттарыттан көрөбүт.

Биллэрин курдук, олонхо сюжета сүрүн герой айыы бухатыырын олобуун, арбаһыттан тэһииннээх айыы аймахтарын, көхсүттэн тэһииннээх күн улуустарын көмүскүүр хорсун-хоодуот сырыыларын кытта тэнгэ алтыһан сайдар. Онон олонхо геройа уонна олонхо сюжета иккиэн быстыспат ситимнээхтэр. И.В. Пухов олонхо ис хоһоонун туһунан манньк эппит: “По своему содержанию якутское олонхо представляет воинскую повесть”⁵⁷. Ол иһин бухатыыр дьүһүлгэнэ кини хорсун быһыытынан, охсуһуутунан, сырытынан-айанынан көрдөрүллэр. Дьэ ол да иһин, биһиги олонхобут уонна олонхоһуттарбыт тустарынан биһирэм санаалардаах бөдөн эпосовед-ученай, Б.Н. Путилов: “Эпос не мыслим без эпических героев. Все события так или иначе стягиваются к героям, они определяют лицо эпической истории, разрешают своим участием все конфликты”, – диэн этиитэ биһиги олонхобут сюжеттарын уонна дьүһүлгэннэрин алтыһытын арыһан көрдөрөр⁵⁸.

“Тойон Ньургун” олонхоһо бухатыыр Үрүҥ Уйантай диэн балтын кытта олороллоро кэпсэнэр. Үгүс олонхолорго айыы бухатыырын балтын аата Туйаарыма Куо, эбэтэр Айталы Куо диэн буолар. Үрүҥ Уйантай диэн аат И.М. Давыдов олонхотугар эрэ баар. Үрүҥ Уйантай атын олонхолорго баар айыы кыргыттарын кэрэмэс кэрэлэриттэн туох да уратыта суох.

Тойон Ньургун айанна сырыттабына, абааһы бухатыыра балтын күүс өттүнэн уоран-талаан илдэ барыыта олонго айыы уонна абааһы бухатыырдарын охсуһууларын төрүөтүнэн буолар. Ол эбэтэр Үрүҥ Уйантай олонхо сюжета сайдарыгар сүрүн төрүөт буолар.

Тойон Ньургун – олонхо сүрүн геройа. Ол аата олонхо сюжета кини тула сайдар. Кини олонхоһо биэс төгүл абааһы ааттаахтарын, туспа дойдуга туйгуттарын кытта күн улуунун көмүскэһэн дуолан охсуһууга киирсэр уонна тыһа кыл саҕаттан салбанан кыайыылаах тахсар. Хас биирдии охсуһуу икки утарыта күүстэр сырдык уонна харана охсуһууларын курдук бэриллэр буолан, олус хатыһыһылаахтык, сытыытык ойууланар. Ол

⁵⁷ Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо: основные образы / И.В. Пухов; отв. ред. Е.М. Мелетинский; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького АН СССР; Ин-т яз. лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Москва: Наука, 1962 – С. 40.

⁵⁸ Путилов, Б.Н. Героический эпос и действительность / Б.Н. Путилов ; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1988. – С. 67.

хас биирдии олонхоһут уустаан-ураннаан, истээччилэри умсугутар гына толороруттан тутулуктаах. Тойон Ньургун маннайгы сырыыта абааһы бухатыыра Ыйыста Хара балтын Үрүн Уйантайы уоран-талаан барарыттан сабаланар. Икки дуолан бухатыырдар охсуһуулар олус тынгааһыннаахтык, үөһээ, аллараа дойду айыылар, абааһылар айманыахтарыгар диэри уорааннаахтык барар. Ньургун Боотур олонхолорго барыларыгар биир матыып – охсуһааччыларга икки өтүтүтэн удаһаттар көмөлөһүүлэрэ баар. Тойон Ньургун балтын былаһайтан быһааһынынан бастакы хорсун-хоодуот сырыыта түмүктэнэр. Тойон Ньургун бары сырыылар кыайы-хотуу көтөллөөх бараллар. Кини айыы аймахтарын арангаччылыыр, күн улууста-рын көмүскүүр аналын хас сырыытын айыы чиестээхтик толорор.

Айыы бухатыыра бары өтүтүнэн кэрэмэс киһи буолара И.М. Давыдов олонхотугар бэрт дьэнкэтик бэриллэр. Ону бухатыыр тас дьүһүнүн да ойуулааһыныттан көрүүххэ сөп:

Хамчаатка хара саһылын
Хардарыта туппут курдук
Хара үллүк хаастаах,
Сэйимчээн кыһыл саһылын
Кынатты туппут курдук
Уоттаах тэтэккэй имнээх,
Аллаах ат сототун уңуоһун
Туруору туппут курдук
Уһун субуллаһас муруннаах⁵⁹.

Көстөр дьүһүнүнэн киһи кэрэмэһэ киһи, охсуһууга киирдэбинэ ти-мир тириитин кэтэрэ, хахай хаана хааннаара этиллэр. Тойон Ньургун дуолан күүһүгэр туох да тэннэспэт. Ол биэс төгүл абааһы бухатыырда-рын ааттаахтарын кытта охсуһан кыайарыттан да көстөр.

Бары олонхолорго сүрүн миэстэни бухатыыр кэргэннэниитин туһунан сюжет ылар. Тюрк-монгол омуктар эпостарыгар “Героическое сватовство” сюжет былыргыттан ситимнээбин эпосоведтар В.М. Жир-мунскай, Е.М. Мелетинскэй, Р.С. Липец бэрт олохтоохтук быһааран тураллар. Б.Н. Путилов: “Женитьба на суженой одна из программных

⁵⁹ Тойон Ньургун: олонхо / Саха Респ. наукаларын акад. Гуманит. чинчийи ин-та ; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут И.М. Давыдов-Дарыбыан тылыттан Р.А. Кулаковскай суруйууга; бэчээккэ бэлэмнээтэ Н.А. Дьяконова; эппиэттиир ред. П.Н. Дмитриев]. – Дьокуускай: Бичик, 2003. – С. 28.

элементов богатырской биографии. Богатырь выступает как тот единственный, которому богатырка предназначена, и его идентификация должна произойти в результате единоборства”, – диэн суруйара саха олонхотугар сыһыаннаах⁶⁰. Тойон Ньургун аналлааҕа Дьохуннуур Куо диэн бухатыыр дьахтар. Кини маннай Тойон Ньургуну кытта күрэтэһэрэ ойууланар. Бу кизэник тарҕаммыт матыып «Ньургун» диэн ааттаах Таатта олонхолоругар барыларыгар кэриэтэ баар.

Олонхоҕо сүрүн бухатыырдары сэргэ ойоҕос персонажтар кытталлар. Кинилэр икки утарыта турар айыы уонна абааһы бухатыырдарыгар күүс-көмө, сүбэ-ама буолаллар. Олонхо сюжетын, ис хоһоонун байыталлар, сыгыты, уустук киирсиилэргэ төрүөт буолаллар.

Тойон Ньургун Айыы Умсуур Удаҕан көмөтүнэн абааһы бухатыырдарын кыайар. Умсуур Удаҕан, атын олонхолорго курдук, үтүө сүбэһит оруолун толорор. “Айыы Умсуур – небесная шаманка, старшая сестра богатырей. Илбис кыыһа – бог войны, военной страсти, кровопролития”, – диэн Г.У. Эргис быһаарар⁶¹. Олонхоҕо Умсуур Удаҕан баар буолан, Тойон Ньургун абааһы бухатыырдарын сап саҕаттан салҕанан, ситим саҕаттан ситимнэнэн кыайар-хотор.

Олонхоҕо Үрүҥ Аар Тойон, айыы Намыһын удаҕаттар, Айыы быйан уолаттар көмө персонаж быһыытынан кытталлар.

Күн улуунун, айыы аймаҕын көрдөрөр персонажтарынан Нуораҕана Баай Хотун, Нуораҕалдьын Баай Тойон, Таатык Бэргэн, Манган Ырылыын, Айтальын Куо, Күн Тулуурбухатыыр, Оонньуулаах Мохсоҕолдьун буолаллар. Мун Таар бухатыыр олонхо бүтүүтүгэр эрэ ойууланар. Кини Тойон Ньургунна Муус Тумараалдьынныын охсуһарыгар көмөлөһөр. Бу ааттаммыт персонажтар олонхо ис хоһоонун байытан, сюжетын сыгырхатан биэрэр аналлаахтар.

И.М. Давыдов олонхотугар тонус бухатыыра Айыы Дьалхаан айыы да, абааһы да бухатыырдарыгар тэҥинэн көмөлөһөрө кэпсэнэр. Саха фольклоругар тонус бухатыырдары икки өрүттээх оруоллаахтарын И.В. Пухов олонхо образтарын чинчийиитигэр анаан бэлиэтээбитэ уонна ол сахалар

⁶⁰ Путилов, Б.Н. Героический эпос и действительность / Б.Н. Путилов ; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1988. – С. 87.

⁶¹ Эргис, Г.У. Очерки по якутскому фольклору / Г.У. Эргис, отв. ред. В.Е. Гусев, подгот. к печати Н.В. Емельянов, П.Е. Ефремов; ИЯЛИ ЯФ СО АН СССР. – Москва: Наука, 1974. – С. 37.

собурууттан көһөн кэлиилэригэр тонустары кытта эмиэ да утарылаһан, эмиэ да иллээхтик олонорон кэлбиттэринэн быһаарар, дынг олохтон ылылыбыт персонаж буоларын анал баска анаан-минээн сырдаппыта⁶².

Бары олонхолорго айыы бухатырдарын утары абааһы бухатыыра утары туруоруллар уонна олонхо сүрүн идеята – сырдык уонна харана охсуһуутун – кинилэр көрсүһүүлэринэн дьүһүннээн көрдөрүллэр. Кинилэр аллараа дойдуга олороллор. Ол иһин абааһы бухатыырын “аллараа дойду адьарайа” дииллэр. Абааһылар санаалара хайдаһый да, дьүһүннэрэ-бодолоро эмиэ оннук буолар. Кинилэр эбэтэр анаар илиилээх, эбэтэр анаар атахтаах, эбэтэр сүүстэригэр соботох харахтаах буолуохтарын сөп. “Тойон Ньургун” олонхоҕо Муус Өндөлү диэн абааһы уола “кыра собус кылар, аччыгый собус алаа” эбит. И.М. Давыдов олонхотугар сүрүн герой Тойон Ньургун, балтын уонна атын айыы аймах дьоннорун быһаары, Ыйыста Хара, Муус Өндөлү, Алып Хара, Муус Тумараалдын диэн абааһы бухатырдарын кытта охсуһара ойууланар.

И.М. Давыдов “Тойон Ньургун” олонхото уопсай эпическэй үгэскэ олобуура, үөһэ ахтыллыбыт түгэннэргэ дьэнкэтик көстөр. Олонхо сюжетын онкула да, персонажтар кэккэлэрэ да атын олонхолортон соччо уратыта суохтук бэриллибиттэр. Бу санааны бигэргэтэр баһаттан “Тойон Ньургун” олонхо персонажтара ханнык олонхолорго баалларын уонна ханнык сирдэргэ тарҕаммыттарын бу таблицаттан көрүүххэ сөп.

№	Персонаж	Олонхо аата	Олонхоһут	Улууһа
1	(Аар Кудук Мас, Аар Луук Мас)	“Бэриэт Мэргэн” “Кыыс Ньургустай Куо” “Кыыс Ньургун Туйгун”	А.С.Порядин П. Г.Романов Р.М.Оконешников	Мэнэ Хангалас Мэнэ Хангалас Чурапчы
2	Аан Алахчын Хотун, Аан (Аал, Ала, Айыы) Алахчын (Дархан Малахчын, Мичил Чалбарыын) Хотун	“Эрэйдээх Буруйдаах Эр Соботох” “Кыыдааннаах Кыыс Туйгун Бухатыыр” “Бэриэт Мэргэн” о.д.а.	И. Н. Неустроев П.П. Слепцов А.С. Порядин	Арбаа Хангалас Мэнэ Хангалас Мэнэ Хангалас

⁶² Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо: основные образы / И.В. Пухов, отв. ред. Е.М. Мелетинский; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького АН СССР; Ин-т яз. лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – М.: Наука, 1962 – С. 149-166.

3	Айыы Умсуур удаҕан	“Дьулуруйар Ньургун Боотур” “Дьулуруйар Ньургун Боотур”	И.Е. Огочуяров Н.Я. Татаринов	Таатта Уус Алдан
4	Арсан Дуолай	“Үрүҥ Айыы Тойон ыччаттара” “Бэриэт Мүлгү” “Бэриэт Мэргэн” “Дьулуруйар Ньургун Боотур”	М.Н. Андросова-Ионова П.М. Терютин А.С. Порядин К.Г. Оросин	Таатта Чурапчы Мэнэ Хангалас Таатта
5	Кыйыкылаан Ойуун	“Уолумар икки, Айгыр икки удаҕаттар	Н.А. Абрамов	Таатта
6	Симэхсин Эмэхсин	“Дьөһөгөй оҕото Дыырай бухатыыр “Кыыс Ньургустай Куо”	И.И. Бурнашев-Тон Суорун П.Г. Романов	Мэнэ Хангалас Мэнэ Хангалас
7	Тойон Ньургун	“Кыыс Ньургун Боотур” “Дьулуруйар Ньургун Боотур” “Дьулуруйар Ньургун Боотур” “Орто туруу бараан дойду умсулбанныах уорҕатыгар тура төрөөбүт Тыгын Ньургун”, о.д.а.	П.М. Оконешников К.Г. Оросин Килээпир Ньюкулай А.В. Слепцов-Күөх Өндүрэй	Чурапчы Таатта Таатта Таатта
8	Үрүҥ Уиантай	Одунча Бухатыыр Айыы Дугуйдаах	И.Н. Говоров И.Е. Огочуяров	Чурапчы Таатта
9	Айыы Намыһын удаҕаттар	Эр Соҕотох	А.Я. Уваровская	

Үрүҥ Айыы Тойон Н.В. Емельянов ырыппыт 75 олонхотуттан уон биэнигэр баар. Онон киэнник тарҕаммыт персонаж.

Көстөрүн курдук, И.М. Давыдов олонхотугар баар персонажтар баһыйар үгүстэрэ урукку Боотурускай улуус (Таатта, Чурапчы, Амма) нэһиликтэригэр олорор олонхотуттар репертуардарыгар баалларын көрүүххэ сөп. Чопчулаан эттэххэ, Ньургун Боотуру уонна сүрүн персонажтары Таатта Игидэй, Дьүлэй, Сиэллээх нэһиликтэрин олонхотуттарын толорууларыгар булуохха сөп. Ол эбэтэр, “Ньургун Боотур” – Таатта төрүт олонхото диэн санаа олохтоох курдук. Ону И.М. Давыдов “Тойон Ньургун” олонхотун сюжета, сүрүн персонажтарын кэккэтэ кэрэһилээн көрдөрөллөр.

Олонхо сюжета төхөнөн кизн да, соччонон кини ойуулуур-дүүһүннүүр ньымата, поэтиката баай буолар. Ол курдук үгэс буолбут олук хоһооннор, гиперболалар, тэнгэбиллэр, метафоралар, эпитеттэр үгүстүк көстөллөр. Саха народнай поэзиятын төрүтүнэн олук хоһооннору аабыахха сөп. Олук хоһооннор диэн үөрэ-дьүөрэ тыллартан холбоспут этиилэр ааттаналлар.

И.М. Давыдов олонхолоругар олук хоһооннор үгүстэр. Ол курдук икки олонхо иккиэн үгэс буолбут олук хоһооннортон сабаланаллар. “Тойон Ньургун” сабаланыта маннык:

Былыргы дьылым быһылааннаах быһыгар,
Урукку хонугум одурууннаах оттотугар,
Ааспыт бириэмэм амырыннаах арбаһыгар,
Күрэммит кэмим күдэн күөнүгэр...⁶³

Онтон “Элик Туйгун” олонхоҕо:

Былыргы дьылым мындаатыгар,
Урукку дьылым оттотугар,
Ааспыттаабы дьылым арбаһыгар,
Күрэммиттээби дьылым көнүлүгэр...⁶⁴

Төһө да олонхо аайы мэлдьи туттуллар олук хоһооннор буоллаллар, кинилэр бэл биир олонхоһукка араас быһылаахтык бэриллбиттэр. И.М. Давыдов олук хоһоон маннайгы кэрчик олугар сөп түбэһиннэрэн этэрин бэлиэтиэххэ сөп. Бу олонхо хоһооннорун тангы биир уратыта буоларын биһиги бэлиэтээн аһарбыппыт үгүс⁶⁵. Олук хоһоон холобурун аан дойдуну хоһуйууга көрөбүт:

Абыс иилээх-сабалаах,
Атааннаах-мөгүөһүннээх,
Айгыр-силик Аан ийэ дойдум...⁶⁶

⁶³ Тойон Ньургун: олонхо / Саха Респ. наукаларын акад. Гуманит. чинчийии ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут И.М. Давыдов-Дарыбыан тылыттан Р.А. Кулаковскай суруйууга; бэчээккэ бэлэмнээт Н.А. Дьяконова; эппиэттиир ред. П.Н. Дмитриев]. – Дьокуускай: Бичик, 2003. – С. 23.

⁶⁴ Элик Туйгун / И.С. Прохоров суруйууга, 1941. // Рукописный фонд ИГИИПМНС ф. 5, оп. 7, д. 93. – Л.1.

⁶⁵ Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосотов / В.В. Илларионов, ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд-ние Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск: Кн. изд-во 1982. – С. 65-95.

⁶⁶ Элик Туйгун / И.С. Прохоров суруйууга, 1941. // Рукописный фонд ИГИИПМНС ф. 5, оп. 7, д. 93. – Л. 8.

Сир-дойду киэбин-киэлитин көрдөрөр олук хоһоон:

Туой буор ньуурдаах,
Үрүн буор үрүттээх,
Араҕас буор ардайдаах,
Лачыгырыыр хара таас дьайыннаах,
Кыһыл кумах кыбытыылаах,
Күөгэльеһийэр-һьялбарыйар
Күөх от көбүстээх...⁶⁷

Бухатыыр тас көрүнүн ойуулааһын үгэс курдук олук хоһооннортон турар:

Уолахтаабыт тиит көрдүк
Уллуқтаах эбит,
Суллаабыт тиит көрдүк
Сотолоох эбит...
Уон атыыр кырынаас көрдүк
Бабыа манган тарбахтаах эбит...⁶⁸

Онтон бухатыыр айанна барыан иннинээҕи монологар маннык олук хоһоон туттуллубут:

Эрдэһиннээх үүн тиэрбэһин көрдүк
Энискэннээх соһуһунан
Көрөн кэбиһэ-кэбиһэ
Ибири-сибири
Кэпсии олороро эбитэ үһү...⁶⁹

“Тойон Ньургун” олонхоҕо айыы бухатыыра атаҕастаатахтарына, иэстэһэрин туһунан маннык этэр:

Күлэ-күлэ күлгүн көтүтүөм,
Оонһуу-оонһуу уоккун умуруорум...⁷⁰

Бу олук хоһоон “Тойон Ньургун” олонхоҕо хаста да хатыланар. Кыһыырбыты аһардар, уоскутар ис хоһоонноох олук хоһоон икки олонхоҕо иккиэннэригэр баар:

⁶⁷ Элик Туйгун. И.С.Прохоров суруйуута, 1941. // Рукописный фонд ИГиИПМНС ф. 5, оп. 7, д. 93. – Л. 1.

⁶⁸ Эмиэ онно. Л. 16.

⁶⁹ Эмиэ онно. Л. 26.

⁷⁰ Тойон Ньургун: олонхо / Саха Респ. наукаларын акад. Гуманит. чинчийи ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут И.М. Давыдов-Дарыбыан тылыттан Р.А. Кулаковскай суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтэ Н.А. Дьяконова; эпизиттир ред. П.Н. Дмитриев]. – Дьокуускай: Бичик, 2003. – С. 78.

Уордайбыккын уҕарыт,
Кыыһырбыккын кыйдаа,
Абарбыккын амарыт...⁷¹.

Эбэтэр:

Уордайбыккын улуу отуу
Улаҕатыгар кыйдаарый,
Кыыһырбыккын
Кыйаар үрэх баһыгар
Кыйдаа эрэ,
Абарбыккын аан дойду
Үрдүгэр аральбыт...⁷².

Олонхо персонажтара кыылга, көтөргө кубулуйуулар кизнник тарҕаммыт сюжет буолар. Ол курдук “Элик Туйгун” олонхоҕо Синньэ-лээн Куо кыталык кыылга кубулуйар. Ону И.М. Давыдов маннык олук хоһооннорунан хохуйар:

Кырыылаах тумустаах,
Кырааскалаах атахтаах,
Кынталлыбыт быһыылаах,
Кынатын төбөтүгэр
Кыра харалаах,
Кырымпанан куоластаах
Тыһы кыталык кыыл...⁷³

Отгон “Тойон Ньургун” олонхоҕо айыы бухатыыра балтын маннык олук хоһоонунан этэр:

Көрдөр хараҕым дьүккэтин,
Көтүрдэр тийһим хоххотун,
Көмөлүйдэр сүрээшим ытарҕатын,
Хайҕахтаах хара быарым тулаайабын...
Балтым оҕотун...⁷⁴

⁷¹ Эмиэ онно, С. 90.

⁷² Элик Туйгун. / И.С. Прохоров суруйуута, 1941. // Рукописный фонд ИГИИПМНС ф. 5, оп. 7, д. 93. – Л. 124.

⁷³ Эмиэ онно. Л. 39-40.

⁷⁴ Тойон Ньургун: олонхо / Саха Респ. наукаларын акад. Гуманит. чинчийи ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхохут И.М. Давыдов-Дарыбыан тылыттан Р.А. Кулаковскай суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтэ Н.А. Дьяконова; эппиэттиир ред. П.Н. Дмитриев]. – Дьокуускай: Бичик, 2003. – С. 78.

И.М. Давыдов олонхолоругар алгыстар бэрт үгүстүк туттуллаллар.
Хас биирдии алгыс олуk хоһоонунан бэриллэр.

Аҕам тиит алын бааччаҕа
Көмүс ураанньык,
Алтан баһырҕас
Чун-чахаан
Бырдьа-бытык,
Хатан Тэмизэрийэ
Аналлаах аал
Уотум ихчитэ
Аһылыктаах,
Күөнэ көҕөлчөр
Аал Лунхан
Тойон эһэм,
Бэттэх диэки көрөн,
Мичис гын эрэ!
Антах диэки көрөн
Күлүм гын эрэ!⁷⁵

Эбэтэр:

Ааспыты аһат,
Тонмуту ириэр,
Сатыым хонуга буолууй,
Аттаабым ибиэтэ буолууй,
Тэннээх сэтэтэ буолума,
Холоонноох хоһуута буолума,
Үөлээннээх үгэтэ буолума...
Уоттаах харахтаах утары көрбөтүн,
Татаар тыллаах таба эппэтин,
Икки сахата иит,
Үс сахата үөскэт,
Түөрт сахата төрөт.
Иитэр сүөһүн күрүөлэннин,
Төрөтөр оһон төлкөлөннүн!⁷⁶

⁷⁵ Элик Туйгун / И.С. Прохоров суруйуута, 1941. // Рукописный фонд ИГиИПМНС ф. 5, оп. 7, д. 93. – Л. 30-31.

⁷⁶ Элик Туйгун. / И.С.Прохоров суруйуута, 1941. // Рукописный фонд ИГиИПМНС ф. 5, оп. 7, д. 93. – Л. 142-144.

Көстөрүн курдук, аҕалылыбыт холобурдар олук хоһооннорунан суруллубуттар. Кинилэр киһи өйүгэр түһүмтүөлэр, хоһоонунан хомоҕойдук этии холобурунан буолаллар. Алгыстар наар олук хоһооннортон тураллар. И.М. Давыдов, дьонно-сэргэбэ биллэринэн, алгысчыт бэрдэ эбит. Онон олонхотугар алгыстары, биллэн турар, таба туһаммытын көрөбүт.

Түмүктээн эттэххэ, И.М. Давыдов олук хоһооннору киэнник туттар эбит. Олонхотут толорор кэмигэр олук хоһооннору хоһоон маннайгы строкатыгар майгыннатын төһө баҕарар кэнэтэн этэн барыан сөптөөх. Ол эпическэй билиитэ киэн, толорор үөрүйэбэ куоруллубут олонхоһука улахан уустуга суох, дорҕооннор үөрэ-дьүөрэ этиллиилэринэн тылтан тыл сиэттиһэн, ойуулуур-дьүһүннүүр тыл эгэлгэтин туттан хоһуйуу талааннаах олонхоһука улахан уустук буолбатах.

И.М. Давыдов суруллубут олонхолоруттан көрдөххө, олонхотун сюжетинан, ис хоһоонунан, тыла-өһө баайынан, хоһоонноон хомоҕойдук этэринэн, дьонно-сэргэбэ биллибитинэн Таатта биир бастын талба талааннаах олонхотута буолара манна аҕалылыбыт холобурдартан, түгээннэртэн дьээнкэтик көстөр.

1.3. Мэнэ Ханалас олонхоһута Н.А. Абрамов-Кынат ("Ньургун Бөгө" олонхо холобуругар)

2012 с. Олонхо ыһыаҕа номоххо кирибит Манчаары дойдугугар Мэнэ Ханаласка тэриллэн ытылларынан сибээстээн кыраайы үөрэтээччи А.М. Апросимов, Олонхо институтун эдэр фольклористара В.В. Обоюкова, Ю.П. Борисов "Мэнэ Ханалас олонхоһуттара" антологияны бэлэмнээн таһаарбыттара⁷⁷. Онно сурукка-бичиккэ кирибитинэн, аан тылга сурулларынан, билингги туругунан 212 олонхотут, олонхону туруорааччы аата киллэриллибит⁷⁸. Автордар Мэнэ Ханалас чулуу олонхоһуттарынан В.Ф. Федоров-Манчаары (1805–1870), Н.А. Абрамов-Кынат (1861–1941), И.И. Бурнашев-Тон Суоруну (1868–1945), Н.И. Степанов-Нооройу (1897–

⁷⁷ Мэнэ Ханалас улуунун олонхоһуттара / М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной ун-т, Олонхо науч.-чиничийэр ин-та; Мэнэ Ханалас оройуоннаабы киин б-ката; Мэнэ Ханалас олонхо ассоц.; [хомууйан онордулар: А.М. Апросимов, Ю.П. Борисов, В.В. Обоюкова; эппиэттиир ред. Р.Н. Анисимов.] – Дьокуускай: Алаас, 2013. – 320 с.

⁷⁸ Мэнэ Ханалас улуунун олонхоһуттара / М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федеральной ун-т, Олонхо науч.-чиничийэр ин-та; Мэнэ Ханалас оройуоннаабы киин б-ката; Мэнэ Ханалас олонхо ассоц.; [хомууйан онордулар: А.М. Апросимов, Ю.П. Борисов, В.В. Обоюкова; эппиэттиир ред. Р.Н. Анисимов.] – Дьокуускай: Алаас, 2013. – С. 4.

1975), Г.Г. Колесовы (1932–1987) ааттаталыыллар. Кинилэр бэйэлэрин талба талааннарынан, айар дьобурдарынан, киэн сирдэринэн биллэллэринэн чахчы дьобуннаах олонхоһуттар этилэр. Онтон түөлбэ олонхоһуттарынан урукку Мэнэ уонна Илин Ханалас улуустарыгар олонхоһут быһыытынан киэнник биллибит, сураҕырбыт олонхоһуттар П.А. Абрамов-Алаады Ойуун, М.С. Андреев-Оройко, И.И. Беляев-Төкөбүр, П.П. Бурнашев-Кылыс Байбал, Г.С. Кычкин-Хабыанна, М.Е. Порядина-Бадан Маайа, Н.П. Яковлев-Куруппа Ойуун, Е.И. Соловьев-Молодой, Г.Е. Слободчиков-Тэлээркэ о.д.а. олонхо дьоро киэһэлэрин тэрийэллэрэ биллэр.

Мэнэттэн аан маннай сурукка-бичиккэ киирбит, олонхотун суруйтарбыт Григорий Свинобоев-Ырыа Кириинэ буолар. Политсыылынай С.В. Ястремской киниттэн «Эр Соҕотох» олонхону суруйан, тылбаастаан «Образцы народной литературы якутов» кинигэтигэр киллэрбитэ. Ырыа Кириинэ Мэнэ XIX үйэтээҕи биллэр олонхоһута, ырыаһыта буоларын Мэнэ Ханалас Мөнүрүөн нэһилиэгин дыһалтата таһаартарбыт кинигэтиттэн көрүөххэ сөп⁷⁹.

XX үйэ бастакы анаарыгар киэн эйгэбэ биллибит-көстүбүт талба талааннаах олонхоһуттарынан Мэнэ Ханаластан Н.А. Абрамов-Кынат, И.И. Бурнашев-Тон Суорун, Н.И. Степанов-Ноорой буолаллар. Кинилэртэн И.И. Бурнашев-Тон Суоруну кытта биллиилээх фольклорист Г.У. Эргис үлэлэспитэ. Тон Суорун «Сылгы уола Дырай бухатыыр» олонхотун толору 1934 с. суруйбута. Бу Советскай кэмнэ биир бастакынан толору суруллубут олонхо буолар. Кэлин Г.У. Эргис норуот ырыаһытын кинигэтин «Ырыа-тойук» диэн ааттаан таһаарбыта⁸⁰. Онон Тон Суорун аата ааспыт үйэ 30-40 сс. олонхоһуттартан балачча киэнник биллибитэ. Олонхо ыһааҕар мэнэ ханаластар Тон Суорун репертуарын архыыптан ылан бэчээттээһини тэрийбиттэрэ⁸¹. Суруйааччы И.М. Сосин И.И. Бурнашев-Тон Суорун туһунан сэхэни суруйан бэчээттэппитэ⁸².

⁷⁹ Олонхо тыһынаах Мөнүрүөнгэ / [хомуйан онордулар: Л.С. Аргунова, М.Г. Павлова]. – Дьокуускай: Сайдам, 2013.

⁸⁰ Бурнашев, И.И. – Тон Суорун. Ырыа-тойук: Г.У. Эргис суруйталаабыта уонна бэчээккэ бэлэмнээбитэ. – Дьокуускай: Кинигэ изд.-вота, 1944. – 74 с.

⁸¹ Сылгы уола Дырай бухатыыр: олонхо = Сын лошади богатырь Дырай: олонхо / И.И. Бурнашев-Тонг Суорун / [вступ. ст., коммен., указ.: В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; пер. на рус. яз. Е.С. Сидоров]; М-во образования и науки Рос. Федерации, ФГАОУ ВПО “Сев.-Вост. федер. ун-т им. М.К. Аммосова”, Науч.-исслед. ин-т Олонхо, Ин-т гуманист. исслед. и проблем малочисл. народов Севера СО РАН. – Якутск: Издат. дом СВФУ, 2013. – 371 с.

⁸² Тон Суорун талба талаана / [хомуйан онордулар: Т.В. Илларионова, Т.Ф. Сосин; ред. В.В. Илларионов]. – Дьокуускай: Алаас, 2012. – 208 с.

Н.И. Степанов-Ноорой, барыларыттан эздэрдэрэ, Аҕа дойду Улуу сэриитин иннигэр бэйэтин олонхотун эдэр ыччаты түмэн колхоз сценаларыгар туруоруунан аатырбыта. Кэлин фольклорист П.Н. Дмитриев кинини кытта үлэлэспитэ, магнитофонна олонхолорун устубута. «Күн Эрили» олонхотун бэчээттээн таһаарбыта. Н.И. Степанов-Ноорой норуот ырыаһытын быһыытынан эмиэ биллэрэ. Кини ырыаларын хомуурунньуктара күн сириҥ көрбүттэрэ.

Онтон Н.А. Абрамов-Кынат туһунан билигини мэнэ ханаластар улаханлык билбэттэр. ГЧ уонна ААХНП институтун фольклорнай экспедициятын кыттыылаахтара С.Д. Мухоплева уонна Л.Ф. Рожина Мэнэ Ханалас нэһилиэктэринэн сылдьан, анал ыйынныгынан ыйыталаһан көрбүттэр да, Кынаты билээччи бэрт аҕыйах эбит. Ол эрээри ааспыт үйэ маннайгы анаарыгар Н.А. Абрамов-Кынат олонхотун быһыытынан аата-суола бэрт киэнник биллэрэ.

Норуот ырыаһыттарын уонна олонхотуттарын кытта өр сылларга айымньылаахтык үлэлээбит фольклорист Г.М. Васильев «Живой родник» диэн кинигэтигэр Н.А. Абрамов туһунан «Сказитель приходит в союз писателей»⁸³ диэн түһүмэххэ толору суруйбута. Онуоха Кынат суруйааччылар, тыл үөрэхтээхтэрин иннигэр «Харалаан Мохсоҕол» олонхотун олус табыллан толорбутун ойуулаан суруйбута. «Кырдыаҕас олох уларыян хаалбыта, дыһынээх оруолугар кирибитин көрөргө астык көстүү этэ. Харахтарын уота өссө сытырхайбыттар, тыла-өһө чөллөрүйэн, бэйэтэ туттан-хаптан, хамсанан уол оҕо түөрт кырыылааҕа буолан дьонно көстүбүтэ. Бу «Хаалбат-сүппэт санаалаах Харалаан Мохсоҕол» олонхо истээччилэри анаардас Кынат толоруутун маастарыстыбатынан эрэ буолбакка, бу айымньы дириҥ ис хогоонунан, тыла-өһө тупсаҕайынан сөхтөрбүтэ», – диэн суруйбута Г.М. Васильев. Учуйнай-фольклорист кэлин кырдыан да олорон, Н.А. Абрамов-Кынат тылын уһунан, толорор маастарыстыбатынан бэйэтин үлээннээхтэрин таһыччы баһыйарын туһунан анаан-минээн миэхэ, олонхотуттары анаан үөрэтэр эдэр киһиэхэ, кэпсээбитэ. Дьэ, ол да иһин Кынат олонхолорун анаан аахпытым уонна научнай хомуурунньуктарга, нууччалыгы да буоллар, икки ыстатыйаны анаан суруйан турабын⁸⁴.

⁸³ Васильев, Г.М. Живой родник: об устной поэзии якутов / Г.М. Васильев; Ин-т яз., лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Якутск: Кн. из- во, 1973. – 303 с.

⁸⁴ Илларионов, В.В. Сказочные мотивы в эпическом репертуаре Н.А. Абрамова-Кыната // Фольклор и современная культура. – Якутск, 1991. – С. 109-114.; Илларионов В.В. Эпический репертуар Н.А. Абрамова-Кыната (сюжетно-композиц. и худож. особенности) // Поэтика эпического повествования. – Якутск: Якут. науч. Центр СО РАН, 1993. – С. 71-91.

Бэйэтин кэмигэр талба талааннаах олонхоһут быһыытынан кизэнник биллибит Николай Алексеевич Абрамов-Кынат 1861 с. Мэнэ Ханалас (урут Илин Ханалас уонна Мэнэ диэн икки тус-туһунан улуустар этэ) улууһугар II Наахара нэһилиэгэр быстар дыаданы ыалга төрөөбүтэ. Аҕата Алексей Яковлевич Абрамов, ааттыын Балыксыт Бакыныар диэн дыаданы киһи, инчэбэй тирбэбэ быстыбатынан дыэ кэргэнин иитэн олоһбут. Ийэтэ Бизэрэ, Мэнэ улууһун Алтаныйтан төрүттээх Макаровтар кыыстара, Ньоборулла уонна Өлүөс диэн Мэнэ Алтаныйгар кизэнник биллибит ойууттар балтыла-ра. Ийэлэрэ бэртээхэй ырыаһыт, олонхоһут, остуоруйаһыт уонна ааттаах күөсчүт, туойтан араас иһити онорор идэлээх буолан, дыонно-сэргэбэ, чугас ыалларыгар ытыктабылга сылдыар талба талааннаах эбит.

Бакыныар Алаады Бүөтүр, Кынат Ньюкулай уонна Бөллүргэй Бүөтүр диэн үс уоллаах уонна хас даҕаны кыргыттардаах эбит. Түөлбэтин дыоно ахталларынан, ийэлэрэ Бизэрэ оҕолорун олонхолуурга, ыल्लीрга уһуйбут. Уолаттар чуор куоластаах, уус тыллаах дыон буола улааппыттар.

Абрамовтар, төһө да кыамматтарын-түгэммэттэрин иһин, кыһынны тымны кизһэлэргэ остуоруйа, олонхо кинилэр аас-туор олохторун саататара чачы. Оҕолор маннай ийэлэриттэн «Таал-таал эмээхсин», «Бизэ ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин», «Мэник Мэнигийээн», «Чаачахаан-Чаачахаан», «Саһыл уонна Бөрө» уо.д.а. остуоруйалары истибиттэр. Кынат кэлин бу остуоруйаларын сурукка-бичиккэ биир дойдулаахтара учууталлар П.Т. Степанов, В.Р. Уломжинскай, Г. Наумовскай суруйан институт архыыбыгар туттарбыттара, үгүстэрэ научнай хомуурунньуктарга киллэриллэн тураллар.

Кынат олонхолуурга аан маннай ийэтиттэн уһуйуллубута чачы. Олонхоһут анкетатыгар «Күүстээх-уохтаах Көнүл Буурай» олонхону аан бастаан ийэтиттэн истэн олонхолуур буолбутун туһунан суруйтар-быт. Онон ийэтиттэн уһуйуллан 14–15 сааһыттан дыэптээбилэригэр, онтон чугас эргин олонхолуура биллэр. Борбуйун кыаныытыгар, 20-чэ сааһыгар, чугас нэһилиэктэргэ аата-суола биллэр-сурабырар буолбут.

Быраата Алаады Ойуун ахтарынан, Амма баайдарыгар хамнаска кэпсэтиһэн үлэлии киирэллэригэр оту-маһы эймэнигэр гына ыллаан-туойан, ол-бу ойуун тойугун туойан сөхтөрөллөр эбит⁸⁵.

⁸⁵ Ойуун кырыылары / [С.Д. Мухоплева, Л.Ф. Рожина бэчээккэ бэлэмнээтилэр]. – Дьокуускай: Полиграфиздат, 1993. – С. 36-39.

Учуутал В.Р. Уломжинский: «Былыр Алаады Бүөтүр уонна Кынат Ньукулай олонхону көмөлөөн толороллоро эбитэ үһү. Онуоха Алаады олонхо тылын этээччинэн, Кынат олонхо персонажтарын, бухатырдарын ырыаларын толорооччунан буолан, бэйэлэрин оруолларын бэрт үчүгэйдик толороллоро үһү», — диэн суруйар⁸⁶.

Эмиэ Уломжинский суруйарынан, бырааттыылар Аммаба хамнаска киирэн иһэн, Эмискэ Пестерев баай уруутугар аатырар Чээбийи кытта тэннэ олонголоон, дьон-сэргэ болѳомтотун тардыбыттар, урууну тэрийээчи баай Пестерев бырааттыылар олонголоон уруу дьонун астыннарбыттарын иһин биир бургунаһынан, биэс буут бурдугунан маанылаабыт⁸⁷. Онтон ыла Н.А. Абрамов-Кынат олонхоһут быһыытынан кизенник сурабыран, биллэн барбыт. Ол эрэри, анкетатыттан да көрдөххө, Г.М. Васильев, Күннүк Уурастырап суруйалларынан, Кынат Чээбийи мэлдьи аҕа туттар, олонхолуур идэбэ киниттэн элбэххэ үөрэммитин туһунан анаан дьонно-сэргэбэ кэпсиир эбит. Маныха Н.А. Абрамов-Кынат киһи быһыытынан сэмэйэ, судургута, көнөтө көстөн ааһар.

М. Горькай ССРС суруйааччыларын маңнайгы съенигэр норуот тылынан айымньытын хомуйарга ыңырыы таһаарыабыттан, саха фольклорун хомуйууга, кэрэхсээһиннэ болѳомто ууруллар. Г.У. Эргис И.И. Бурнашов-Тон Суорунтан, А.Ф. Бояров Д.М. Говоровтан олонхолорун суруйууну саҕалыыллар. Норуот ырыаһытара айбыт айымньыларын сурукка-бичиккэ түһэри үлэтэ саҕаланар. Норуот айымньытын үлэһитэ П.Н. Попов Тааттанан, Намынан, Амманан, Мэнэ Хангалаһынан сылдьан советскай фольклор айымньыларын суруйан барар. Дьэ, ол сылдьан, Мэнэ Хангалас Наахаратыгар бүгэн олорор Н.А. Абрамов-Кынат ырыатын-тойугун сурукка-бичиккэ түһэрэр, айар үлэбэ көбүлүүр. Кини үтүө көмөтүнэн «Төрөөбүт дойдум», «Уот тыыннаах тыраактыр көлө» хохуйуулар күн сири көрөллөр. Кырдыаҕас олонхоһут мантан баай репертуарын суруйтарарга анаан дьарыктанар. Кыһыһынаан куоракка көһөн киирэн, айымньылаах үлэбэ оройунан түһэр. Суруйааччылар, култуура үлэһиттэрэ, фольклорист хомуйааччылар кини баай репертуарын суруйтарарыгар көх-нэм буолаллар. Кынат ордук олонхотун

⁸⁶ Уломжинский, В.Р. Алаады ойуун / Рукопись. Фольклорист-хомуйааччыны тус көрсөн бэлиэтэммиттэн.

⁸⁷ Эмиэ онно.

сурукка-бичиккэ түһэриигэ болҕомтотун хатаабыт. Бэрт кылгас кэмнэ, син эмиэ Уус Алдан олонхохута Д.М. Говоров курдук, үс толору, икки кылгас олонхотун суруйтарбытын киһи сөҕө саныыр.

Ол курдук, олонхохут биир дойдулааҕа, институт штаты таһынан корреспондента П.Т. Степанов «Ньургун Бөҕө» диэн рукописнай тексэ 21318 хоһоонунан строкалаах олонхону толору суруйбута. И.Н. Васильев 18420 строкалаах «Көнүл Буурай» олонхону сурукка-бичиккэ тиспит. Кынат олонхолоруттан бастыгнара, кээмэйинэн да бөдөнгөрө «Харалаан Мохсоҕол» быһылаах. Ол эрээри олонхо маннайгы чааһын репрессияҕа түбэспит биллиилээх поэт И.Е. Слепцов-Арбита суруйбута НА СО Саха сирин архыыбыгар суох. Оттон иккис чааһын Г.Е. Ефремов суруйбута тексин кээмэйэ 445 лиистээх, хоһоонун строката 18420 буолбут балачча улахан олонхо эбит.

Г.М. Васильев Кынат бу олонхотун суруйааччыларга алта чаас тэбэн көрбөккө олонголообутун ахтар уонна кылгас ис номоҕун биэрбитэ⁸⁸. Онно кэпсииринэн, Харалаан Мохсоҕол Орто дойдуга дьоллоох олох туругуарын туһугар тэнэ суох абааһы үс бухатыырдарын кытта киирсэр. Төһө да тимир куйаҕа барыта алдьанан, бэйэтэ хаанынан уста сылдьан, ойоҕоһун унуоҕун быһыһынан сүрүбү күүскэ тэбэрин аахсыбакка туран, санара сытар:

Сиир симиэттэр,
Үс өлүү уолаттара,
Сиппит сиргититтэн сиэн,
Сииргэ аналлаах мин этим-хааным
Сиргэ хаалыахтаах.

Бу тыллары эппитинэн, туох баар күүһүн мунунан Харалаан Мохсоҕол Орто дойдуга төрөөбүт сиригэр түһэр. Манна олох сыккырыыр тыына эрэ хаалбыт киһини абааһы бухатыырдара төбөтүн быһаллар, тыынын салгыыллар. Дьикти күүстээх тыл күүһэ-абылана бухатыыр төбөтүн өлбөт, тыыннаах санара сытар курдук көрдөрөр:

Көрбүт хараҕын симмэт,
Истибит кулгааҕын кумуйбат,
Тыллаах сынгаах даамын биэрбэт,
Моонньоох бас буолатын бэриммэт.

⁸⁸ Васильев, Г.М. Живой родник: об устной поэзии якутов / Г.М. Васильев; Ин-т яз., лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Якутск: Кн. из-во, 1973. – С. 170-180.

Бухатыыр төбөтө төкүнүйэн, Аал Луук мас силиһигэр саһар уонна Үөһээ айыылартан көрдөһөн, иккистээн тиллэр. Г.М. Васильев суруйарынан, олонхоһут бу түгэннэ тийэн олонхотун түмүктээбит, кылгастык ис хоһоонун кэпсээбит. Мантан да көстөрүнэн, «Харалаан Мохсоҕол» маннайгы чааһа чэхчы дирин ис хоһоонноох, уус-уран тыл эгэлгэтинэн айыллыбыт олонхо буолуон сөп.

«Харалаан Мохсоҕол» иккис үйэтин Г.А. Ефремов суруйбут. Маныаха Харалаан Мохсоҕол уола Кыырчын бухатыыр, балта Ньургустай үгүс моһоллору, аартыктары, байбаллары туораан, абааһы дойдутугар киирэн айыы дьонун быһыһыллара, кэргэннэнэллэрэ, ыһыах тэрийэллэрэ, дьоллоох олох туругураа көстөр.

Н.А. Абрамов биир биллэр олонхото «Көнүл Буурай». Олонхо 25 тыһыынча 707 поэтической строкаттан турар. 1940—1941 сс. И.Н. Васильев суруйбут уонна институт архыыбыгар туттарбыт.

Олонхо кириитигэр Кынат уустаан-ураннаан Орто дойду сирин, тулалыыр эйгэтин, айылҕатын баайын, кыылын-сүөлүн ойуулуур. Аҕыс айыы дьаргыл удааттар бухатыыр олоруохтаах, олохсуйуохтаах сирин көрдүүлэр.

«Көнүл Буурай» бастакы чааһыгар аптаах-алыптаах остуоруйа матыыптара үгүс, онтон иккиһигэр героической матыыптар сүрүн миэстэни ылаллар.

Олонхо маннайгы чааһыгар биэс бырааттыылар олохторо, онуоха саамай кыра бырааттара Талыһаар Саар убайдарыттан атаҕастаныыта, дьэ ис-тас үлэтин толорооччу буолара уран тыл уһунан хоһуллар. Талыһаар Саар, убайдара атаҕастыылыларын тулуйбакка, сир бэйдиэ барар. Кини ситэн-хотон, олонхоҕо этиллэринии, «буутун этэ буһан, сийин этэ ситэн» бухатыыр дьүһүнүн-бодотун ылынар. Сиппит-хоппут бухатыыр көрүгнэммит киһини Көнүл Буурай диэн аатынан айбыт айыылары сүрэхтииллэр. Орто дойду дьоно бухатыыры үөрэ-көтө, үгэс быһыытынан өрөгөй ыһыаһынан уруйдууллар. Олонхоҕо Көнүл Буурай айыы аймаһын араначчылыыр, күн улуустарын көмүскүүр үрдүк аналын чизэстээхтик толорор. Сытыы Кылаһыман Куону кэргэн ылан, туйах хатарааччыланан, аатыран-суолуран олорорунан олонхо түмүктэнэр:

Кэриэс ырай дойду
Кэтэһиилээх ыччата аатыран,
Көбүөр Сибиир дойду
Көмүскэллээх санаалаах

Күүстээх-уохтаах
Көнүл Буурай бухатыра буолан,
Үөрэн-көтөн, өрөйөн-чөрөйөн,
Анаардастыы аатыран,
Кэлтэччи кэпсэнэн,
Соҕотоҕун сураҕыран,
Уот тарбахтаах утарбакка,
Татаар тыллаахха
Таба этиппэккэ,
Киһи төрдүн килэйэн,
Ураанхай төрдүн онорон,
Саха төрдүн салайан
Олорбуттара эбитэ үһү.

Бу ахтыллыбыт үс олонхо Н.А. Абрамов репертуарыгар бэрт бигэтик киирбиттэр. Кынат «Олонхоһут анкетатыгар» даҕаны, фольклористарга, дьонно даҕаны мэлдьи бу олонхолору өрө тутан бэлиэтээн суруйтарар, олонхо дьоро киэһэлэригэр толорор эбит уонна үһүөннэрин балачча толору суруйтарбыта хайҕаллаах. Итини тэнэ «Эр Соҕотох» уонна «Дуолан Баай Тойон» диэн тэттик олонхолору суруйтарбыта баар. Онон Г.М. Васильев «Живой родник» диэн кинигэтигэр Кынат олонхолорун суруйтараары, анаан куоракка көһөн киирбитэ диэн, тоһоҕолоон эппитэ олохтоох. Онон олонхоһут бэйэтин репертуарын суруйтарыыга айымныылаахтык үлэлээбитэ.

Кинини кытта олонхолорун балачча толору суруйтарбытынан аатырбыт олонхоһут Д.М. Говоров буолуон сөп. Кини «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөҕө», «Үөлэн Хардааччы», «Эрбэхтэй Бэргэн» диэн биирдии бэйэлэрэ 20-лии тыһыынча хоһоонунан строкалаах үс олонхону тэнэ икки тэттик олонхону суруйтарбыта архыыпка харалла сытталлар. «Мүлдү Бөҕө» олонхо поэт С.Р. Кулачиков редакциятынан 1938 с. тахсыбыта киэн биһирэбили ылбыта, билигин А.Н. Жирков сахалыы уонна нууччалыы тылларынан иккистээн таһаартарда⁸⁹.

⁸⁹ Говоров Д.М. Мүлдү Бөҕө = Непобедимый Мюльджю Беге: олонхо в 2 кн. / Дмитрий Говоров; [сост. А.Н. Жирков; худож.: А.П. Мунхалов, Дь.А. Бойтунов; пер. с якут. Е.С. Сидорова]; Нац. организац. ком. Респ. Саха (Якутия) по подгот. и проведению Десятилетия олонхо (2006-2015), Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. народов Севера, М-во образования и науки Рос. Федерации, Сев-Вост. федер. ун-т им. М.К. Аммосова. – Якутск: Бичик, 2010. – Кн. 1. – 447 с.; Кн. 2. – 318 с.

Н.А. Абрамов-Кынат олонхолорун фольклористар Г.У. Эргис⁹⁰, И.В. Пухов⁹¹, Н.В. Емельянов⁹² научнай үлэлэригэр үгүстүк холобурдуулар. Биһиги аатырбыт олонхоһут олонхотун туһунан научнай хоумурунньуктарга икки төгүллээн бэчээттэтэн турабыт⁹³.

Н.А. Абрамов суруйтаран хаалларбыт олонхолоруттан «Ньургун Бөбө» олонхону «Саха боотурдара» серияҕа киллэрэн туспа кинигэнэн таһааран турабыт.

«Олонхоһут анкетатыгар» Н.А. Абрамов «Ньургун Бөбө» олонхону Амма аатырбыт олонхоһута Т.В. Захаров-Чээбийтэн, Хагалас Дьөппөн нэһилиэгин киһитэ Чонкунаан Сахаартан уонна Ырыа Дьанхарааһайтан истэн олонхолуур буолбутун ыйар. Бука, Кынат оҕо эрдэбиттэн ыаллыы нэһилиэгин олонхоһута, аатырар Чээбийи үгүстүк иһиттэбэ, өйүгэр- санаатыгар, сүрэбэр чугастык ылыннаҕа диэн сэрэйиллэр. Онтон улаатан, киэн сирдэринэн тэлэһийэн сылдьан, эдэр сааһыгар инэриммитин сайыннаран, атын олонхоһуттартан истибитин эбэн-сабан, кэнэтэн кэпси-ир буолбут диэн сабаҕалыахха сөп.

Олонхоһуттар репертуардарын уонна биирдиилээн олонхолорун сюжеттарын ырытан көрдөххө, баай ис хоһоонноох, хатыламмат уратылардаах буолар. Талааннаах олонхоһуттар оҕо эрдэхтэриттэн истибит олонхолорун эттээн-сииннээн, уустаан-ураннаан, эбэн-сабан, уларытан-тэлэритэн олонхолууллара, тылынан үгэс быһыытынан, көлүөнэттэн көлүөнэбэ, олонхоһуттан олонхоһукка, толорууттан толорууга бэриллэн иһэр үгэс буолар. Онон Н.А. Абрамов-Кынат «Ньургун Бөбө»

⁹⁰ Эргис, Г.У. Богатырский эпос якутов – олонхо // Ньургун Боотур Стремительный = Дьулуйар Ньургун Боотур / текст К.Г. Оросина; ред. текста, пер., коммент. [и вступ. ст.] Г.У. Эргиса; [отв. ред. Г.М. Васильев]. – Якутскай: 1947. – С. 5-60.

⁹¹ Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо: основные образы / И.В. Пухов, отв. ред. Е.М. Мелетинский; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького АН СССР; Ин-т яз. лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Москва: Наука, 1962 – 256 с. С. 40.

⁹² Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо / Н.В. Емельянов, отв. ред. Б.Н. Путилов; АН СССР, Сиб. отд.-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – М.: Наука, 1980. – 375 с.

Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо о защитниках племени / Н.В. Емельянов, отв. ред. В.М. Никифоров; Акад. наук Респ. Саха (Якутия); Ин-т гуманитар. исслед. – Новосибирск: “Наука”, Сиб. издат. фирма РАН, 2000. – 187 с.

⁹³ Илларионов, В.В. Сказочные мотивы в эпическом репертуаре Н.А.Абрамова-Кынат // Фольклор и современная культура: сб. науч. тр. / Ин-т яз., лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Якутск: ЯНЦ СО РАН, 1991. – 109-114 с.; Илларионов, В.В. Эпический репертуар Н.А. Абрамова-Кыната // Поэтика эпического повествования: сб. науч. тр. – Якутск: ЯНЦ СО РАН, 1993. – С. 71-92.

олонхото хаста дьүһүн уларыйан истээччилэргэ тиййбитин, хайдах уларыппытын-тэлэриппитин быһа сабаҕалаан да быһаарар кыахпыт суох, оннук сорук да турбат. Билигин фольклористикаҕа эпическэй текст диэн өйдөбүл кирийдэ. Толорооччу хас биирдии суруллубут тексигэр айар талаанын, маастарыстыбатын, өйүн-санаатын, кыаҕын көрдөрөрүн курдук өйдөбүл баар.

Н.А. Абрамов «Ньургун Бөҕө» олонхотугар, син атын маннык ааттаах олонхолорго курдук, сүрүн герой Үрүн Уолан диэн инилээх, Туйаарыма Куо диэн балтылаах, Сорук Боллур, Симэхсин Эмээхсин диэн дьыэ истас үлэтин толорооччулардаах. Орто дойду дуолан бухатыыра, айыы аймахтарын араначчылааччы, күн улуустарын көмүскээччи быһыытынан олонхо сабаланыаҕыттан көрдөрүллэр. Олонхо төрүөтэ Ньургун Бөҕө дьоно- сэргэтэ, Орто дойду олохтоохторо, дьоллоох-тускулаах олоххо олороллорун бэлиэтээн, ыһыах тэрийбитгэригэр, аллараа абааһы аймахтара бэйэлэрин дуолаҕа бухатыырдарын Өлүү Дьүккүйэни ытталларыттан, кини кэлиитинэн олонхо бухатыырын сырыыта-айана, охсуһуута, күрэтэһиитэ сабаланаар. Олонхоһут айыы бухатыыра абааһы бухатыырдарын кытта хабыр хапсыһыытын, өлө-өлө тиллэрин, сап-саҕаттан салҕанан, Сорук Боллур, айыы дьаргыл удаҕаттар көмөлөрүнэн сиэртүөм толорон, аартык, байҕал иччилэрин манньытан көмөлөһүннэрэн, бүтэр уһугар үгүс уустук түгэннэри туораан, кыайан-хотон Орто дойду дьоллоох олоҕун түстүүрүн уран тыл уһунан хоһуйан, кэпсээн кэбиспитэ кэрэхсэбиллээх.

«Ньургун Бөҕө» сюжетнай-композиционнай тутула, сырыыта-айана, үгүс олонхолорго курдук, биирдик бэриллэр эрэри, Н.А. Абрамов-Кынат олонхоһут быһыытынан уустаан-ураннаан хоһуйан этэрэ ситэри, толору эбит. Маныаха олук хоһооннору, дэгэт тыллары, хатылаан этиилэри, уус-уран ньымалары хойуутук туттара көстөр. Дьэ, ол да иһин, сийилээн хоһуйар буолан, толору суруллубут текстэрэ кээмэй өттүнэн улахаттар. Олонхоттон аҕыйах түгэни холобурдаан аһар тоҕоостоох:

Былыргы дьыл быдан мындаатыгар,
Урукку дьыл уларыйар уорҕатыгар,
Ааспыт дьыл амырыынын саҕана,
Кэлбит дьыл кэтэх өттүгэр
Аҕыс иилээх-саҕалаах

Атааннаах-мөнүөннээх
Аан ийэ дойду
Аан бастаан
Аллаах ат курдук
Арбаан-дарбаан ааттанан,
Арыллан-үөскээн
Ананан-минэнэн турбута үһү, –

диэн аан дойду айыллан-үөскээн турарын хохуйар уонна аан дойду отун-маһын аарымата буолбут Аал Луук (Дууп) маһы ойуулуур. Ол ойуулааһын олонхоҕо 376 поэтической строканы ылар.

Н.А. Абрамов-Кынат сииһилээн, ситэрэн ойуулааһыны таптаан туттарып үгүстүк көрүөххэ сөп. Ылан көрүөбүҥ дьиэлэрин оноһуутун хайдах хохуйарын:

Ааттаах маһы
Адаарыччы состортоон
Акылаат уурбуттар,
Сүрдээх тиити
Сүһүргэтэтэн тураннар
Сүрүннээбиттэр эбит,
Байбаһар үчүгэй
Маһана оноттообуттар,
Үрүмэ долгун үрүмэлээх
Үөскүүр маһынан үрүттээбиттэр,
Күтүр улахан үлүгэрдээн
Күдэн хара буорунан

Халбаһы буурай даннаабыттар... – диэн, бу курдук ойууланан күүлэтигэр диэри бара турар. Хас биирдии чааһын аайы тоҕо, туохтан маннык оноһуллубута быһаарыллан иһэр. Холобур, ылан көрүөбүҥ манныгы:

Алын өттүттэн,
Аллараа дойдуттан,
Алдьархайдаах аҕатын ууһуттан,
Арсан Дуолай аймаһыттан
Амырыыннаах санаалаах,
Арыскыаттаах суоллаах

Алдьатарга айыллыбыт
Абааһы аймаҕыттан
Аргыаһын аргыйдаҕына,
Алдьамматар курдук диэн
Алта хос айгыраабат
Лааҕыр хара муосталааҕа үһү.

Бу кылгас кэрчиккэ хоһоонунан хоһуйар этии бастын холобура көстөр. Ордук дорҕооннор дьүөрэлэһэ туттуллубуттара истэргэ ордук поэтичнай, музыкальнай, кырааскалаах.

Бу көмүс ньээкэ уйаларын, көй кииннэрин иһин ойуулааһын хатылаан олук хоһооннорунан бэриллэр.

Уна диэки хааман иһэр
Уолан киһи
Улар кыыл саҕа буолан... көстөр эбит.
Кэтэҕириин хааман кэдэннээн эрэр
Кинээс билэ киһи
Киргил саҕа буолан,
Кэмчиэрийэн көстөр сирэ эбит.
Суол ааныгар суоданнаан эрэр
Суорумньу киһи
Суор саҕа буолан
Суураллан көстөр сирэ эбит.
Ханас диэки хааман
Ханалдьыйан эрэр
Хатын дьахтар
Хараначчы кыыл саҕа буолан
Куччаан көстөр сирэ эбит.

Үксүгэр бу олук хоһоону олорор киһинэн дьүһүннээн этэр буоллактарына, Кынат хааман эрэр киһинэн холоон эппит. Уларга, киргилгэ, суорга, хараначчыга тэннии тутан хатылаан хоһуйбут. Олонхону истээччигэ илэ хамсаан эрэр хартыына харахха көстөн кэлэрэ чахчы.

Олонхоһут Ньургун Бөҕө Өлүү Дьүккүйэ бухатыырдыын киирсэн, хотторуутун истээччини итэҕэтэрдии хоһуйан эппитин сөбүөххэ эрэ сөп.

Нуолдѳаѳай буолан тулуйбата,
Иринньѳх буолан издѳйдѳ,
Оѳо буолан уйадыйда,
Очурган оѳустарда,
Силистѳн тѳптѳрдѳ.

Онтон айыылар алгыстарын ылбыт, сиппит-хоппут, охсуууга куоруллубут Ньургун Бѳѳѳ, абааһы бухатыырдарын кытта киирсиитин уратытык хохуйар:

Хаһытаспытынан-үөгүлѳспитинѳн
Кытарар уолуктарыттан
Кытаахтаспытынан бардылар,
Хаптайар хабарѳаларыттан
Харбаспытынан бардылар,
Тѳйиѳккѳлѳхѳн чичигинѳстилѳр,
Астаһан адьырыстылар,
Ылсан ынчыктастылар,
Кѳннинѳн тѳйиѳккѳлѳстилѳр.
Охсууулаах охсуспут
Улуу дьулаѳай
Тумулларын үрдүгѳр
Элѳй-балай тѳбинѳн
Игнѳри-таннары үктѳнѳн,
Түн-тан түһѳн
Дьүүлѳ-дьаабыта суох
Тѳбѳтүн оройун диѳки
Түнкүрѳн тахсан бардылар.
Ол тахсан туран
Эскѳл тый саѳа
Эстѳрии таастары
Эмтѳрийѳ тѳбиѳлѳн кѳѳстилѳр,
Хардан ѳһѳ саѳа
Хатан таастары
Хайыта үктѳн
Харсыһылаан бардылар,
Торѳон бѳрѳ саѳа

Чуор таастары
Тоһута үктээннэр,
Лохугуратан бардылар,
Тон бөбөнү
Тобуктарын харабар диэри
Тоһута кэһэн
Туланнатан бардылар.

Манньк хохуйуулар олонхоҕо үгүстүк көстөллөр. Хомоҕой хоһоон, уран тыл ууһа, кэрэ тыл кэпсээнэ Н.А. Абрамов-Кынат бары да олонхолоругар бааллар. Олонхоһут устар ууну сомоҕолуур уран тыл ууһа буолан, тута хохуйан ыллыыр ураты дыоһурдааҕа. Хомойуох иһин, кини эдэр-эмэн сааһыгар ыллаабыт-туойбут олонхолорун суруйтарбатах диэххэ сөп. Ол эрэри, кылгас да кэмнэ буоллар, аныгы олоһу, советскай былаас кыайыыларын-хотууларын, колхоз үлэтин-хамнаһын уустаан-ураннаан хохуйбута. Норуот ырыаһытын кытта аан бастаан биллиилээх фольклорист П.Н. Попов үлэлэспит. Дойдугар, Мэнэ Ханалас Наахаратыгар, бүгэн олордоһуна, кыһынны бытарҕан тымныыга анаан-минээн тийэн «Төрөөбүт ийэ дойдум» диэн тойугун толору суруйбута. Тойукка эргэ олох эстибитэ, сана олох кыайыыта хоһулар:

Эйэлээх былаас
Эргийдэ диэннэр
Этихтэрин эппиттэр,
Турудобуой норуот
Дьоллоох олоһо
Туругурда диэхтэрин диэбиттэр, –

диэн тылларынан түмүктэнэр. Бу курдук кини Ийэ дойдугар бигэ таптала, төрөөбүт алааһын тупсан турар айылҕатын көрөн турар үөрүүтүгэр холбоһон, уопсай өрө күүрүүнү үөскэтэр. Кынат кизник биллибит импровизациятынан «Уот тыыннаах тыраактыр көлө» тойугун ааһыахха сөп. Тойуксут анаар муостаах алаа оһуһунан айаннаан-алтахтаан истэбинэ, сана солонмут суолга сана үйэ техниката трактор көлө тахсан кэлбитин сөбөн-махтайан, уус тыл тийбэтинэн хохуйар.

Н.А. Абрамов-Кынат кылгас кэм иһигэр өйгө-санааҕа хатанар «Сирдьит туһунан ырыа», «Кэнчээри кэскилэ», «Чыгычаах ырыата» диэн оччотооһу кэм тыһынын салгыйар, уус-уран өттүнэн чочуллубут айымныылары суруйтаран хаалларбыта.

Аџа дойдуга Улуу сэриитэ саџаламмытыгар, норуот ырыаһыттары бары да өрө түллэн туран, Ийэ дойдуга түөкүннүү саба түспүт немецкэй-фашистскай халабырдыттары утары өргөс кынат тылларынан өрө турбуттара. Аатырбыт олонхоһут Н.А. Абрамов-Кынат аба-сата, өстөөбү өһөгөйдүү кынаттаах тыллара иһиллибиттэрэ. Кини 1941 сыллаахха от ыйыгар суруйтарбыт «Хампарыйдын фашист аймаџа» тойуга ити кэм патриотическай сүүрээнин көрдөрөрүнэн ала-чуо бэлиэ:

Тарбах бөџө
Чаџылџан уота талааннаннын,
Эрбэх бөџө
Этин уота эрчимнэннин, –

диэн кыргыһыга киририэхтээх буйуттар күдэн күүстэрин чаџылхайдык айылџа көстүүлэринэн тэннээн эппитэ саха киһитин сүрэџин-быарын ортотунан кирибитэ чахчы. Онтон салгы:

Хатан тимир курдук
Хабаран-сатаран турун,
Ыстаал тимир курдук
Ыйыллан кытаатан иһин!
Харана санаа халбарыйдын,
Хааннаах фашист хампарыйдын!
Кырыыстааџы кыайарга
Кырдык дьыалабыт иннигэр
Бары биир да орпокко
Сири-дойдуну титирэтэн,
Күргүөмнээн долгуйан туруоџун! –

диэн ыныры тыллар чахчы да сиппит-хоппут үрдүк күүрүүлээх поэтическай ис хоһоон олуктара буолаллар. Кырдыаџас норуот ырыаһыта олонхо бухагырдарын хорсун-хоодуот сырыларынан хоһуйарын курдук этэн-тыһынан кэбиспитэ киһини сөхтөрөр. Олонхоһут үйэтэ уһаабыта буоллар, Г.М. Васильев эппитин курдук, Аџа дойдуга Улуу сэриитин сылларыгар казах аатырбыт акына Джамбул Джабаев курдук сиппит-хоппут өрө күүрүүлээх патриотическай ис хоһоонноох тойуктары, ырыалары айыахтаах этэ. Хомойуох иһин, Н.А. Абрамов-Кынат 1941 с. атырдыах ыйын маңнайгы күннэригэр орто туруу бараан дойдутуттан букатыннаахтык барбыта. Ол да буоллар, Н.А. Абрамов-Кынат бэрт кылгас кэмнэ

үлүмнөхөн үлэлээн, үс толору, икки быстах олонхолорун, уус-уран өттүнэн сиппит-хоппут ырыаларын-тойуктарын, норуокка киэнник биллэр «Мэник Мэнигийээн», «Биэс ынахтаах Бэйбэрикээн эмээхсин», «Чөпчөөкөөн, Чөпчөөкөөн», «Бүүкээнниир ыаһах», о.д.а остуоруйалары суруйтаран хаалларбыта, норуот талба талааннаабын быһыытынан аатын-суолун үйэтиппитэ. Кэлэр көлүөнэ фольклористар кини баай репертуарын үөрэтэн-чинчийэн, киэн суолга, наука эйгэтигэр таһаарыахтара, анаан чинчийиэхтэрэ.

1.4. Уус Алдан олонхоһута Р.П. Алексеев уонна кини «Алаатыр Ала Туйгун» олонхото

Роман Петрович Алексеев (1900-1977) норуот ырыаһытын, олонхоһутун быһыытынан олонхолуур идэбэ букатын оҕо эрдэбиттэн анаан үөрэммит-куоһаммыт, Уус Алдан, чуолаан Дүпсүн, ааттаах-суоллаах олонхоһуттарын үгэстэрин угумнаабыт олонхоһут. Билинни Уус Алдан улууһа урукку Дүпсүн, Бороҕон уонна Байаантай улуустарын хабар, олонхолоһун киэнник тэнийбит түөлбэтэ буолара биллэр. Ол туһунан биллиилээх эпосовед И.В. Пухов “Якутский героический эпос олонхо”, “Исполнение олонхо” уо.д.а. үлэлэриттэн, учуутал-краевед Н.Д. Бурцев “Умнуллубат дьүһүннэр” кинигэтиттэн, саха тылын учуутала М.Е. Иванова Уус Алдан олонхоһуттарын тустарынан дипломнай үлэтиттэн уо.д.а. көрүөххэ сөп. Аатырбыт олонхоһуттар Д.М. Говоров-Олонхоһут Миитэрэй, П.А. Охлопков-Наара Суох, И. Охлопков-Чочойбох, Н.П. Бурнашев-Боодьобос, П.Н. Соловьев-Намыын, Н.Р. Петухов-Олонхоһут Наһаар, М.Н. Посельской уо.д.а. ааттарын олонхону сэнээрээччи эрэ үксэ билэр⁹⁴.

Наара Суох “Бэрт киһи Бэриэт Бэргэн” олонхотун 1906 с. бирикээсчит-тэр кулууптарыгар политсыылынайдар көбүлээһиннэринэн сыанаба туруорбуттара. Онтон И. Охлопков-Чочойбох, эпосовед И.В. Пухов суруй-арынан, биир түүн устата олонхо кирири тойугун бухатыр балаһанын

⁹⁴ Олонхо биһигэр: (фольклорист И.В. Пухов төрөөбүтэ 100 сылыгар) / [хомуян онордулар: М.З. Сивцева уо.д.а.; редкол.: А.Н. Жирков (эппиэттиир ред.) уо.д.а.]. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – 237 с.

көхөтүн ойуулааһынынан түмүктүүрэ. Кинилэр иккиэн тыл ууһун дэгэтин баһылаабыт талба-талааннаах олонхоһуттарынан биллэллэрэ.

Д.М. Говоров киин улуустарынан, Бодойбонон, Аллараа Ленанан кэрийэ сылдьан олонхоһут быһыытынан ыллаан-туойан дьонно-сэргэбэ кэрэхсэппитэ, олобун тигэх сылларыгар баай репертуарын сурукка киллэртээн үйэтиппитэ. Кини “Мүлдү Бөбө”, ”Эрбэхтэй Бэргэн” диэн бөдөн олонхолорун А.Ф. Бояров, Г.В. Данилов, Н.М. Говоров суруйбуттара. “Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө” олонхо туспа кинигэнэн тахсан киэн биһирэбили ылбыта, олонхоһут аатын-суолун үйэ-саас тухары үйэтиппитэ.

Баатабай нэһилиэгин олонхоһута П.Н. Соловьев-Намыын олонхону сыанаба таһаарыга айымныылаахтык үлэлээбитэ. Кини холобурун Л.П. Новогодин утумнаан, кэнники сылларга олонхону пропагандалааһынна үлэлэспитэ. Лаврентий Петрович көбүлээһининэн Дүпсүн уусуран самодетельноһун кыттыылаахтара кини “Туруорбах Бэргэн” диэн олонхотун сыанаба таһаарбыттара уонна күөх экранна ситиһиилээхтик көрдөрбүттэрэ.

Н.П. Бурнашев-Боодьобос “Кыыс Дэбэлийэ” олонхото алта уон томнаах «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» академический сизрийэбэ икки тылынан бэчээттэнэн научнай эйгэбэ табыста. Биһиги кэммит биллиилээх режиссера А.С. Борисов олонхону театр сыанатыгар саналыы туруорда.

Уус Алдан олонхоһуттара научнай да, култуурунай да эйгэбэ киэнник биллэллэр, кэрэхсэнэллэр, онтон Р.П. Алексеев бу дойду чулуу олонхоһуттарын үгэстэрин утумнаабыт, үйэтиппит олонхоһуттарган биирдэстэрэ буолар диэн этэр олохтоох.

Роман Петрович иппит абата П.Г. Алексеев-Бөбө Бүөтүр идэтинэн уус киһи, олонхобо кутун-сүрүн туттарбыт, олонхоһуттары кэрэхсиир, олонхолотор, бэйэтэ дабаны ийдэбинэ, обо-дьахтар ортотугар олонхолуур идэлээх эбит. Бөбө Бүөтүр уолугар Арамаанна 7-8 эр саастаабар “Халыан хара аттаах Хардааччы Баатыр”, диэн олонхону киэнэ аайы кыра-кыралаан үөрэтэн барбыт. Уол онтон сизттэрэн сэргээбит эрэ ыалдыкка тус иннигэр олорон, олонхолообутунан барар буолбут. Дьон хайбала уонна кэрэхсэбилэ кыра уолу олонхоһут идэбэ кынаттаабыт. Кэлин нэһилиэгин киһитэ Е.П. Сивцевтэн-Лаһыаччаттан

сүхэн ылан, “Сур дьабыл аттаах Тустуулаах Дьура Бөбө” диэн эмиэ тэттик олонхону толорор буолбут. Итинтэн салгыы борбуйун кынан, ыра кэнээн Дүпсүн, Борофон, Байаантай улуустарын биллэр олонхохуттарын Бачы Баһылай, Ырыа Байаантай, Д. Бурцев-Мохочоос уола, П.Н. Соловьев, Н.П. Бурнашев-Боодьоҕос толорууларыгар үөрэммит, репертуарын байыппыт, сонун ойуулааһыннары, олонхо дэгэтин, музыкатын ылыммыт.

Онтон дьиннээх аҕа туттар, олонхолуур идэҕэ уһуйбут кинитинэн Н.Р. Петухову-Дьаралыктаах, эбэтэр Олонхохут Наһаары ааҕар эбит.

Саха тылын учуутала, Уус Алдан олонхохуттарын туһунан анаан суруйбут Н.Д. Бурцев бэлиэтиринэн, Н.Р. Петухов Маннайгы Лөгөй нэһилиэгэр 1880 сыллар диэки төрөөбүт. Олорбут сирэ – Дэрги. Эдэригэр Өлүөнэ икки энээринээҕи улуустарынан, Бүлүүнэн, хоту Муустаах муораҕа тийэ сылдыбыт, бэрт кизэнник биллибит олонхохут эбит. Р.П. Алексеев бэйэтэ ахтарынан, күнүн саҕана Наһаар Бөтүкүөп отуттан тахса олонхону толорор эбит. Р.П. Алексеев олору үтүктэрэ уонна анаан ынрырыллан ыһыах түһүлгэтигэр, урууларга алгыырын, көннөрү да ыллыырын элбэхтик истэрэ, үөрэнэрэ үһү. 1923 с. кыһын Р.П. Алексеев Наһаар Бөтүкүөптэн “Алаатыр Алаа Туйгун” олонхо үс үйэтин толору истибит. Тигэҕэр, 1926 с. Наһаар Бөтүкүөп Р.П. Алексеев дьонун аахха анаан кэлэн, “Аҕыс уон араҕас атырдаах, тоҕус уон толоромо оҕустаах, тумул тыа быһаҕаһын саҕа сур дьабыл аттаах Дуолан Бөбө” диэн олонхону хас да хонукка олонхолоон баран, барар сарсыардатыгар “Дьаһала суох уус киһи ырыата”, “Эллэй Боотур өлөрүгэр уолаттарыгар ыллаабыт ырыата” диэннэри ыллаабыт. Бу ырыалар, арааһа, Бүлүү улуустарыгар толоруллар кутурук салайар ырыа холобура буолуохтарынын сөп. Урут олус уһундук олонхолууру аһыыргыыллара, ол иһин олонхолоохун кэнниттэн тойук-ырыа толороллоро. Уус Алдан аатырбыт олонхохута бу былыргы сизри-туому билэрэ мээнэҕэ буолбатах. Наһаар Петухов 1939 с. дойдутугар ыалдьан өлбүтэ⁹⁵.

Р.П. Алексеев олонхоҕо уһуйбут кинитин олонхотун сүхэн ылан, бэйэтэ тойук туойан, сурукка-бичиккэ түһэртэрэн, бэйэтин да аатын, уһуйбут кинитин да аатын үйэтиппитин чопчулаан этиэхтээхпит.

⁹⁵ Алексеев, Р. Олонхохут Наһаары истибикит дуо?: [Н.А. Петухов] // Кыым. – 1975. – Сэтинньи 28 к.

Роман Петрович бэйэтин баай репертуарын сурукка-бичиккэ түһэриигэ утумнаахтык үлэлэспитин бэлиэтиир тоҕоостоох. Кини оскуолаҕа үөрэммэтэҕэ, бэйэтэ дыаныһан үөрэтэн суругу эрэ билэр буолбута. Онон Роман Петрович айымньыларын суруйууга үгүс энтузиаст дьон – Уус Алдан улууһун интеллигенцията уонна аналлаах научнай, фольклорнай экспедициялар үлэһиттэрэ өр сылларга утумнаахтык үлэлээбитгэрэ махталлаах.

Роман Петрович айымньыларын сурукка тиһиигэ үлэлэспит дьонтон биир бэлиэлэрэ саха тылын учуутала, талааннаах журналист, тылбаасчыт, фольклорист-хомуйааччы С.К. Дьяконов этэ. С.К. Дьяконов биир дойдулааҕа Н.П. Бурнашев-Боодьоҕос “Кыыс Дэбэлийэ” олонхотун суруйбутунан эмиэ биллэр. Степан Константинович Роман Петрович тылыттан “Чэлгийэ тур, Ийэ дойдум” уонна “Юбилейга” диэн тойуктары суруйан 1947 с. архыыпка туттарбыта баар. Эмиэ бу кэмнэ Г.М. Стручков, Г.Г. Алексеев “Мүрү” диэн 2100 строкалаах улахан тойугу Р.П. Алексеев тылыттан суруйбуттара. Кэлин Р.П. Алексеев репертуарын үйэтитиигэ кыыһа А.Р. Алексеева, сиэн быраата В.И. Федоров уонна күтүөтэ Г.Г. Шелковников улаханлык көмөлөспүтүтэрэ. Кинилэр Р.П. Алексеев “Алаатыыр Ала Туйгун” диэн бөдөн эпическэй айымньытын тексин суруйан үйэтитиигэ ураты үтүөлээхтэр.

Аатырбыт олонхотун, норуот ырыаһытын айымньыларын суруйууга наука үлэһиттэрэ, анал үөрэхтээх учуонайдар, фольклористар ылыһан туран үлэлэспиттэрэ. Уус Алдан улууһугар тэриллэн ытыллыбыт фольклорнай экспедициялар кыттыылаахтара Р.П. Алексеевы хайаан да көрсөллөрө, кэпсэтэллэрэ, айымньыларын бэлиэтэнэн, сурунан ылаллар этэ.

Биллиилээх фольклорист Г.У. Эргис ТЛИНЧИ научнай үлэһитэ А.Л. Новгородованы кытта 1950 с. от ыйыгар Р.П. Алексеевы көрсүһөн бииргэ үлэлээбиттэрэ. Георгий Устинович норуот талааннаахтарын репертуардарын испииһэктээбитэ баар. Онон Роман Петрович сэттэ олонхону киллэртэрбититтэн түөрдүн толору билэрин, үһүн умна быһыытыйбытын бэлиэтээбит. «Дьалхааннаах сырыылаах, дьалысханнаах айаннаах, дьабыл сизэр аттаах Хаан Айыы Дьаргыстай” диэн олонхотун сөбүгэр кылгас да, биир түүн кыайтарбат диэн суруйтарбыт. “Сарахана Күүркэнник” диэн олонхо биир киһэ, оттон “Хайҕамсах Хара Хаан Тойон оҕонньор, Хабыр Баай эмээхсин” диэн олонхо икки

киһэ толоруллалларын ыйбыт. “Алаатыыр Ала Туйгун” диэн олонхотун айыы алгыстаах олонхонон ааҕар эбит уонна олус үһүн диэн бэлиэтээбит. Былыргы сэһэннэртэн “Тыгын Ампаардаахха кэлэ сылдыбыта”, “Тыгын Бөрөлөөххө кэлэ сылдыбыта”, “Тыгын Бэрт Хараҕа сылдыбыта”, “Бугуйас оҕонньор, Күтүр эмээхсин уонна кинилэр уолаттара Суор Бугдук бухатыыр, Кутаахаан ойуун, Лаҕа Баатыр, Тиит Буурай”, “Майаҕатта Бэрт Хара”, “Манчаары”, “Кылыкынай Кулуба” диэннэри билэр эбит. Кэлин И.Г. Березкин “Саха былыргы сэһэннэрэ уонна кэпсээннэрэ” диэн хомуруунньугар Роман Петрович кыһа А.Р. Алексеева “Мас Мэхээлэ тустуулар”, “Күүстээх Куонаан Дьэкиим Баабылап атыырын тутуута” диэн кэпсээннэрин, В.И. Федоров “Күүстээх Уйбаан” диэн Роман Петрович Алексеевтан суруйбут сэһэннэрин киллэрбит.

Норуот ырыаһыттарын репертуардарын суруйарыгар Г.У. Эргис былыргы ырыалары уонна Р.П. Алексеев бэйэтин суруйтарыыларын тустуспа наардаабыт. Былыргы ырыаларга “Түбэ көлүө ырыата”, “Тоҕус кумулаан ырыата”, “Бөх чабычаҕын ырыата”, “Сиһилиир ырыата”, “Мадьайа Баһылай ырыата”, “Ымыы үрүмэччик” диэннэри киллэртээбит. “Былыргы үнкүү ырыата” диэннэ “Оһуохай былыр Бодойбоҕо, Өлүөхүмэҕэ, Бүлүүгэ баара үһү, мин улаатан истэхпинэ, биһиги дойдуга көтөр оһуохай дэлэйбитэ” диэн быһаарыы биэрбит. Мантан сизттэрэн өйдөөтөххө, Дүпсүн, Бороҕон улуустарыгар оһуокай норуот айымньытын быһыытынан кэлин олохсуйбут, ол иһин үгэскэ ситэ кубулуйбатах быһыылаах. Иккис өттүттэн, Р.П. Алексеев Дүпсүнгэ сайда сылдыбыт найахылыы үнкүү көрүнгүн этэр быһыылаах диэн сэрэйиэххэ эмиэ сөп. Дьин үнкүү тыла кини тылыттан суруллубатаҕа чопчу түмүгү онорору уустугурдар.

Г.У. Эргис Р.П. Алексеев репертуарын суруйбутттан көрдөххө, Роман Петрович бэртээхэй чабырҕахсыт эбит. Ол курдук Р.П. Алексеев “Истибит-көрбүт”, “Таабырын чабырҕаҕа”, “Үтүө санаа”, “Үлэлии турун”, “Күөх сүрэх” диэн чабырҕахтардааҕын бэлиэтээбит. Кэлин бу чабырҕахтарын кыһа А.Р. Алексеева, быраата В.И. Федоров тиһик моонньоһо курдук суруйбуттара РНА СС Саха сиринээҕи Научнай киинин ГЧуоААХНП Институтун Рукописнай фондатыгар ууруллан сыталлар. Г.У. Эргис 1950 с. Р.П. Алексеев бэйэтэ айбыт уонна суруйтарбыт уон тойуктааҕын ыйбыт. Олоргон А.Л. Новгородова “Сардаана”, “Советскай дойду”, “Эдэр ыччат ырыата”, “Удаарынньык Уйбаан”, “Тустуу-

лаах Ньюкууска” диэн тойуктарын суруйбута 1950 с. тэриллэн ытыллыбыт фольклорнай-диалектологической экспедиция матырыйаалларыгар киллэриллибиттэр.

Итини тэнэ Г.У. Эргис Р.П. Алексеевтан ырыаһыттар, олонхоһуттар, ойууттар тустарынан ахтыылары суруйбут. Онуоха Роман Петрович уон аҕыс олонхоһут, ырыаһыт аатын ааттаан ахтыы онорбут. Итини тэнэ түөрт ойууну кытта алтыһа сылдыбытын ахтан аһарбыт. Холобур, Чакычый кыһын туһунан: “Аатырбыт ырыаһыт дьахтар, уруккута Чэриктэй. Мин истэр этим. Дьүөрэ тылы булара бэрдэ. Бүөтүр диэн ааттаах киһини туойдабына, тылын барытын “Б” буукбаттан таһааран ыалы кэрийэ сылдьан ыллыыр идэлээх этэ. Урууга, ыһыахха ыллыыра, суолга да көрсөн баран, “ыллаа эрэ” диэтэххэ, сүгэхэрин түһэрэн, чөкө-чөкө ууран, үрдүгэр олорон баран, ыллаан барара”, – диэн кэпсээбит. П. Сивцев-Аччыгый Лэкээрин, С. Березкин-Эһэлээх Сэмэн диэн 1 Өспөх нэһилиэгин сээркээн сэһэнньиттэриттэн истибитин кэпсээн-сэһэн оностон кэпсиирин ыйбыт. Бэйэтин олонхолуурга уһуйбут Наһаар Бөтүкүөп туһунан бэрт элбэҕи кэпсээбит. Кини курдук ырыаһыты, олонхоһуту истибэтэҕим диэн тоһоҕолоон эппит. Онтон салгыы: “Бөтүкүөп Наһаар тимир ууһа, отоһут этэ, олонхолуур кэмигэр киһини кытта улаханлык кэпсэтэр сагаммат диирэ. Күнү быһа сытан тахсара. Олонхолууругар итии чэйи элбэҕи иһэр. Чохоону, эти хото сиирэ, бурдугу кыайан сизбэт кырдыаҕас этэ. Таһырдыа тахсан баран киирдэбинэ, оһоһо күөмэйин ититэр этэ. Кэпсээнин сонотон, синньэтэн, күүһүрдэн кэпсиирэ. Ыллыырыгар оллоччу туттара, киһи утуктуурун саҕана уонча-сүүрбэччэ ырыаны ыллаан баран, күөмэйэ дьэ тобуллара”, – диэн ахтыбыт. Р.П. Алексеев Баатаҕайы ырыа-тойук, олонхо сайдыбыт сиригэр аҕар эбит. Суотту нэһилиэгин удаҕаныгар эдэр сылдьан ытык көтөбүүтүгэр кутуруксуктаабытын туһунан Г.У. Эргискэ кэпсиригэр: “Ырыатыгар куолаһа бэрт этэ, кутурбат. Баҕар, кини айыы удаҕана эбитэ дуу”, – диэн эппитэ баар.

Фольклорист Н.В. Емельянов (кэлин филологической наука доктору буолбута) 1962 с. олунньу ыйга тахса сылдьан, Р.П. Алексеевтан “Тиит Буурай”, “Болонуускай” диэн быллыргы сэһэннэри уонна “Үйэҕэ көстүбэтэх үрдүк техника” диэн космонавт-летчик Г.С. Титов космоска көтүүтүн туһунан улахан тойугу суруйбут. “Ыччат сылдьан ырыаһыт этим” диэн бэйэтин туһунан автобиографической тойуга фольклорнай экспедиция матырыйаалларыгар баар. Онно Р.П. Алексеев:

Кэрэхсээбиккэ кэпсээнниирим,
Сэнээрбиккэ сэнэргиирим,
Биһирээбиккэ бэһиэлэйдиирим,
Көбүйбүккэ көрүлүүрүм,
Оссообукка оонньуурум,
Наадыйбыкка чабырбахтырым,
Урууга олонхолообутум,
Ыһыахха ыллаабытым,
Көргө көрүлээбитим,
Үөрүүгэ үнкүүлээбитим,
Оонньууга оһуокайдаабытым,

– диэн бэйэтин туһунан уустаан-ураннаан этиммитэ суруллубут.

Н.В. Емельянов норуот талааннаабын олобун кэпсээнин балачча толору суруйбут. “Иккис, үһүс кизһэбэ куолаһым кэлэрэ, кэпсээмин тардыстан истэллэрэ. Дьэ ити олонхобуттан талыллан айыы алгыстаах олонхону суруйтаран эрэбин” диэн кэпсээбит. Н.В. Емельянов идэтийбит фольклорист быһыытынан үс үйэлээх “Алаатыр Ала Туйгуну” ыксаабакка толору суруйалларыгар сүбэлээбит. Итини тэнэ Николай Васильевич олонхоһуту кытта кэпсэтиилэртэн бэлиэтээһиннэри сурунан ылбытын архыыпка туттарбыт. Ол бэлиэтээһиннэртэн көрдөххө, Роман Петровиһы адьас эдэр эрдэбиттэн дьон-сэргэ бэлиэтээн, ордорон ылбыт тойуксута эбит.

Холобур, Намна ыалга олонхолообутугар биир оһонньор “Ити эдэр киһи туттан-хаптан олонхолуурун көрбөккүт дуо? Улуу олонхоһуттан үөрэммит олонхоһут быһыылаах” диэбит. “Кырдьык, Бөтүкүөп Наһаары үтүктэн олонхолуурум”, – диэн Роман Петрович быһааран эппит. Иккис түгэн: “Олонхолуу олордохпуна, биир эмээхсин “Эдэр киһи кэлбит диэбитим, энсилгэннээх олонхоһут кэлбит эбит” диэбитэ өйбөр хатанан хаалбыт”.

Роман Петрович Н.В. Емельяновка фольклористар кэлэн билсэн, бииргэ үлэлээн бараллара наадалаабын, улаханлык сэргэхситэллэрин бэлиэтээбит. Айымньыларын түмэн хомуурунньук онорон бэчээттэтэр санаата 1955 с. үөскээбитин, П.Н. Попов бэлэмнээн издательствоҕа туттарбытын, редактор Филиппов көннөрүүтэ элбэх буолуобун туһунан суруйбутун иһин төттөрү ылбытын, онтон Г.М. Васильевка эрэнэ санаан редакциялата биэрбитин, 1963 с. тахсарын кэтэһэрин кэпсээбит.

Уус Алданна үһүс улахан фольклорнай экспедиция П.Н. Дмитриев салалтатынан 1973 с. балаҕан ыйыгар үлэлээбитэ. Эмиэ Р.П. Алексеевы кытта хас да күн анаан үлэлээбиттэр. Кинини кытта сылдыспыт фольклорист В.П. Еремеев хомуйбут матырыяалларын олоччу архыыпка, онтон магнитофонна устууларын институт фонотекатыгар туттарбыт. В.П. Еремеев 1959 – 1972 сс. норуот ырыаһытын тылыттан суруллубут уонна сүннүүнэн улуус хаһыатыгар бэчээттэммит айымньылар испииһэктэрин онорон киллэрбит. Онтон көрдөххө, Р.П. Алексеев сана олобу, үлэ-хамнас кыайыытын уруйдаан-айхаллаан ыллаабыта-туойбута эмиэ үгүс эбит: “Улуу Ленин”, “Кыһыл Маай”, «Союзка айхал», “Туола сайылыга”, “Кыайы күнэ”, “Олохтон олоххо”, о.д.а. Идэтинэн норуот ырыаһыта олоххо баар итэҕэни-быһаҕаһы күлүү-элэк гынан чабырҕах форматынан хоһуйбута эмиэ балачча элбэх: “Хобуоччу хоноһо”, “Күөх сүрэх”, «Албаһынан аһааччы», “Тиэтэл-таатал”, “Сонумсах дуобат”, о.д.а. Итини тэнэ Г.Г. Шелковниковка суруйтарбыт “Суол хабырыйбыт”, “Киис ампаар”, “Мас үүммүт ото” диэн былыргы олохтон кэпсээннэрэ бааллар.

Хомойуох иһин, Р.П. Алексеев туһунан анаан-минээн суруйуу, кини репертуарын, олонхотун ырытыы, чинчийи күн бүгүнүгэр диэри оноһулла илик. Краевед И.Г. Березкин “Өбүгэлэрбит, үөлээннэхтэрбит суолларынан”, “Политсыльней сизэнэ – олонхоһут” диэн суруйуута бэчээттэммитэ. Маныха Р.П. Алексеев эһэтэ Н.П. Странден политсылынай этэ диэн, уонна ийэтэ кыаммат-түгэммэт дыаданы дыахтар уолун П.Г. Алексеевка-Бөҕө Бүөтүргэ ииттэрэ биэрбитин туһунан суруйбута. Ф. Васильев “Үс үйэлээх олонхо Алаатыыр Ала Туйгун” диэн ыстатыйатыгар үс үйэлээх олонхо суруллан бүппүтүн биллэрбитэ, итиэннэ олонхотгон кыра кэрчиги бэчээттэппитэ. Н. Бурцев, Н. Прудецкай “Хоннохтоох үлэ, уран тыл маастара этэ” диэн ыстатыйаларыгар Р.П. Алексеев хоһуун үлэһитэ, уран тыл уһа буолара кэпсээнэр. Саха тылын учуутала, педагогическай үлэ ветерана Н.Д. Бурцев «Умнуллубат дьүһүннэр» диэн кинигэтигэр Р.П. Алексеев туһунан балачча толору ахтыыны суруйбута. Фольклорист П.Н. Дмитриев “Эдэр эрдэхтэн сабыллар” диэн ыстатыйатыгар Роман Петровиһы олонхоһут быһыытынан эмиэ балай да киэнник арыян көрдөрбүтэ. Мантан ордук Р.П. Алексеев туһунан кэпсиир, сырдатар күттөөннээх үлэ күн бүгүнүгэр диэри сурулла илик.

Р.П. Алексеев бэйэтэ суруйтарбыт фольклорнай текстэриттэн кини олонхоһут уонна тойуксут, сээркээн сэһэнньит, остуоруйаһыт, чабырбаһыт, ырыаһыт, алгысчыт уонна оһуокайдьыт быһыытынан бары өттүнэн дэгиттэр дьобурдааҕа дьэнкэтик көстөр. Кини норуот поэтической уонна прозаической жанрдарын дэгиттэр билэрэ уонна толороро. Ол эрэри Р.П. Алексеев дойдутун дьонугар даҕаны, фольклористарга даҕаны олонхоһут быһыытынан ордук биллэр. Кини “Алаатыр Ала Туйгун” диэн үс үйэлээх, 49203 строкалаах олонхото олонхоһут төрөөбүт норуотугар минэлээх бэлэбэ, кэнэбэски ыччаттарга кэриэһэ, аман өһө диэн сыаналыахха сөп. Саха биллиилээх эпосоведа И.В. Пухов бигэргэппитин курдук, Р.П. Алексеев суруйтарбыт олонхото бэйэтин кээмэйинэн аан дойдуга бэчээккэ тахсыбыт аҕыйах ахсааннаах бөдөн героической эпостары кытта тэнгэ турар. Ол курдук кээмэйинэн аан дойдуга бастакы миэстэбэ киргизтэр 550000 поэтической хоһоонтон турар “Манастара”, иккискэ 200 тыһ. строкалаах Индия эпоһа “Махабхарата”, үһүскэ “Шахнаме” (Ыраахтааҕылар олохторо) диэн Фирдоуси суруйбут поэмата аабыллар эбит буоллахтарына, Р.П. Алексеев суруйтарбыт “Алаатыр Ала Туйгун” олонхото бэйэтин кээмэйинэн П.А. Ойуунускай суруйбут “Дьулуруйар Ньургун Боотур” диэн олонхоттон балтараа төгүлүнэн, Д.М. Говоров “Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбөтүттэн” икки анаар төгүлүнэн, И.Г. Теплоухов “Куруубай хааннаах Кулун Куллуштуурттан” түөрт төгүлүнэн улахан.

Манна даҕатан эттэххэ, биир эмиэ үс үйэлээх “Хаан Дьаргыстай” диэн бөдөн олонхону XIX үйэ алта уонус сылларыгар фольклорист-этнограф И.А. Худяков Дьяаны олонхоһуттун суруйан турар. Иван Александрович бу бэртээхэй айымньыны ким тылытган суруйбутун ыйбатаҕа. Кэлин этнограф В.Л. Серошевская “Якуты” диэн үлэтигэр И.А. Худяков информаторын Манчаарыны көрсүбүтүн, кини биир олонхону биир ый устата толоруоһун туһунан кэпсээбитин ахтар. Р.П. Алексеев олонхоһо уһуйбут учуутала Наһаар Бөтүкүөп өрүс төрдүттэн тахсан иһэн борокуокка, онтон салгыы Дьокуускайга 120 хонук устата түүн айыы олонхолообутун туһунан кэпсээн баар. Ол аата саха олонхоһуттара манасчыттартан итэбэһэ суох уһуннук-киэнник биир олонхону толорор кыахтаахтара.

Р.П. Алексеев норуот уустаан-ураннаан, көлүөнэттэн көлүөнэбэ чочуйан онорбут, түн былыргы эпическэй айымньытын кыра оҕо сааһыттан өһүллүбэт-сөллүбэт гына өйүгэр хатаан сылдыбыта, быдан былыргы тыллаах-өстөөх ырыалары-тойуктары, хастыы эмэ түһүмэхтээх алгыстары, бухатырдар сүрдээх-кэптээх бэйэлэрин уонна кинилэр сырылары, айылҕа уонна олох далааһыннаах-дарбатыылаах көстүүлэрин күүстээхтик, диригник көрдөрүүтэ олонхоһут ураты талааннаабын туоһулара. “Алаатыр Ала Туйгун” олонхо былыр даҕаны чаччы үчүгэй айымньы буолан, үйэлэр усталарыгар норуот кытаанах дьүүлүн тулуйан, өлбөт-сүппэт дьүһүннэнэн, биһиги кэммитигэр диэри өссө чочулан, тупсан кэллэбэ.

Олонхолор ис хобооноро, сюжеттара төһө да маарыннаспыт курдуктарын иһин “Алаатыр Ала Туйгун” олонхо бэйэтин турук форматынан, стилинэн уонна тылынан-өһүнэн атын олонхолору соччо-бачча үтүктүбэт, бэйэтэ туспа суоллаах-иистээх. Олонхо бухатырдарын дьүһүннээһин, кинилэр ырыалара-тойуктара атын олонхолортон уратыланар тыллаах-өстөөх.

Алаатыр Ала Туйгун, аныгы өйдөбүлүнэн быһаардахха, аатырбыт-сурабырбыт Ала Туйгун бухатыр. “Алаатыр”, “олоотуур” диэн тыллар билигин уус-уран литератураҕа араас суолталаахтык туттуллаллар. Ол гынан баран, ити тыллар билигин даҕаны “ырааҕы көрөр”, “суос-таах”, диэн өйдөбүллээхтэр. Оттон “ала” диэн тыл, киһиэхэ сыһыаннаах буоллаҕына, былыргы сахалар тылларыгар – “наһаа”, “олус” диэн суолталаах. Холобур, алаа моҕус киһи – наһаа моҕус киһи. Бухатырга сыһыаннаах буоллаҕына, “олус” биитэр “наһаа” күүстээх-күдэхтээх диэн өйдөбүллээҕин Ф. Васильев сөпкө быһаарар. Дьүһүн хохуйууга бу тыл бэйэтин суолтатын билигин да сүтэрэ илик.

Героическай эпос сүрүн киһитин олоҕо олонхо үс үйэтигэр үһүөннэригэр сыһыаннаах. Олонхо бастакы үйэтигэр Чугдаарыкы бухатыр – туора топпут, кэдэрги байбыт баһылык тойон. Бу үйэ кылааннаах-өргөстөөх бухатыра – Кыыс Ньургун.

Чугдаарыкы тойон аллараа уонна орто дойдулар дуолан бухатырдарын мунһан, түөлбэ түһүлгэ тэрийэр идэлээх эбит. Онно көрбүтүн эрэ ыйыстар кубулуҕаттаах абааһы бухатыра Күөнтэ Хара кэлэн айыы аймахтарыгар алдьархайы онорор куттала суоһаабытыгар, Кыыс Ньургун

көмүскэһэн, суостаах-суодаллаах охсуууга киирсэн кыайан эрдэбинэ, абааһы өттө түмсэ түһэн айыы киһитин өлөрөр-өһөрөр күннэрэ тириир. Онуоха Кыыс Ньургунна Оҕо Очуостаан бухатыыр көмөлөһө кэлэн, кинилэр көмөлөөн абааһы аймаҕын орто дойдуттан кыйдыллар.

Олонхоҕо Кыыс Ньургунтан Ала Туйгун төрөөһүнэ мифологическай өттүнэн олус дыктитик ойууланар. Мантан салгыы Күн Көлүөнэй бухатыыр, Күн Күөгэлдьин кыыс мүччүргэннээх олохторо кэпсэнэр. Олонхо бастакы үйэтэ бүтүүтүгэр Ала Туйгун бухатыыр куйабын кэтэн, атын миинэн айанна аттаныыта хохуйуллар.

Олонхо иккис үйэтигэр Ала Туйгун быһымах айаннаах сырыыта, дохсун-дуолан охсуууга, Ардымаан-Дьардымаан диэн ааттаах тонус бухатыырын кытта аргыстаһан ааһыыта, Өлүү Түлэнэй уонна Ала Буурай диэн абааһы адырбаларыттан ийэтин Кыыс Ньургуну өрүһүйүүтэ ойууланар. Онтон салгыы кини орто дойдутугар эргиллэн, Толуман Суорун оҕонньорго, Тонкуруун Баай эмээхсиннэ ыалдыттааһына көстөр. Кинилэр аччыгый кыыстарын – аҕыс былас суһохтаах Айыы Ньулурдаан Куону былдыаан ылан бараары түбүлээбит абааһы бухатыырдарын уһун сыралаах охсууу кэнниттэн кыайыыта, үс айыы бухатыырдарын: Нарын Ньургустайы, Бэрт Оҕо Бэргэни уонна күүстээх-уохтаах Күн Ньургустайы аллараа дойду ааттаахтарыттан өрүһүйүүтэ туойуллар. Ала Туйгун бухатыыр Нарын Ньургустайы ойох ылан, уолуйан уһуктар Уор Дьабыл оҕонньор эһэтигэр, кыыдыйан уһуктар Кыыр Дьабыл эмээхсин эбэтигэр Күн Тэгиэримэ диэн сир киэн киэлитигэр эргиллэн кэлиитэ өрө көтөбүллүүлээхтик, уустаан-ураннаан кэпсэнэр. Ала Туйгун мүччүргэннээх сырыылара, айыы аймаҕын көмүскэһэн охсуууга салҕанан иһэр.

Түмүгэр, Чачыгыр Чуор аттаах, тыллаах-өстөөх Нарын Ньургустайтан уонна Алаатыыр Ала Туйгунтан уоллаах кыыс төрүүллэр. Уолларын аата – Суланда тураҕас аттаах Тустуулаах Дьуруо Бөҕө, кыыстарын аата – Оҕо Ньургустай. Олонхо иккис үйэтэ түмүктэниитигэр Ала Туйгун бухатыыр быһыытынан хорсун-хоодуот сырыылара кыайы-хотуу көтөллөөх түмүктэнэр.

Олонхо үһүс үйэтигэр Тустуулаах Дьуруо Бөҕө күн сириҥ көмүскэһэр, айыы аймаҕын араначчылаһар охсуууга сайдар. Олонхо түмүктэниитигэр Дьуруо Бөҕө бухатыыр Нэлэмэн Куону ойох ылан

дойдугар Күн Тэгиэримэбэ кэлэр. Кини балтын Ожо Ньургустайы Ожо Удаарын бухатыыр ойох ылан, Киэн Тумарыкыга олохсуйаллар, мантан ыла орто дойду олобун аймаабыт атааннаах-мөнгүөннээх охсуһуу уурайан, айыы аймабар төрүүр ожо төлкөлөнөр, өнөр сүөһү үөскүүр үйэтэ эргийэр.

Сырдык уобарастар хара күүстэри кыайыылара дьон-сэргэ үтүбүэ, кэрэбэ баҕарыытын, сырдыкка тардыһыытын, кыргыһа суох эйэлээх олоххо дьулуһуутун чопчу көстүүтэ “Алаатыыр Ала Туйгун” олонхожо итэбэтиилээхтик бэриллибит. Олонхожо аан дойду, айылҕа, киһи аймах оложо-дьаһаҕа түн былыргы саха киһитин өйүнэн-санаатынан, кини тулалыыр эйгэтигэр сыһыаннаан ойууланар. Р.П. Алексеев олонхотугар кэнники кэм дьайыыта орто дойдуга Чугдаарыкы тойон уобараһынан бэриллибитин ахтан аһарыахтаахпыт. Кини – Орто дойду бардам баайа. Чугдаарыкы бэйэтинэн көр оностон көрөөрү, аллараа дойду ааттаабын Күөнтэ бухатыыры ыһаахха ыныртаран, айыы бухатыырдарын кытта күрэтэһиннэрэргэ бардам санааны ылынар. Айыы хаан аймахтара ону сөбүлээбэккэ:

Хабараан саганы сагарыма,
Сэттээх тылы этинимэ,
Ол улуу күтүрү аатын ааттаама,
Сурабын сураама,
Ол кэриэтин
Айынат хаан аймахтарыттан,
Күн өркөн уустарыттан
Күдэн бөбө күүстээхтэрин,
Модун бөбө моонньоохторун
Мустаран аҕалангын,
Ытык ыһахта ыс
– диэн үгэн-сүктэн көрдөһөллөр.

Туора майгылаах, кэдэрги кэмэлдьилээх Чугдаарыкы кинилэр көрдөһүүлэрин ылыммат. Саха олонхоһуттара XIX–XX үйэ кирби-илэригэр бэйэлэрин олонхолоругар социальной сыһыаннаһыыллары киллэрэн испиттэрэ, тыл дэгэтигэр холбоон, баай-бардам өтгө бар-дьонун тылын-өһүн истибэт, ылыммат, таптаабытынан быһыыланар буолбутун сөбүлээбэт матыһтар Т.В. Захаров-Чээбий (Амма),

С.С. Афанасьев-Ырыа Сиэнчэ (Сунтаар), С.Н. Каратаев-Дыгыяр (Бүлүү), Д.М. Говоров (Уус Алдан) олонхолоругар кестөн ааһаллар. Бу өттүнэн Р.П. Алексеев аҕа көлүөнэ олонхоһуттар олонхо үгэнигэр социальной сыһыаннаһылары киллэриилэрин утумнаабыта кестөр.

Иккис өттүнэн, олонхолорго үгүстүк кестөр мифологической уобарастар: тоҕус халлаан улаҕатыгар, аҕыс халлаан анараа өттүгэр олохтоох айыы аймахтарын араначчылыыр, күн улуустарын көмүскүүр айыылар, иччилэр уобарастара Р.П. Алексеев олонхотугар бэриллибэтэхтэр. Итини олонхо суруллубут кэмин, өйүн-санаатын кэрэһилээн көрдөрөр түгэн курдук көрүөххэ сөп. Ол эрэри “Алаатыр Ала Туйгун” баай ис хоһоонноох, балысхан фантазиялаах. Ордук олонхоҕо остуоруйа персонажтара хойуутук киллэриллиттэр. Холобура: Алаа Моҕустар, төбөтө суох сүүнэ улахан дьон, Анардам бухатыр (киһи анаара, атын анаара туспа сиргэ бухатыр буолан сылдьар), күөлү биридэ омурдар, көлүйэ буолан кубулунар, отон буолан үүнэр абааһылар, оҕону сыммыкка хаайыы уо.д.а.

Ала Туйгун уонна Ардьамаан-Дьардьамаан күүстэрин анаардытын көбүрээтин, ону сылгыга, ынахха, табаҕа, тайахха үллэрэн инэриини, кэлэр өртүгэр орто дойдуга олус улахан күүһү айбакка, ол оннугар өркөн өйү, үтүө сүрэҕи, эйэбэс майгыны айарга быһаарыыны олонхо традициятын байыты, сана сонун идеяны киллэри курдук көрүөххэ сөп.

Олонхоҕо Кыыс Ньургунтан Ала Туйгун бухатыр төрөөһүнэ дыктитик ойууланар. Абааһылары кыайан, үөрэн-көтөн Кыыс Ньургун, Оҕо Очуостаан итии дьырибинэ байҕалга сууна бараллар. Үс күннээх-түүн сөтүөлээн, быттахарын-былаҕайдарын ыраастанан булгунньах үрдүгэр тахсан салгылыыллар. Айыы аймахтарын араначчылы, хардарыта көмөлөсүһэ туруох буолан андабайсан, уураһан арахсаллар. Кыыс Ньургун дойдутугар төннөр. Сотору кэминэн, сылдьан иһэн, сыылбатыһан барар. Дьиктиргээн, Айыы Ньэлбэгэй удаһанна биллэрэр. Көрүүлэнэн баран, удаһан этэр: “Оҕо Очуостаан үөһээ дойдуга тахса сылдьан, ооҕуй оҕус саҕа уол оҕо кутун уһун уһугар инэртэрэн киирбитин билбэккэ уураспыттаах эбиккин. Онтон аҕыс ыйдаах хат буолан олороһун. Адьарай албаһа буолбатах, куттаныма”. Манна даһатан эттэххэ, кыыс эр киһини кытта чугаһаспакка эрэ хат буолан, оҕо төрөтүүтэ атын олонхолорго дэннэ буолар түбэлтэ. Холобур, Уус Алдан олонхоһута Н.П. Бурнашев

олонхотугар Кыыс Дэбэлийэ Чугдаан бухатыры кытта уураспытыттан “хат буолан ханайар, буюс буолан мотойор”. Ол аата Р.П. Алексеев олонхолоохун үгэнигэр баар түгэни киллэрбит диэн этиэххэ сөп.

Бу олонхо бухатырдарын дьүһүннээһин, кинилэр ырыалара-тойуктара, айылҕаны ойуулааһын, айымньы мифологията атын олонхолортон эмиэ ураты. Аны биир кэрэхсэбиллээбэ, Алаатыыр Ала Туйгун үс дойдуга тус-туспа ааттанар:

1. Аллараа дойдуга: Хахай кыыл оҕото хахай сизэр аттаах хардааччы сигиллээх, хадай хааннаах Хаан Дьааһына бухатыыр.

2. Орто дойдуга: Атабын икки ардынан аҕыстыы дьылҕан тиит устатын саҕаны аралдыта үктүүр, атаралаан сизлэн барар ахсым айаннаах, аллаах сырыылаах араҕас сизэр аттаах аҕыс ыйдаах Алаатыыр Ала Туйгун бухатыыр.

3. Үөһээ дойдуга: Өксөкү кыыл оҕото, үрдүк халлаан өксүөнэ-самыыра аһылыктаах өксөкү буурай аттаах, өһөс хааннаах Өксөкүлээх Бүрүө Бөбө.

“Алаатыыр Ала Туйгун” олонхо сүрүн идеята – күн улууһун, айыы аймаҕын (киһи бийин уһун) бүттүүнүн көмүскээһин. Онон атын олонхолортон идеята уратыта суох. Олонхо дьон аймах дьоллоох олобун тоҕор харана күүстэри, өстөөх биис уустарын кыайыыны туойар. Кини киһи санаатын күүрдэн, кэлэр кэрэ олоххо толору эрэли угар, киһини туох да куһаҕанга кыайтарбат кыаҕар эрэннэрэр: соллонноох, идэмэрдээх биис уустарын, аһар былыт албыннарын, көһөр былыт көлдүүннэрин күн анныттан күрэтэргэ, эбэтэр суох гынарга ынгырар.

Саха омуга бэйэтин олонхотугар бары үтүө баҕатын, атааннаһыта, күрэтэһиитэ, хаан тохтуута суох дьоллоох, көнүл олох иннигэр күрсэр геройдуу майгыны туойар. Үйэттэн үйэ айыы олонхо бу төрүт идеята өссө ордук сайдан, чочулан иһэр. Бу кэрэ, үрдүк идеяны саха олонхото, М. Горькай этиитинэн эттэххэ, киэн түмүүлээх идеальной символларынан, чаҕылхай улуу уобарастарынан бизэрр.

Олонхоҕо туох барыта “айыы” икки, “абааһы” иккигэ араарыллар. Киһи аймахха үтүө эркиннээх, кини үөскүү, барҕара, айылла турарыгар көмөлөөх өттө “айыы” диэн ааттанар. Оттон харана, албын-көлдүүн, өлүү-сүтүү өттүн үөдүтэ сатааччы, ураанхай саха өстөөбө – “абааһыга” кытыарыллар. Өрүү үөскүүр, көнүл уонна күһэйи курдук күүстэр

охсуууларын олонхо көрдөрөр. Ол көрдөрүүтүгэр айыы өттө – тыннаах буолуу, үөскээһин, барҕарыы, дьолго тийи куруутун кыайа, өрөгөйдүү турар. Олонхо үйэлэр тухары кэрэхсэнэр кистэлэнэ омук бэйэтин саталынан-дьулуурунан барыны айар, кыайар кыаҕар итэҕэйэригэр, үтүө үйэҕэ, ордук олоххо тийэр эрэллэр сытар. Бу “олоххо дьулууру уруйдаан” туойуллубут тойугу дьонно-сэргэҕэ тириэрдэригэр “Алаатыр Ала Туйгун” олонхо быһыытынан туһунан композиционнай ньымалаах. Ол композиция олобун булбут көрүнэ маннык:

1. Олонхо киириитэ: бухатыр төрөөбүт-үөскээбит дойдутун, төрдүн-ууһун, кини бэйэтин дьүһүнүн-бодотун, күүһүн-кыаҕын, таһаһын-сабын, сэбин-сэбиргэлин хохуйуу.

2. Төрүөт (завязка): манна, кини ол курдук олордобуна абааһы бухатыра кэлэн, саба түһэн, уоран-талаан барара көстөр. Биитэр, эмиз оннук, абааһы уола атын айыы дьонун өлөрөн-алдыатан барбытыгар, айыы бухатырын “суон дурда, халын хахха буол” диэн ыңыраллара хохуйуулар.

3. Бухатыр сырыыта-айана. Манна айыы бухатырын айана, абааһы бухатырдарын экирээтиитэ, кинилэри ситэн тийээн охсуууга көстөр. Улуу бухатыр буоллабына — Үөһээ, Аллараа, Орто дойдуларынан үһүөннэринэн сылдьан охсуһар. Бу охсуууга кыттар, көмөлөһөр күүстэр икки өттүттэн үгүс буолаллар. Манна киллэник эпизодтар баһаам элбэхтэр.

Бу охсууу, эппит курдук, үгүс кирбиилэри туоруур. Бухатыр өлүүгэ-алдыархайга түбэһиитэ, “күнэ хараарыыта”, “күнэһэтэ тулла сыһара” кэлиитэ үгүс буолар. Кинини баһыйар күүстээх, ордук алыптаах абааһылар көрсөллөр. Ол да буоллар айыы бухатыра кэлин уһугар тийээн, кыайыылаах таһар.

4. Охсуууга бүтэн, сырыытын-айанын ситэн, айыытын дьонун быһаан, төрөөбүт дойдутугар эргиллэр.

5. Кинини айыы дьоно, күн улуустара бары айхаллыы көрсөн, ыһах ыһан, улуу үөрүү буолар. Онтон ыла, айыы аймахха эйэлээх, дьоллоох олох эргийэр. Олонхону кииннээбит кыыс оҕо туйгуна уонна уол оҕо мургуна холбоһон, киһи-сүөһү төрдө буолан, үөрүү-көтүү үрдүгэр ололлоттор.

Улуу олонхо үстүү бухатыыр үйэтин хабар, эпопея көрүнүн ылар, оччоҕо бу схема эрийэ-буруйа, хат-хат барар. Этилибитин курдук, олонхо уобарастара киэн далааһыннаах, улахан түмүллүүлээх, гениальной образтар буолаллар. Айыы улуу бухатыырдар: Алаатыыр Ала Туйгун, Оҕо Очуостаан, Кыыс Ньургун, Тустуулаах Дьуруо Бөҕө, Ардыамаан-Дьардыамаан уо.д.а. бары оннуктар.

Алаатыыр Ала Туйгун – олонхо сүрүн геройа. Кини олонхо үс үйэтигэр үһүөннэригэр көстөр. Олонхоҕо кэпсэнэр айыы да, абааһы да бухатыырдар бары кинини кытта алтыһан ааһаллар. Алаатыыр Ала Туйгун үс дойдуга үһүөннэригэр аатырар-суолулар, тус-туһунан албандыаһах ааттаах бухатыыр. Кини хорсун-хоодуот сырылыларыгар мифологической даҕаны, фантастической да түгэннэр элбэхтэр.

Холобур: бухатыырдар ыраах айанна мохсоҕол, кыталык буолан көтүүлэрэ, айыы дьонун бийилэх, чоху онорон аччатыы, кистээһин, о.д.а.

Ала Туйгун, Күн Көлүөнэй диэн айыы бухатыырын Уот Чупчурҕантан быһыһыр. Күндү Күөгэлдьини үрүн көмүс көлөөскө онорон Бэриэт Бэргэнгэ быраҕар. Бэйэтэ ыран, сылайан үөһэтгэн суулан түспүтүгэр, туруук таас хайа тааһа тохтон баттатар. Араас үөн-көйүүр, кыыл-көтөр сиэри үөмөхтэспит кэмигэр, үөһэтгэн Айыы Дапсалы бухатыыр түһэн тириитин сүлэн, оҕуһун, абааһытын сүрэҕин-быарын илдэ, бухатыыр туттар сэбин, кэтэр куйаҕын, миинэр мингэтин онорторо барар.

Олонхо иккис үйэтигэр Ала Туйгун ийэтэ Кыыс Ньургун өлүү суолун ааһан, үөһэтгэн Өлүү Түллэмэй, аллараттан Ала Буурай диэн абааһы бухатыырдар утары охсуһа сылдыалларыгар түбэхэр. Абааһы ааттаахтарын өлөртөөн, ийэтин быһыһыр, өлүү суолун туруук таас хайа онорон бүөлээн кэбиһэр. Ийэтэ уолугар эмиийин үүтүн иһэрдэн, күүһүгэр күүс эбэр уонна бэйэтэ кыталык буолан дойдуллуур. Айыы бухатыыра ийэтин эбэтэр сир-дойду иччитэ Аан Алахчын эмиийин үүтүн истэҕинэ, күүһэ уон оччонон элбиир диэн элбэх олонхоҕо баар көстүү.

Р.П. Алексеев уол ийэтинээн көрсүһүүтүн сүрдээх күүстээхтик ойуулуур. Кыыс Ньургун уолугар Ала Туйгунна:

Кэннибэр хаалан

Кэнчээри ыччаты кэскиллиир

Киһилээх эбиппин,

Оннубар хаалан
Уот отгор,
Унуохпун аранастыыр
Оџолоох буолбуппун.
Албан ааппын
Айыы дьонугар ааттатыан,
Дьоһун сурахпын
Дьонно-сэргэбэ солбуйуон...
Оџом эрэ буолларгын
Адьярай бөџөлөргө
Аккааскын этэннин,
Айыы хаан аймахтарыгар
Кэннигинэн чугуйангын,
Киэр хааман биэрэннин
Киһи аймаџы
Алдьархайга тиэрдэр буолаайаџын,
Кэнчээри оџолорун,
Кэнэџэски ыччаттарын,
Кэскиллээх олохторун
Кэртэрэн-кэйгэллэтэн,
Кэџиннэрэр буолаайаџын.
Туппут илиин мүччүрүйбэтин,
Үктэммит сүһүџүн мүччүрүйбэтин,
Тирэммит уллунаџын халтырыйбатын, –

– диэн алгыс тылларын туһаайар. Бу алгыс сүрүн герой инники олоџун, айыы дьонун араначчылыыр, күн ууһун көмүскүүр үрдүк аналлаах дьылџатын түмэн көрдөрөр дирин ис хоһоонноох.

Алаатыыр Ала Туйгун ийэтинээн көрсүһүџүттэн, кини эмиийин үүтүн иһэн күүһүгэр күүс эбинэн, алгыһын ылан, бэйэтин үрдүк аналын өйдүџүттэн дын айыы бухатыырын киэбин ылынан, таһаһын-сабын, сэбин-сэбиргэлин тэринэн, аналлаах атын булунаан Орто дойду улуу бухатыыра буолан албан аата аар-саарга аатырар, дьоһун сураџа Сири-Сибиири тайыыр. Ол да иһин, үөһэ ахтыллыбытын курдук үс дойдуга тус-туһунан ааттанар.

Олонхо үhүс үйэтигэр Алаатыр Ала Туйгун уола Дьуруо Бөбө күн сирин көмүскэхэр, айыы аймағын араначчылаһар охсуһуулар уустук көрүннэнэн, дирин ис хоһооннонон, көһүтүллүбэтэх быһылааннарынан сайдаллар.

Дьуруо Бөбө мүччүргэннээх сырыылар балтын Ожо Ньургустайы абааһы бухатыыра Тимир Сигиди көрдөрбүтүнэн туран уоран-былдыаан барытыттан сағаланар. Тимир Сигиди урут оҕолоноору сылдыар Кыыс Ньургуну экирэтэн истэбинэ, Ожо Очуостаан тутан умсары быраған көхсүн дьөлө үктээбитигэр, сүрүбэ суор буолан көтөр. Олонхо сағаланытыгар Тимир Сигиди уонна Күөнтэ Хара айыы бухатыырдарын утары охсуһууга хотторон өлөллөр-өһөллөр. Ол гынан баран, кинилэр сүлдүүлээх сүрэхтэрэ куотан тийиэн, иккиһин төрөөн, бу бухатыырдар хат тиллэн, олонхо үhүс үйэтигэр өстөрүн-саастарын ситиһэ эргийэн кэллэллэр.

Абааһы бухатыырдар иккиһин тиллэн охсуһууларын салгыыр матыыптар П.А. Ойуунускай “Дьулуруйар Ньургун Боотур”, В.О. Каратаев “Модун Эр Соҕотох” олонхолоругар эмиэ көстөллөр. Бу сахалар былыргы мифологический өйдөбүллэриттэн төрүөттээх буолуон сөп. Олонхолорго “Кыыс оҕон кыптыый тутарын сағана, уол оҕон оноҕос тутарын сағана аны биирдэ түннүккүнэн түһүбүм, үөлэскинэн өнөйүбүм” диэн сааны тыллара ити үөһэ ахтыллыбыт матыыбы кытта ситимнээхтэр. Сырдык уонна харана күүстэр охсуһуулар, күрүстэһиилэрэ, хатыһыылар көлүөнэттэн көлүөнэбэ, үйэлэртэн үйэбэ салғанан бара тураллара итинник дьүһүннээн этиллэр.

Хайа да олонхоҕо курдук, абааһы бухатыырдар бары ааһар албастаах, куотар кубулҕаттаах, дуолан күүстээх буолаллар. Ыйыста Хара – олус күүстээх, кыһылаах тыллаах-өстөөх, көрбүтүн барытын ыйыстар абааһы бухатыыра. Олонхо маннайгы уонна иккис үйэтигэр хоһуйулар абааһы бухатыырдар – Күөнтэ Хара, Ингиттэ Хара, Уот Субурба, о.д.а. – хас биирдиилэрэ тус-туһунан тыллаах-өстөөх, күүстээх-уохтаах, көрүннээх-таһаалаах, албастаах-кубулҕаттаах бухатыырдар. Ону Р. Алексеев бухатыырдар ырыаларыгар, туттар-хаптар быһыыларыгар олус үчүгөйдик ойуулаан хоһуйар.

И.В. Пухов быһаарарынан, үгүс олонхолорго тонус бухатыыра Ардымаан-Дьардымаан айыы бухатыырын кэргэнин уорар эбит

буоллабына, бу олонхоҕо Ала Туйгуну кытта биир сур тиинтэн сылтаан, улахан айдааннаах охсуһууну охсуһаллар. Күүстэрин анаарын мэлитэллэр. Кэлин тупсан, кыһалҕалаах күннэригэр көмөлөсүһүөх буолан бэйэ-бэйэлэригэр булбут булууларын атастаһыах, үйэ-саас тухары тыгытыһыа суох буолан, кэнэбэски кэнчээри оҕолорбут эйэлээх буоллуннар диэн, андабар бигэ тыл бэрсийэн, эйэлэһэн арахсаллар.

Манна Р.П. Алексеев олонхотугар айыы уонна тонус бухатыырдары иирсибиттэрин төрүөтүн уратытык көрдөрбүтүн үрдүнэн, олонхоһуттар үгэстэрин таба тутуһара көстөр. И.В. Пухов тонус бухатыырдарын уобарастарын функцияларын ырытарыгар, сахалар олохтоох омуктары кытта сыһыаннаһыыларын олонхолоругар тыктаран көрдөрбүттэрэ диэн сөпкө түмүктээбитин Р.П. Алексеев олонхото эмиэ кэрэһилиир.

“Алаатыыр Ала Туйгун” олонхо биир суол уратытынан олонхоҕо нооруот тылынан айымньытын ойуулуур-дьүһүннүүр ньымаларын бары дэгэтэ түмүллэн туттуллубута буолар. Биэс уонча тыһыынча хоһоонунан строкалаах олонхоҕо биир да сиргэ кэпсээнинэн этиллибит судургу этиигэ майгынныыр түгэн суох. Барыта тылтан тыл төрөөн, сиэттиһэн ылбаҕайдык тахсан иһэр. Онуоха мэлдьи туттуллар олук хоһооннор олонхо ис хоһоонугар дьүөрэлэһэн хойуутук туттуллубуттарын бэлиэтиэххэ сөп.

Былыргы дьыл мындаатыгар,

Урукку хонук уорҕатыгар,

– диэн олонхоҕо кэпсэнэр кэм өйдөбүлү үгэс быһыытынан саҕалаан этиллэр.

Олонхоһут көй бараан кэтит Сибири:

Үктүөтэр сууллубат,

Баттыатар маталдьыйбат,

Тилэхтээтэр ньиргийбэт,

Тобуктаатар тулхадыйбат,

Кэйбэлдьыйбэт-иэбэлдьыйбэт,

– диэн эмиэ олонхоҕо үгүстүк туттуллар эпитеттэринэн дьүһүннээн көрдөрөр.

Орто дойду мунур тойоно, аар саарга аатырбыт баайа Чугдаарыкы Тойон этэр тыллара мэлдьи туттуллар олук хоһооннортон тангыллыбыт:

Мин диэтэх киһи,
Бу түү мээчик курдук,
Төкүнүйэн үөскээбит
Түмэн бараан дойдум
Түөлбэлээх түһүлгэтэ буолбут
Киэн Тумарькы Эбэ Хотун
Килэдийэр киинигэр,
Дьогдьойор саалыгар
Соботоҕун чугдаарыйан сураҕыран,
Анаардаһынан айдаарыйан аатыран,
Айгыстан аарыгыран олордохпуна,
Көтөр кынаттаабым
Көччүйэн сымыыттаата,
Сүүрэр атахтаабым
Дьүөрэлэһэн тубуттаата,
Үрүн сүүрүгүм
Ханыылаһан халыйда.
Бу бүгүнгү
Күөгэйэр күммэр,
Дьэлтэйэр дьэппэр,
Торолуйар топпор,
Тоҕус томторҕолоох
Чуор манан сэргэлэри
Субуруччу туруортуур,
Арыы тиит курдук,
Ача чэчири анһан,
Улуу күөл көхсүн саҕа
Түөлбэ түһүлгэни
Тэрийэр күнүм тийэн кэллэ.

Ити курдук олонхо былаһын тухары олук хоһооннор хойуутук тут-туллаллар. Олук хоһооннору үөрэтээччилэр анаан-минээн чинчийиэхтэрэ, үөрэтиэхтэрэ диэн эрэниэххэ сөп.

Р.П. Алексеев саха норуотун ойуулуур-дьүһүннүүр ньымаларын бэрт дэлэйдик туттарын бэлиэтээн аһарыахха сөп. “Алаатыр Ала Туйгун” олонхоҕо гипербола даһаны, тэннэбиллэр даһаны, синтаксис-

ческой параллелизм даѳаны барыта баар. “Алаатыр Ала Туйгунна” үөһээ дойду дьөһүөлдьүттэрэ алгыылларын холобурдаан кордөххө, олонхонут ойуулуур-дьүһүннүүр ньымалары табатык уонна толору тут-тара дьэнкэтик көстөр:

Сыһыы-сыһыы аайы
Сылгы сүөһүн сыһааѳырдын,
Алаас-алаас аайы
Ынах сүөһүн арыаллаатын,
Өрөгөй көбүллээѳин сизттистин,
Ураа муостааѳын тоѳуоруйдун,
Атырдыах муостааѳын арыаллаатын,
Сиксигэ биллибэт
Нэлэмэн киэн
Тиэргэни сириэдитээр,
Улаѳата биллибэт
Уһун субурѳа
Оѳуруоту тоѳуорутаар,
Холобура биллибэт
Холбуу-силбии
Хотону хотолутаар,
Көтүллүбэт-үрэллибэт
Күдэн үгүс
Күрүөнү күдүөрүтээр,
Төлөрүйбэт суон сүллүгэстэн,
Халбарыйбат халын халѳаннан,
Баараѳай балаѳаны барѳардаар,
Уһун буруону унаарытаар,
Умуллубат уоту оттоор,
Быстыбат быйаны бысхатаар,
Уостубат уйгуну олохтоор...

Бу холобурга тылынан айымньы ойуулуур-дьүһүннүүр ньымалара барыта туттуллубут. Олонхо саѳаланыаѳыттан бүтүөр диэри манньк түгээннэр элбэхтэр.

Р.П. Алексеев бэйэтэ чабырѳахсыт идэлээх эбит, онон хоһоонун кэрчигэ үксүгэр кылгас, паараласпыт тыллартан турар. Бу ордук олонхо кириитин кэпсиригэр көстөн ааһар:

Кылбачыйан-кылбаарыйан,
Килбэйэн-туналыйан,
Ыраастыйан-ыйдангаран,
Сырдаан-сыдыаайданан,
Тыган-сыыйыллан,
Күндээрэн-күлүмүрдээн,
Үрүмэдийэн-долгуйан.

Олонхону, үөһэ ахтан аһарбышпыт курдук, Роман Петрович кыһа А.Р. Алексеева уонна сизн быраата В.И. Федоров 1959–1960 сыл кыһынытган саҕалаан суруйбуттара.

Биллэн турар, маннык бөдөн олонхону ылбычча олонхоһут суруйтарар кыаҕа суох. Чахчы-бааччы ис-иһиттэн этийтилээх, устар ууну сомоҕолуур уран тыл ууһа, олонхону оройуттан туппут улахан олонхоһут эрэ кыайар кыахтаах. В.И. Федоров ахтарынан, Р.П. Алексеев маннай улаханлык саараан баран, олонхотун суруйтарарга сөбүлэспит.

Олонхону маннай халын тэтэрээттэргэ суруйан испиттэр. Роман Петрович суруллубуту хос-хос аахтаран, эбэн, көннөрөн иһэр эбит. Ардыгар бэйэтэ эмиэ ааҕан көрөн, латыынны буукубаларынан көннөрөн биэрэр үгэстэммит. Кэлин бэл бэчээттиир массыынкаҕа тала үөрэммит. Улахан үөрэҕэ суох олонхоһут өбүгэлэрин кэриэһин сурукка киллэрэн, кэнэҕэски ыччакка кэриэс хаалларар туһугар дьулуһан туран үлэлэспит.

Василий Ильич ахтарынан, маннай тэттик буоллун диэн икки үйэтин суруйан институтка туттарбыттар, онуоха Н.В. Емельянов: “Сүрдээх улахан, хорсун дьыаланы онорбуккут, биһиги архыыппытыгар 130-ча олонхо сытар, биир да ситэри суруллубут олонхо суох, бэл, биһиги учуонайдар күн бүгүнүгэр диэри тыыннаах, олонхолуу сылдыар маннык бөдөн олонхоһут баарын билбэспит хомолтолоох. Дьинэр, биһиги булан экирэтэн, суруйуохтаах этибит – ханна баарый? Дьэ бука диэн көрдөһөбүн, үһүс үйэтин тугу да быраҕан туран суруйун, бачча үчүгэйдик санаа булан суруйбут дьон ситэри тиһэбэр тиэрдин, үс үйэлээх олонхо диэн Саха сиригэр суруллубута суох, бу улуу олонхо буолар”, – диэбитин ылынан үһүс үйэтин ситэрбиттэр уонна 1970 с. олунньу 20 күнүгэр күнүс 11 чааска бүтэһик строкатын суруйан түмүктээбиттэр.

Олонхону үрүнэр таһаарыыга олонхону суруйбуттартан ураты олонхоһут күтүөтэ Г.Г. Шелковников, балта А.П. Андреева, күтүөтүн

бииргэ төрөөбүт быраата К.Г. Шелковников, сиэннэрэ кыргыттар кыттыспыттар. Аны олонхону үс төгүл устубуттар. Биир экземпляры олонхоут бэйэтигэр хаалларбыт, иккиһи – Тыл, литература уонна история институтугар, үсүһү – биир дойдулааҕар, эпосовед И.В. Пуховка ыппыт. И.В. Пухов олонхону улаханлык кэрэхсээбит, сыаналаабыт, аан дойдуга баар эпостартан хоһоонун кээмэйинэн төрдүс кэккэбэ килэрбит, туспа кинигэнэн тахсарыгар аан бастакынан санаатын эппит. Уһулуччулаах эпосовед баҕа санаата оччолорго кыайан туолбатаҕа. И.В. Пухов өлбүтүн кэннэ кини архыыбын П.А. Ойуунускай аатынан литературнай музейга кэриэс быһыытынан уурбуттара. Онно Р.П. Алексеев олонхотун биир экземпляра уурулла сытар.

Р.П. Алексеев “Алаатыыр Ала Туйгун” олонхото сүнкэн эпическэй айымныы буолар. Олонхо уус-уран өттүнэн олус табыллыбыт, олонхоут айылҕаттан айдарыылаах уран тыл ууһа, тыл бөдөн маастара буоларын кэрэһилиир. Роман Петровиһы кытта алтыспыт фольклористар, норуот айымныытын кэрэхсээччилэр, уруу-аймах дьоно олонхо хоһоонун кыайа-хото толорорун ахталлара оруннаах. Роман Петрович кэнники сүһүөх олонхоуттартан биир бастыңнара, чаччы ийэ олонхоут этэ диэн дьоһуннаах түмүгү оноруохха сөп. Кини “Алаатыыр Ала Туйгун” олонхото сюжет да өттүнэн, ойуулуур-дьүһүннүүр да дэгэтинэн, олохсуйбут орук хоһооннору да туттарынан, тыл-өс да өттүнэн Уус Алдан (уруккунан Дүпсүн, Бороҕон, Байаҕантай) улууһун олонхоуттарын түөлбэ үгэстэрин кэрэһилээн көрдөрөр.

1.5. Нам олонхоһута Е.Г. Охлопков-Буоратай («Алантай Боотур» олонхоһугар тирээгирэн)

Нам улууһун олонхоуттарын туһунан проф. В.В. Илларионов улуус историятын, культуратын, фольклорун кинигэтигэр балачча олохтоохтук сырдатан турар⁹⁶. И.Д. Винокуров-Чабылҕан аатынан музей дириэк-

⁹⁶ Илларионов, В.В. Фольклор улуса // Намский улус: история, культура, фольклор / Адм. муницип. образования “Намский улус”, Ин-т гуманист. исслед. и проблем малочисл. народов Севера СО РАН; [сост.: А.Д. Бугаева, М.С. Игнатьева, И.З. Кривошапкин; отв. ред., авт. предисл. В.Н. Иванов]. – Якутск: Бичик, 2010. – С. 399-402.

тэрэ У.Д. Сивцева «Энсиэли хочотун олонхоуттара» диэн дьобус брошюраны бэчээттэпитэ. Маныха кини Нам улууһугар төрөөн-үөскээн ааспыт 45 олонхоут аатын испииһэктээбит⁹⁷. Итини тэнэ биллэр олонхоуттар Е.Г. Охлопков-Буоратай, В.Н. Попов, П.П. Ядрихинская, П.Л. Колесов тустарынан тэттик ыстатыйалар, ахтыылар, РНА СС Научнай архыбыгар харалла сытар Нам олонхоуттары паспордара киллэриллибиттэрэ.

Научнай литератураны уонна архыып матырыяалларын үөрэтэн көрдөххө, Нам улууһа, – син атын улуустар курдук, былыр-былыргыттан улахан олонхоуттар үөскээбит сирдэрэ, түөлбэлэрэ эбит. Намна Энсиэли хочотугар кэпсээннэ сылдыар ырыаһыт ымыылар, устар ууну сомофолуур уус тыллаахтар төрөөн-үөскээн ааспыттар. В.Л. Серошевская Намна Артамон диэн улахан ырыаһыт олоро сылдыбытын ахтар. Артамон Хамафаттан төрүттээх киһи эбит. Кини Кинээхийэ диэн баай киһиэхэ харчы, ас иннигэр баран ыллыыра, олонхолуура эбитэ үһү. Кинээхийэ бу киһи ырыатын истээри ыныттаран ыллабына, түүн да, күнүс да буоллун, аһыыр аһын, үлэлиир үлэтин бырабан туран ыллы барара. Манньатын ардыгар сылгынан бэлэхтэтэн ылара. Артамон олус ураты куоластаах, ис дууһатыттан ийээн-куойан туран ыллыыр эбит. Кини ыллаатабына дьахтар аймах мэнэрийэн барар эбит, онтон эр дьон кини кэрэ куолаһыгар абылатан, араппакка истэн олороллоро. «Артамон ырыатыттан тииттэр хаталлара, дьоннор өйдөрүн сүтэрэллэрэ», – диэн номох баар эбит⁹⁸.

Нам улууһуттан Салбан нэһилиэгиттэн төрүттээх Мачайар диэн ырыаһыт туһунан эмиэ элбэҕи кэпсииллэр. Мачайар өссө бэйэтин курдук куоластаах киһини кытта ыллыыра буоллар: «Үс тииттэн биирэ хаҕдарыйыа этэ», – диэн кэпсииллэр⁹⁹.

Маны тэнэ, Э.К. Пекарская «Образцы народной литературы якутов» диэн үлэтигэр ахтыбыт Николай Прядезников, фольклорист-этнограф Г.В. Ксенофонтов «Ураанхай сахалар» үлэтигэр сөбүн-махтайан 45 олонхотун толору испииһэктээн ылбыт Атамай нэһилиэгин олонхоуһу

⁹⁷ Сивцева, У.П. Энсиэли хочотун олонхоуттара / [У.П. Сивцева]. – Нам, 2008.

⁹⁸ Серошевский, В.Л. Якуты: опыт этнографического исследования / В.Л. Серошевский; Предисловие С.А. Степанова; Комментарии М.Я. Жорницкой, Ш.Ф. Мухамедьярова; художник В.К. Кузнецов. – Москва, 1993. – 2-е изд. – С. 572-573.

⁹⁹ Эмиэ онно.

П.Л. Колесов революция иннигэр Нам улууһун нэһилиэктэригэр кизэниик биллэн олонхолоон ааспыттара. Кинилэр XIX үйэ бүтүүтүгэр олонхолоохун үгэһин сайыннарбыттара уонна кэнники сүһүөх Нам олонхоһуттарыгар талба талааннарын, баай репертуардарын биэрбиттэрэ сэрэйиллэр. Онтон сэбиэскэй былаас сылларыгар П.П. Ядрихинский-Бэдьээлэ, Е.Г. Охлопков-Буоратай, В.Н. Попов-Бочоох олонхоһут быһыытынан дьонно-сэргэбэ кизэниик биллибиттэрэ.

1937 сыллаахха Автономия 15 сылын туолар үбүлүөйүгэр Нам улууһугар П.А. Ойуунускай, В.М. Новиков-Күннүк Ураастырап тахса сылдьаннар, уонча олонхоһуту мунньан, икки күн устата олонхолоппуттар. Ол көрсүһүүгэ П.А. Ойуунускай норуот ырыаһыттары хас биирдиилэрин кытары илии тутуһан, ирэ-хоро кэпсэппит. Онно Дыйибэ Бытык, Чааскылатар, Хабыанньа, онтон да атын олонхоһуттар мустан олонхолообуттар.

П.А. Ойуунускай кинилэр ырыаларын-тойуктары истэн, олус диэн үөрбүт уонна түмүгэр барыларыгар туһаайан тыл эппит: «Бу олонхоһуттар диэн эһиги сүрдээх талааннаах, уус-уран ийэ тылынан баайдаах дьоннот. Онон анаардасты олонхоһон эрэ мунурдаммаккабыт, билинни дьоллоох олохпут сайдыытын, кизэни хардыылары туһунан аныгылыы ырыата-тойукта айарга холонун». П.А. Ойуунускай этиитин, истинник сэхэргэһиитин Нам олонхоһуттара биһирии-кэрэхсии истибиттэрэ. Кэлин П.А. Ойуунускай «Социалистическая Якутия» хаһыакка «Эпоха счастья и радости» диэн ыстатыйаны таһааттарбыта: «Неизгладимое впечатление оставило у меня посещение Намского района. На районном слете народных певцов и сказителей с хранителями и носителями народного творчества встретились наши молодые советские писатели. Это – был праздник народного творчества, веселья и радость широких трудящихся масс... На вечере встречи народных певцов, сказителей и писателей были выступления народных певцов и писателей. 4 народных олонхосута (сказители) исполняли одну героическую поэму из якутского богатырского эпоса»¹⁰⁰. Мантан да кэстөрүнэн, П.А. Ойуунускай Нам олонхоһуттарын толорууларын, ырыаларын-тойуктарын чакчы ис сүрэбиттэн сөбүлээбит, биһирээбит. Кинилэр ортолоругар саас ортолоох күөгэйэр күнүгэр сылдьар талааннаах олонхоһут Е.Г. Охлопков-Буоратай эмиз баара.

¹⁰⁰ Ойунский, П.А. Эпоха счастья и радости // Социалистическая Якутия. – 1937. – 9 мая.

Егор Герасимович Охлопков Нам улууһун Көбөкөн нэһилиэгэр сиргэ түспүт сэрэбизийинэн, окко түспүт оноһуутунан Ороһооспо тымныыларын тыыннанан тохсунһу 5 күнүгэр 1897 сыллаахха орто дойдуга кэлбитэ. Сага үйэ үүнүүтэ — Буоратай улаатар кэмэ. Оччотооһу олох сиринэн, оҕо эрдэбиттэн устар ууну сомоһолуур уран тыл ууһугар, абыгар ылларбыта. Кини норуот тылынан уус-уран айымньытын сэргээн истэ улааппыт, умсугуяа истибит ырыатын-тойугун өйүгэр түһэрэн, үтүктэн, этигэр-хааныгар ингэриммит. Устунан олонхоһут быһыытынан тыла-өһө сөллөн, куолаһа чөллөрүйэн, кыабыран, сайдан барбыта сэрэйиллэр.

Аймах дьоно ахталларынан, Буоратай 17 сааһыттан кыһынны уһун кизһэлэргэ дьон-сэргэ ортотугар, улахан түмсүүлэргэ ыллыыр, олонхолуур буолбут. Онуоха эбии бэйэтэ айылжаттан бэриллибит чуор куоластааба, эгэлгэ уус тыллаах олонхоһут быһыытынан биллибитэ.

Буоратай оҕо сылдьан, сэргээн истибит олонхоһуттарыттан биридэстэринэн санаһа эмээхсин Хобороос (Охлопкова) эбит. Бу уһулуччу ылбаһай уус тыллаах-өстөөх, хатан ньиргиэрдээх, кэрэ куоластаах Хобороос эмээхсинтэн элбэххэ үөрэммит. Маны таһынан Мыычаар эмээхсинтэн хас да олонхону истибитэ. Мыычаар остуоруйалыыр да, олонхолуур да үгэстээбэ. Кини норуот тылынан уус-уран баайын ингэриммит, туту истибитин тута ураты кэбэбэстик, ураты уйаннык ылбаһай ырыатыгар ыпсаран, тупсаһай хоһоонугар холбоон иһэр талааннаах кырдыаһас эбит. Аатырбыт олонхоһут Прокопий Ядрихинской-Бэдьээлэ бэйэтэ ахтарынан, кини олонхо баай эгэлгэ матыыштарын, энин араас бэйэлээх дьигискэннээх ырыаларын-тойуктарын, сиэллээх-кутуруктаах дирин баай тылын-өһүн Мыычаартан ингэриммитэ¹⁰¹. Киниттэн Буоратайдаах Бэдьээлэ «Улуу дойдуну тумнары баттаан үөскээбит моонһун анныгар бугул саба моһохтоох Модуйа Баай Тойон», «Сонор хаарга суола көстүбэт, кылбай хаарга кылыгыта биллибэт, киргиллээх киис сабынһабын кэппитинэн төрөөбүт Кириэс Бэргэн», о.д.а. олонхолору истэн бэйэлэрин репертуардарыгар киллэриммиттэр.

Егор Герасимович-Буоратай төрдүгэр олонхоһуттар бааллар. Ол курдук кини эһэтэ Охлопков Дьаакып олонхоһут, ырыаһыт бэрдэ эбит. Талааннаах олонхоһут эһэтиттэн сиэн киһи элбэххэ үөрэммитэ сэрэйиллэр.

¹⁰¹ Габышев, Н. Олонхоһут дьоло // Хотугу сулус. – 1969. – №8. – С.124.

Биир дойдулаахтара ахталларынан, Дьөгүөр эдэригэр саха кинитигэр үрдүк соҕус көбүс-көнө унуохтаах, биилээх харахтаах, көнө муруннаах, саната-инэтэ суох хара бараан киһи эбит. Билэр дьоно кэпсииллэринэн, Көбөкөнгө саамай кэрэ куоластаах, уһун тыыннаах олонхоһут быһыытынан биллэрэ. Ити курдук сана үйэни кытта тэннэ хаамсан, олох уларыһытын бэйэтин этинэн-хаанынан билэн, эргэ-сана охсуһуутугар уһаарыллан оччотооҕу эдэр сааһа ааспыта.

Буоратай туһунан дойдутун дьоно ахтыларыттан көрдөххө, бэйэтэ баҕарбатаҕын үрдүнэн, күүстэринэн күһэйэн, кылгас кэмнэ үрүһнэргэ кытта сылдыбыт курдук суруйуулар бааллар. Ол сылдьан быһыылаах, кыһыл этэрээтигэр сылдыар киһи кэргэнин бандыыттар туттары ҕыммыттарын сэрэтэн, өлөр өлүүттэн быһаабыт.

Онтон 1976 с. тахсыбыт «Писатели Якутии» биобиблиографическай ыйынньыкка Е.Г. Охлопков ревком бэрэссэдээтэлинэн үлэлээбитэ диэн ахтыллар. Онно олобуран В.В. Илларионов Е.Г. Охлопковы сэбиэскэй былаас олохтонуутугар кыттыспыт олонхоһуттар кэккэлэригэр киллэрэр¹⁰². Бу түгэни Нам кыраайы үөрэтээччилэрэ чуолкайдыхтара диэн эрэниэххэ сөп.

Е.Е. Охлопков-Буоратай уолан эдэр сааһыгар олох уларыһытын тутта өйдүү, ылына охсубатар да, сэбиэскэй былаас дьаһалларыгар, сана олох тутуутугар күүһэ кыайарынан, санаата хоторунан үлэлээбитин биир дойдулаахтара билинэллэр. Кини сэбиэскэй былаас саамай уустук, мөккүөрдээх кэмнэригэр холкуос бэрэссэдээтэлинэн, ферма сэбиэдиссэйинэн, биригэдьиirinэн, мас, тимир уһунан үлэлээбит. Аҕа дойду Улуу сэриитин сылларыгар үлэ фронугар балыкка сылдыбыт, аччык аас-туор сылларга байанайдаах булчут буолан, кыаммат-хотуммат дьонно көмөлөспүт. Көбөкөһнөр бэркэ ытыктыыр, кизэн туттар киһилэрэ буолбут.

Е.Г. Охлопков-Буоратай төһө да сааһырдар, нэһилиэк общественнай олоҕор, уус-уран самодеятельноска кыттары, Ленинград куорат блокадатын кыттыылааҕа Т.К. Ядрихинская ахтарынан, 1947 с. Буоратай үөлээннээбэ норуот ырыаһыта, олонхоһут П.П. Ядрихинская-Бэдьээлэ

¹⁰² Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосотов / В.В. Илларионов, ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд.-ние Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск: Кн. изд-во, 1982. – С. 41.

«Күн Дьөһүөлдүт» олонхотун «Фрунзе» холкуос сана тутуллубут кулуубун аһыллыгыгар сценаға туруорууга Аға Тойон алгыһын толорууга кыттыспыт. Кэлин Көбөкөннөр Нам нэһиликтэринэн, оройуон киинигэр туруорууларыгар барытыгар Буоратай кыттыспытын ахталлар.

Е.Г. Охлопков норуот ырыаһытын быһыытынан П.А. Ойуунускайы кытта көрсүөбүттэн биллэн барбыт. Бу кэмнэ кини «Арыгы ырыата», «Борогуулсук Боскуруоп» диэн ырыалары, «Сталин 60 сааһын туолуутугар аныбын», «Верховнай Советы быыбардааһынна» диэн тойуктары айбыта. Биллиилээх фольклору хомуйааччы П.Н. Попов норуот ырыаһыта «Сир үрдүттэн сидьиннэри сиппийиэбин» диэн ынгырыы тойугун уус-уран альманахха бэчээттэппитэ.

Г.М. Васильев Суруйааччылар сойуустарын маннайгы съехигэр норуот ырыаһыттарын Г.Н. Илларионов (Чурапчы), Д.Т. Элбэрээкэп (Татта), С.П. Герасимов, М.М. Скрябин (Орджоникидзеваккай), Н.А. Абрамов-Кынат (Мэнэ Ханалас) айымныыларын сэргэ Е.Г. Охлопков «Сир үрдүттэн сидьиннэри сиппийиэбин» тойугун холобурдаабыта. Онуоха оччотообу кэм тыынынан суруллубут кылаассабай сэргэх туһунан хоһуйуутун киллэрбитэ:

Кылаассабай кыраҕаны
Кытаанахтык күүһүрдүөбүң!
Өстөөхтөрү билэргэ,
Үмүрү тутан ыларга,
Үнтү охсон иһэргэ
Өрүү чуор, сэргэх,
Имигэстик истигэс,
Кыраҕатык көрүгэс,
Кытаанахтык тутугас
Буолуох тустаахпыт –
Бу соругу толоруохтаахпыт.¹⁰³

Көстөрүн курдук, норуот ырыаһытын тыла бэрт имигэс, хомоҕой, оччотообу кэм тыыныгар бары өттүнэн ис хоһооно сөп түбэхэр эбит.

Онон Е.Г. Охлопков 1939 с. Саха сирин Суруйааччыларын маннайгы съезтэригэр сойууска чилиэнинэн ылалларыгар төрүөт буолбута. Бу

¹⁰³ Доклады и резолюции I съезда советских писателей ЯАССР (июль 1939). – Якутск: Госиздат, 1940. – С.78.

сьезкэ кэлин биллэр фольклорист, литературовед буолбут Г.М. Васильев дакылаатынан норуот ырыаһыттарын айар үлэлэрин өйөөһүннэ уураах ылыллыбыта, улахан суолта бэриллбитэ, кинилэр айымньыларын сурукка-бичиккэ түһэри сорууга турбута. Ол эрэри Е.Г. Охлопков төһө да сойуус чилиэнэ буоллар, сыыйа норуот ырыаһытын быһыытынан умнууга хаалбыта хомолтолоох.

Баар матырыйааллары кытта билсистэххэ уонна РНА СО Саха сиригэр Научнай киинин архыыбыгар уурулла сытар «Алантай Боотур» олонхону ырытан көрдөххө, Е.Г. Охлопков-Буоратай олонхоһут быһыытынан ордук талаана тахсыбыт. Биир дойдулаахтара кинини туох ханнык иннинэ талааннаах олонхоһут быһыытынан билинэллэр эбит, өссө сорохтор республикаҕа олонхоһут быһыытынан киэнник биллибит П.П. Ядрихинскай-Бэдьээлэттэн ордорор курдук этэн аһартаабыттар. Кини Бэдьээлэни кытта үлээннэн үөскээбит. Өссө уруулуу-аймахтыгы дьон эбит. Киһи сытыыта-хотуута П.П. Ядрихинскай уус-уран самодельность кэнсиэрдэригэр көхтөөхтүк кыттар уонна «Тарафана сайылык» диэн тойугунан норуот ырыаһыттарыттан киэнник биллибитэ. 1948 с. уонна 1959 с. олонхоһуттар республикатааҕы көрүүлэригэр кыттыһан, Таатта олонхоһута И.Е. Огочуяров «Уһук Түрбүү» олонхотун кыттыгас толорууга таптаан толорор абааһы бухатыырын оруолун толорон олонхоһут быһыытынан биһирэммитэ. Кэлин Бэдьээлэ суруйааччылары, ордук Семен Даниловы, фольклористары кытта билсигэн, айымньылаах үлэҕэ кыттыспыт. Фольклорист П.Н. Дмитриев П.П. Ядрихинскай «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхотун суруйан, туспа кинигэнэн таһааттаран олонхоһут быһыытынан аатын бигэтик үйэттипитэ.

Онтон Буоратай, П.А. Ойуунускай ыныран Нам олонхоһуттарын кытта көрсүһэн олонхо дьоро күннэригэр кыттыбытыттан ураты, 1937 с. киэн эйгэҕэ олонхоһут быһыытынан тахсыбатаҕа. Баҕар, репрессия ыар сыллара айылҕаттан талааннаах, аһаҕас эттээх киһиэхэ ыар охсуу буолбут буолуохтарын сөп. Үөһэ этиллибитин курдук, кинини үрүнгэ кыттыспыта диэн күтүрээһин даҕаны, онно-манна кыттыһан чобуохайар санаатын сарбыйбыта чуолкай. Киһи киэнэ көнөтө-көссүөтэ дойдутугар Көбөкөннө бүгэн олорбута, холкуос күнүскү күүс үлэтин кэнниттэн чугас дьонугар, дьиэтигэр-уотугар көр кэриэтэ олонхолуур,

ыллыыр-туойар, дьээбэлэннэбинэ, ойуунна кутуруксуттаабытын ахтан туран, ойуун кыырыгытын үтүктэн көрдөрөр эбит. Е.Г. Охлопков төһө да киэн сирдэринэн тэлэйиэн олонголооботор, ыллаабатар-туойбатар, хара кырдыар дылы айылҕаттан бэриллит талаанын чугас дьонугар көрдөрө сылдьыбыт.

Буоратай талаана, дьон да билинэринэн, олонхоһут эбит. Научнай киин архыыбыгар П.Д. Кузьмин 1941 с. кулун тутар 18 к. Е.Г. Охлопковтан толорбут анкетата баар. Онно кини ордук олонхоһон таптаан дьарыктанарын, эһэтэ Яков Охлопков олонхоһут, ырыаһыт идэлээбин, санаһыттан Охлопкива Хобороостон олонхолуурга үөрэммитин, сахалыы үөрэхтээх буолан, олонхолору аахпытын туһунан ахтан аһарбыт. Итиэннэ бу анкетаҕа олонхоһут репертуара ыйыллыбыт. Онно биэс олонхо аата киллэриллибит:

1. «Үс сүүс киһини үрдүнэн өгөлдүйэн көтөр, үс былас өттүктээх, үрүмэчи манан аттаах Үрүн Уолан бухатыыр».

2. «Ала кэрэ аттаах Алантай Боотур».

3. «Үрүн Уолан бухатыыр».

4. «Күннүк сиртэн күөх оттоон сиир көбөччөр элэмэс аттаах Күн Эрилик бухатыыр».

5. «Сонор хаарга суола көстүбэт, кырпай хаарга сырыыта биллибэт киргиллээх киис саҕыннаһын кэппитинэн төрүөбүт Кириэс Бэргэн».

Манна олонхолорун санаһыттан Хобороостон уонна Мыычаартан истибитин ыйбыт.

«Алантай Боотуру» бииргэ төрөөбүт убайын уола С.И. Охлопков балачча толору латынныы алпаабытынан П.А. Ойуунускай Намга кэлэн барбытын кэннэ, 1937 с. атырдьах ыйыгар, кини соруудаһын толоруу сиринэн суруллубут. Ол аата Е.Г. Охлопков Нам олонхоһуттарыттан биир бастакынан олонхото сурукка-бичиккэ кирибитин бэлиэтибит.

Буоратай бэйэтэ «Үрүн Уолан» олонхотун 1941 с. олунньу ыйга сурукка-бичиккэ түһэрбитэ РНА СС Научнай киинин архыыбыгар уурулла сытар¹⁰⁴. Е.Г. Охлопков олонхону норуот айыыта диэн анаан суруйуута, кини бэрт сэмэйин кэрэһилиир. Олонхону латынныы алпаабы-

¹⁰⁴ Үрүн Уолан / Олонхосут Е.Г. Охлопков. Кебёкёнский наслег Намского р-на Якутской АССР. 1941 // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 8, д. 13. – Л. 13-20.

тынан биир күдүүс суруйбутун, олонхо кылгатыллыбыт тиэкиһэ диэххэ сөп. Ойуулааһыннары кылгаппыт. Персонажтарын сангаларын сүрүн ис хоһоонун биэрбит. Олук хоһооннору, хохуйан этиилэри балачча элбэхтик туттубут.

Олонхо, төһө да «Үрүн Уолан» диэн ааттаах буоллар, балта Дьырыныатта Дьырыбынай кыыс бухатыыр туһунан ордук кэпсэнэр. Үрүн Уолан балтын Дьырыныатта Дьырыбынайы Күн Тулуурдаанна кэргэн биэрэ сатыыр да, балта Тойон Дьөллүүккэ кэргэн тахсара кэпсэнэр.

«Үрүн Уолан» олонхо персонажтарын аатыттан көрдөххө, П.П. Ядрихинская «Дьырыбына Дьырылыатта кыыс бухатыыр» олонхотугар майгынныыра үгүс курдук. Ол курдук Дьырыбына Дьырылыатта (ааттара дорҕоонунан да майгыннаһаллар) сүрүбэ сөбүлүүр киһитигэр кэргэн тахсара кэпсэнэр.

Онтон «Алантай Боотур» олонхо сюжетын хаамыытынан ураты ис хоһоонноох. Олонхо кээмэйинэн, сюжетынан уот курдук орто олонхолорго киирсэр. Ол эрээри, ойуулуур-дьүһүннүүр тыла-өһө, олук хоһооннору, мэлдьи туттуллар уларыйбат хохуйуулары олонхотун олус табыгастаахтык сөптүк туттара кини талаанын кэрэһилиир. Хайа да олонхо сурукка-бичиккэ киирэригэр тылынан тута толоруллар үгэһин ситэ арийбатын олонхолоотун үгэһин анаан үөрэтээччилэр фольклор теориятыгар бэлиэтээн суруйбуттара үтүмэн үгүс.

Саха олонхолорун биир сүрүн сюжетынан айыы бухатыыра уруу-хаан аймактарын абааһы аймаҕыттан араначчылааһына буолар. Ол курдук «Ала кэрэ аттаах Алантай Боотур» олонхо сүрүн героиня Алантай Боотур орто дойду дьонун, айыы аймаҕын, күн улууһун көмүскээн, абааһы анаарыйар атамааннарын кытта өлөр-тиллэр охсуһууга киирсэн, элбэх эрэйинэн, сыранан кыайталыыр. Кини ити мүччүргээннээх хорсун сырыыларын хохуйуу – бу олонхо сүрүн темата. Олонхо Аан дойду айыллыытынан, хара сир төрүттэниитинэн саҕаланар. Ол кэһнэ олонхотун бухатыыр алааһын дьүһүйэн барар. Алантай Боотур бу алаастан тыын ылан, баай-сүөл ииттэн олорор. Орто дойду олохтоохторун мэтириэттэрэ, дьиэлэрэ-уоттара, тугунан дьарыктаналлара олонхоҕо толору көстөр. Бу манньк үтүө дойдуга эйэ дэмнээхтик олодохторуна, аллараа аат дойду абааһылар айыы аймаҕын олоһун аймылларын көрөбүт.

Алантай Боотур соботох балтын, Бэйбэнсэ Куону, абааһы бухатыыра Орулуур Уот Моҕой кэргэн ылаары адаҕайыыта Алантай Боотур геройдуу сырыылара сабаланыларыгар бастакы төрүөтүнэн буолар. Олонхо сюжета итинтэн ыла уустугуран барар. Алантай Боотур хоодуот сырыылара бииртэн биир солбуллан, бэйэ-бэйэлэриттэн сизттиһэн, тиһиллэн иһэллэр.

Олонхо сүрүн идеята – айыы аймаҕын туһугар туруулаһан охсуһарга, арангаччылыырга ыңырыы буолар. Алантай бары охсуһуута айыы дьонун көмүскүүргэ, кинилэри быһыһырга туһуланар. Алантай Боотур бары өстөөхтөрүн кыайыыта, эйэлээх олоҕу төрүттээһинэ оллонхо идеята сырдыгын, норуот бары харана күүстэри кыайарга хаһан баҕарар эрэллээгин туһулуур. Алантай Боотур охсуһуута барыта күн сириҥ көмүскэлигэр ананар буолан, бу оллонхо Ийэ дойдуга таптал тыыныгар иитэр.

Олонхо сүрүн геройа – Алантай Боотур. Кини – айыы геройдарыттан бастыһынара, дуолан күүстээх, олус быһый, орто дойду оноһуулаах остуолбата, аан дойду аналлаах ыччата, ала кэрэ аттаах бухатыыр. Кини:

311 Сииһин этэ сиппит,

Буутун этэ мунугаабыт,

Бухатыырга мөссүүннээх,

Күүстээххэ көрүүннээх,

316 Быһыйга быһыылаах киһи эбит¹⁰⁵.

Алантай Боотур сүрүн герой буоларын быһыытынан, оллонхо сюжета кини тула сайдар.

Олонхо сабаланыытыгар бухатыыр кимтэн кииннээх, хантан хааннаах эр бэрдэ буоларын билиэн баҕарар. Онон Алантай Боотур бэйэтинэн көр онгостон көрөөрү, үөһээ уонна аллараа дойду ааттаахтарын көрсүһүүгэ ыңыран, күүһүн боруобаланарга бардам санааны ылынар. Кини бэйэтин күүһүн билиммит, бэйэтин улаханлык сананар, ордук туттар киһи эбит.

¹⁰⁵ Алантай Боотур: оллонхо / [Е.Г. Охлопков-Буоратай тылыттан С.И. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр Т.В. Илларионова, П.Н. Дмитриев; эппиэттиир ред. В.В. Илларионов; редкол.: А.Н. Жирков (кылаабынай ред.) у.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээҕи салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах аһааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., Олонхо Уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн бытыгыга Саха Респ. нац. төрүөт ком. – Дьокуускай: Бичик, 2015. – С. 26.

Алантай Боотур Бэйбэнсэ Куо диэн дьүһүннээх үтүөтэ, майгылаах бастыҥа балтылаах. Кини балтын соҕотоҕун иитэн-бүөбөйдээн, маанылаан улаатыннарар уонна кини туһугар хайа да бэйэлээх өстөөхтүүн киирсэргэ өрүү бэлэм. Алантай Боотур элбэх сылгылаах, ынахтаах. Ол сүһүлэрин эмиэ бэйэтэ соҕотоҕун тутан олорор.

Балта сааһын ситиитэ, Алантай Боотурга Бэйбэнсэ Куону кэргэн кэпсэтэ, онтон-мантан бухатыырдар тиэстэллэр. Ийэ-аҕа оруолун толорор убайдаатар убайа өр толкуйдаан баран, айыы бухатыырыгар, Көр Дьэлликкэ, балтын ойох биэрэргэ сананар. Итинник быһаарыыны ылынан, уруу аһын бэлэмнии сүүр-көтө сырыттабына, аллараа дойду ааттааҕа, Орулуур Уот Моҕой бухатыыр, кэргэн кэпсэтэ кэлбитин сөбүлээбэккэ, олус уордайар уонна күөн көрсүһэргэ сананар. Олус хатыйсыылаах охсуһуу кэнниттэн айыы бухатыыра кыайар. Ол кэннэ абааһы бухатыыра балтын уоран барар, Алантай Боотур ууга-уокка түһэр уонна быһыһы ыраах айаҥна аттанар.

Ити курдук, олонхоҕо кини абааһы ааттаахтарын, туспа дойду туйгуттарын кытта дуолан охсуһууга киирсэр уонна кыл саҕаттан салбанан кыайыылаах тахсар, ардыгар өлө сыһар даҕаны.

Алантай Боотур охсуһа киирэригэр тимир тириитин кэтэр, хахай хаана хааннар. Үтүнү үтүнэн төлүүргэ бэлэм, быһаабыт-абыраабыт дьонно махтала улахан.

Буоратай геройдарын ис туруктарын итэҕэтиилээхтик ойуулаан көрдөрөргө кыһанара көстөр. Бары олонхолорго сүрүн миэстэни бухатыыр кэргэннэниитин туһунан сюжет ылар. Алантай Боотур Кыыс Ньургустайы кэргэн кэпсэтэ барыта биир суол туспа ойуулааһын курдук көстөр.

«Ала кэрэ аттаах Алантай Боотур» олонхо тыла-өһө сүрдээх уусуран, хомоҕой, ураты киэн кырааскалаах. Олонхолор ис хоһоонноро, сюжеттара төһө да маарыннаспыт курдуктарын иһин, бу олонхо бэйэтин турук форматынан, истиилинэн уонна тылынан-өһүнэн атын олонхолору соччо-бачча үтүктүбэт, бэйэтэ туспа суоллаах-иистээх.

«Ала кэрэ аттаах Алантай Боотур» олонхоҕо норуот тылынан айымнытын ойуулуур-дьүһүннүүр ньымаларын бары дэгэтэ түмүллэн туттуллубут. Ол Е.Г. Охлопков-Буоратай ойуулуур-дьүһүннүүр тыл бары эгэлгэтин, хоһуйуу бары ньымаларын дэгиттэр баһылаабыт олонхоһут

буоларын туоһулуур. Кини – тыла-өһө ылбаҕай, нохтолоох сүрэҕи долгугар, хайҕахтаах хара быары хамсарар, ыраас сүрэхтээх, киһи хараҕын уутун саҕан таһаарар, сылаас тыл, истин, киһилии сыһыан, чулуу, туйгун олонхоһута.

Олонхо сюжета төһөнөн кизн да, соччонон кини ойуулуур-дьүһүн-нүүр ньымата, поэтиката баай буолар. 4716 хоһоонунан строкалаах «Ала кэрэ аттаах Алантай Боотур» олонхоҕо биир да сиргэ кэпсээнинэн этиллибит судургу этиигэ майгынныыр түгэн суох. Барыта тылтан тыл төрөөн, сиэттиһэн ылбаҕайдык тахсан иһэр. Буоратай араас архаизм тыллары, сиэллээх-кутуруктаах тэнийбит дьүһүйүүлэри, сомоҕо домохтору, уус-уран олук хоһооннору сатабыллаахтык туттара олонхоттон дьэнкэтик көстөр.

Саха народнай поэзиятын төрүтүнэн олук хоһооннору аабыахха сөп. Олук хоһооннор диэн үөрэ-дьүөрэ тыллартан холбоспут этиилэр ааттаналлар. Бу олук тыллар «Ала кэрэ аттаах Алантай Боотур» олонхо ис хоһоонугар дьүөрэлээн хойуутук туттуллубуттарын бэлиэтиэххэ сөп.

Ол курдук олонхо үгэс буолбут олук хоһооннортон саҕаланар:

1. Былыргы быһылааннаах,
Былаҕайдаах дьыллар
Быраман быралыйар мындааларыгар,
Урукку орускуоттаах,
Оһоллоох одун дьыллар...

6. Уларыйар унаргы өттүлэригэр, ⁻¹⁰⁶

диэн олонхоҕо кэпсэнэр кэм өйдөбүлэ үгэс быһытынан саҕалаан этиллэр.

Хас да олонхо саҕаланытыгар туттуллубут олук хоһооннору ааҕан-тэннээн көрдөххө: бары бэйэ-бэйэлэригэр майгыннаспаттар, араас быһыылаахтык бэриллибиттэр.

Аан дойдуну хоһуйууга көстөр олук хоһоон:

26. Буруй-сэмэ

¹⁰⁶ Алантай Боотур: олонхо / [Е.Г. Охлопков-Буоратай тылыттан С.И. Охлопков суруйуута ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр Т.В. Илларионова, П.Н. Дмитриев; эппиэттиир ред. В.В. Илларионов; редкол.: А.Н. Жирков (кылаабынай ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиридээҕи салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу абыһах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., Олонхо Уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн бытыгыга Саха Респ. нац. төрийэр ком. – Дьокуускай : Бичик, 2015. – С. 19.

Муунталамгат эрдэбинэ,
Абыс иилээх-сағалаах Аан ийэ дойду

30. Аан маннай арылларыгар...¹⁰⁷

Сир-дойду кизбин-киэлитин көрдөрөр олук хоһоон:

50. Ойоҕолоон тахсар ыйдаах,

Уолан көбүрүүр уулаах,

Уостан сүтэр оттоох,

53. Охтон баранар мастаах...¹⁰⁸

Олонхоҕо айыы бухатыыра өстөөхтөрүн саанар, изэстээр тыллара маннык олук хоһоонунан бэриллэр:

4001. Күлэ-күлэ

Күлгүтүн булкуйуом,

Ооньньуу-ооньньуу

4004. Уоккутун умуруоруом ...¹⁰⁹

Бу олук хоһоон Буоратай олонхотугар хаста да хатыланар. Олонхо персонажтара кыылга, көтөргө кубулуйуулары киэнник тарҕаммыт матыып буолар. Ол курдук удаҕаттар кыталык кыылга кубулуйаллар. Ону Буоратай маннык олук хоһооннорунан хоһуйар:

3426. Онуоха абыс абыраллаах

Айыы туйаар удаҕаттар

Иһиттибиэт-истибэтибиэт диэт,

Үс хартыгастаах

Үрдүк манган халлаан

Алын кырыытын диэки

Таннары көтөн түстүлэр.

3433. Абыс кыталык кыыс буолан...¹¹⁰

Айыы бухатыыра кэлбитигэр дьиэлээхтэр куотуулары:

¹⁰⁷ Алантай Боотур: олонхо / [Е.Г. Охлопков-Буоратай тылыттан С.И. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр Т.В. Илларионова, П.Н. Дмитриев; эппиэттиир ред. В.В. Илларионов; редкол.: А.Н. Жирков (кылаабынай ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээҕи салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., Олонхо Уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай : Бичик, 2015. – С. 19.

¹⁰⁸ Эмиэ онно. С. 20.

¹⁰⁹ Эмиэ онно. С. 114.

¹¹⁰ Эмиэ онно. С. 100.

4020. Үтүөлэрэ үгэххэ киирдэ,
Хоһууннара хотонно киирдэ,
4022. Бэтгэрэ биллириккэ түстэ.¹¹¹

Көстөрүн курдук, аабыллыбыт холобурдар олук хоһооннорунан таныллыбыттар. Кинилэр киһи өйүгэр түһүмтүөлэр, хоһоонунан хомоһойдук этии холобурунан буолаллар. Е.Г. Охлопков-Буоратай олонхотугар олук хоһооннор, ойуулаан-оһуордаан этиилэр үгүстүк туттуллаларын бэлиэтээн туран, кини биир дойдулааба аатырбыт олонхотун П.П. Ядрихинской «Дьырыбына Дьырылыатта» олонхотун кириитигэр олус майгынныыр түгэннэрдээх:

Буоратай:	Бэдьээлэ:
457. Бу мас	Кини барахсан
Сизэр-дьоруо кулуну	Сизэр дьоруо кулун
Сиһин оруутунан охсуллар	Сиһин оруутунан
Сизэрэй солко	Нэлбигийдии охсуллар
Сэбирдэбэ тэнийбит,	Нэлиэр көмүс
Буулуур дьоруо кулуну	Сэбирдэбэ сирэлийбит,
Моонһун оруутунан охсуллар	Арабас дьолуо кулун
Мотуок солко	Саннын байаатынан
Мутучата мугутаабыт... ¹¹²	Санньылыччы тардыллар
	Лаппа көмүс
	Лабыкчата далабайдаабыт.
	Буулуур дьоруо кулун
	Моонһун оруутунан
	Нуоҕалдыччы охсуллар
	Солко нуолур мутукчата
	Мунутуу нусхайбыт ¹¹³ .

¹¹¹ Алантай Боотур: олонхо / [Е.Г. Охлопков-Буоратай тылыттан С.И. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнэтилэр Т.В. Илларионова, П.Н. Дмитриев; эппиэттиир ред. В.В. Илларионов; редкол.: А.Н. Жирков (кылаабынай ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиридээби салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аһыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., Олонхо Уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай : Бичик, 2015. – С. 115.

¹¹² Эмиэ онно, С. 100.

¹¹³ Ядрихинской, П.П. Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс бухатыыр / [олонхотун П.П. Ядрихинской-Бэдьээлэ тылыттан суруйда, түмүк тылын уонна хос быһаарылары онордо П.Н. Дмитриев; А. Андреева уруһуйдара]. – Дьокуускай : Кинигэ изд-вота, 1981. – С. 8.

Бу холобурга хайаларыгар да «сис оруута», «моой оруута» диэн өйдөбүллэр биирдэр уонна, арааһа, бу түөлбөүэ туттуллар олук хоһоон кэрчигэ сылдыар быһыылаах. Олонхо олук хоһооннорун уонна тылын-өһүн чинчийээччилэр манньк майгыннаһар түгэннэри анаан үөрэтиэхтэрэ диэн эрэнэ саныыбыт.

Олонхо олук хоһооннортон, уларыыбат ойуулааһыннартан танылларын, кинилэр ойуулуур-дьүһүннүүр тыллартан, ньымалартан туралларын тустарынан учуонайдар Г.М. Васильев, Н.Н. Тобуроков, Н.В. Покатилова, В.В. Илларионов, Н.Н. Ефремов үлэлэригэр сырдатыллан тураллар. Т.В. Илларионова, М.Н. Петрова «Типические места героического эпоса якутов» кыттыгас үлэлэригэр анаан көрдөрүллүбүт¹¹⁴. Е.Г. Охлопков-Буоратай олонхотугар, анаан чинчийэр киһи, бу ыйын-ныкка киллэриллибит олук хоһооннору (типическэй миэстэлэри) барытын булуохха сөп. Ойуулуур-дьүһүннүүр тыл эгэлгэтэ: тэннэбиллэр, хатылаан туттуулар, эпитеттэр, гипербола, метафора, онуоха эбии дорҕооннор дьүөрэлэһиилэринэн наардаммыт аллитерация бары көрүҥнэрэ көстөн ааһаллар.

Түмүктээн эттэххэ, Е.Г. Охлопков-Буоратай дэгиттэр талааннаах, олус баай уус-уран тыллаах, саха фольклорун бары жанрдарын диригинник инэриммит Нам түөлбэтин биир бастың олонхоһута буолар эбит. Кини айылҕаттан талааннаабын, үрдүк маастарыстыбалаабын олонхотун сюжета, дьүһүлгэннэрэ (убарастара), уус-уран тыла-өһө көрдөрөр.

1.6. Чурапчы олонхоһута А.Н. Кривошапкин «Хара Дьоруо аттаах Хара Ньургун Боотур» олонхону толоруута

Чурапчы улууһун олонхоһуттарын тустарынан матырыйааллары идэтинэн агроном, кыраайы үөрэтээччи В.Ф. Ермолаев анаан-минээн хомуйбута. Олонхо улаханньк баардыламмат кэмигэр “Чурапчы олонхоһуттара” диэн тэттик кинигэни 1997 с. бэчээттэтэн атыттарга үтүө

¹¹⁴ Илларионова, Т.В. Типические места героического эпоса якутов / Т.В. Илларионова, М.Н. Петрова // Кузьмина Е.Н. Указатель типических мест героического эпоса народов Сибири. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2005. – С. 1217-1371.

холобуру көрдөрөн турар¹¹⁵. Онтон Чурапчыга ытыллыбыт Олонхо ыһыаҕар К.М. Тарабукина туруорсан, “Дойдум сириҥ олонхоһуттара уонна олонхоло” диэн кинигэтин бэлэмнээн таһаарбыттара¹¹⁶.

В.Ф. Ермолаев чуолкайдаабытынан, Чурапчыга XIX үйэ иккис анаарыгар уонна XX үйэ 50-60 сс. диэри, ити аата, үйэ кэринэ бириэмэ устата 167 олонхоһут олон, ыллаан-туойан ааспыт¹¹⁷.

Чурапчыга сурахха киирбит XIX үйэ олонхоһуттара Хойтоһун, Ырыа Ылдьаа, Олоодо, Ырыа Хоруодьа, Иэгии Хотоох ааттара киэнник биллэллэр.

Кинилэр кэннилэриттэн XIX–XX үйэлэр ыпсыларыгар уос номоҕор киирэн ааттара-суоллара биллибит Сыгынык, Ырыа Мииккэ, быраатты Чорообо уонна Чөлөс, Ырыа Чырыкай, Ырыа Хооһой олон ааспыттара биллэр. Кинилэртэн киэнник биллибиттэрэ Сыгынык. Кини олонхолуур искусствотун, олонхоһуттар бэйэлэрэ ахталларынан, И.Г. Тимофеев-Теплоухов, Тэкэллэ уола И.Д. Платонов, Амма биллэр олонхоһута Е.Е. Иванова оҕо, уолан саастарыгар истэн ингэриммиттэр, олонхолуур буолбуттар.

Кинилэртэн И.Г. Тимофеев-Теплоухов “Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур” олонхотун өссө революция иннигэр суруттаран, Э.К. Пеккарская “Образцы народной литературы якутов” сериятыгар туспа кинигэнэн бэчээттэтэн, кэлин “Эпос народов СССР” серияҕа нууччалы тылынан тылбаастанан тахсан киэн ааҕааччыга даҕаны, научнай эйгэҕэ даҕаны Чурапчы олонхоһуттарын ааттарын үрдэппитэ, аар саарга аатырдыбыта.

Архыып матырыйааллара кэрэһилииллэринэн, Чурапчыттан уон тоҕус толору олонхо суруллан уурулла сытар.

Ол иһигэр Хатылы биир биллэр олонхоһута А.Н. Кривошапкин «Хара дьороо аттаах Хара Ньургун бухатыыр» олонхото Научнай киин архивыгар уурулла сытар. Олонхону Горнай улуһун кинитэ Е.Е. Лукин Хатылыга учууталлаан олоһун кэмигэр суруйбут. Егор Егорович ыраас биир тэн буочарынан суруйан дьэрэлэппит. Тоҕо эрэ суруйбут

¹¹⁵ Ермолаев, В. Чурапчы олонхоһуттара / В. Ермолаев. – Дьокуускай: Бичик, 1997. – 48 с.

¹¹⁶ Ермолаев, В.Ф. Дойдум сириҥ олонхоһуттара уонна олонхоло / В.Ф. Ермолаев, [науч. ред. В.В. Илларионов]. – Дьокуускай: Алаас, 2015. – 256 с.

¹¹⁷ Эмиэ онно. С. 235.

олонхотун кылгас сюжет диэн ааттаабыт эрэри, олонхо ис хоһоонун, сүрүн сюжетнай-композиционной тутулун тутуспут, хоһоонунан наардаабыт, онон толору олонхо курдук көрүөххэ сөп. Арай бухатырдар охсуһууларын хатыланар диэн ааттаан, тылынан быһааран суруйбут.

Е.Е. Лукин Аҕа дойду Улуу сэриитин иннигэр олонхону суруйууга республиканскай конкурс биллэриллибитигэр бэрт элбэх олонхону суруйан киллэрбит. Ол иһигэр Чурапчыттан П.М. Терютина «Нэриэн Мүлгү», бэйэтин биир дойдулааҕын Афанасий Алексеев «Хангалас Боотур» олонхолорун суруйбута биллэр. Чурапчыттан төрүттээх фольклорист Г.М. Васильев Пелагея Михайловна олонхоһут быһыытынан улахан талба талааннааҕын, хохуйар хоһооно хомоҕойун улаханлык сөҕөн-махтайан кэпсиирэ. Быһыыта, Е.Е. Лукин, оччолорго олонхоһут элбэбэр, чахчы талааннаах олонхоһуттан эпическэй репертуардарын суруйар эбит диэн сэрэйиэххэ сөп. Онон А.Н. Кривошапкин бэйэтин кэмин тарбахха баттанар олонхоһуттартан биирдэстэрэ буолуо диэн таайабыт.

Олонхотун ааҕан да көрдөххө, сюжетнай-композиционной тутулунан, образтарын эгэлгэтинэн, хоһоонунан хомоҕойдук хохуйбутунан сирдэттэххэ, чахчы иһиттээх-хомуостаах олонхоһут диэн санаа үөскүүр. Маныаха олонхоһут биир санааны хатылаан тэн сүһүөхтээх хоһоон олуктарынан танара көстөр.

Силигириэ диэн сэттэ бигэ тиитинэн тирээбиллээбит,
Айгырыа диэн аҕыс ааттаах тиитинэн баҕаналаабыт,
Толугуруо диэн тоҕус тон тиитинэн тулааһыннаабыт...¹¹⁸

Бу олук хоһоон биир санааны хатылаан этээһинтэн үөскээбит. Эбэтэр:

Бастакы сэргэтэ
Бар кыыллаах,
Ортоку сэргэтэ
Оһуор ойууламмыт,
Орулуос кыылламмыт,

¹¹⁸ Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыр: олонхо / А.Н. Кривошапкин; [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; олонхоһут тылыттан Е.Е. Лукин суруйууга; эпипэтиир ред. П.Н. Дмитриев; аан тыл авт. В.В. Илларионов]; Россия наукаларын акад. Сибиридээҕи салаатын Саха сиринээҕи науч. киинэ; Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т., Олонхо науч.-чинчийэр ин-та. – Дьокуускай: ГЧУо.ХААНПИ, 2011 – С. 9.

Кэнники сэргэтэ
Кэриниис ойууламмыт,
Кэбэ кылламмыт¹¹⁹.

Манньк хатылаан кэккэлэтэн этиилэр хойуутук туттуллубуттар. Ол да иһин олонхо ис хоһооно баай, кээмэйэ улахан буолбут.

Биллэрин курдук, биллиилээх фольклорист Г.У. Эргис К.Г. Оросин суруйбут олонхотун Э.К. Пекарская «Образцы народной литературы» серияҕа маннайгы туомугар бэчээттээн таһаарбытын икки тылынан – сахалыы-нууччалыы – иккистээн таһаарбыта. Онно кирибит «Ньургун Боотур» суруллубут текстэрин 12 сюжетын схематын тэннээн көрдөххө, майгыннаһар түгэннэр бэрт аһыйахтар, олонхолор ааттара эрэ сөп түбэхэр курдуктар. А.Н. Кривошапкин «Хара Ньургун бухатыыр» олонхотун бэһис сюжетынан киллэрбит уонна 11 түһүмэхтээн олонхо сюжетын толору суруйбут. Г.У. Эргис олонхо кириитэ айылҕаны кылгастык хоһуйууттан саҕаланарын бэлиэтэбит.

Е.Е. Лукин «Хара Ньургун бухатыыр» диэн ааттаах олонхону А.Н. Кривошапкинтан ураты Хаңалас улууһун I Малдыбар нэһилиэтин олонхотута А.Н. Алексеевтан эмиэ суруйбут эбит. Г.У. Эргис бу олонхо сюжетын 11-с нүмэринэн киллэрбит. А.Н. Кривошапкин уонна А.Н. Алексеев төһө да тус-туһунан түөлбэ олонхоһуттара буолбуттарынын иһин, олонхолоро майгыннаһар түгэннэрэ син балачча элбэх курдуктар.

Бастакытынан, бухатыырдар ааттарыгар «Хара» диэн дьаралык аат эбиллэр. Норуокка киэнник биллэр күүстээх, быһый киһи Бэрт Хара диэн ааттааһыттан сэрэйдэххэ, олонхо геройдара күүстээх-уохтаах, кус быһый, ат бөҕө, бэргэн ытааччы, дуулаҕа бухатыырдар буолаллара чуолкай. Итини тэнэ, хайа да олонхоҕо майгыннаһар ааттаах персонажтар бааллар: Чабырҕата – Хаан Чабырҕай, Тимир Батырҕан – Тимир Бытырдаан, Ытык Ньургуйааналаан – Ытык Ньургуйдаан, Тимир Лэкиэрийэ – Тимир Лэкиэрийдээн, Бэйбэлдьин – Бэйбэлдьин Тулаайах, Күн Тэлэкэчийэ – Күн Тэлэкиэчийэ. Көстөрүн курдук, тус-туһунан түөлбэ

¹¹⁹ Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыыр: олонхо / А.Н. Кривошапкин; [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; олонхоһут тылыттан Е.Е. Лукин суруйута; эппиэттиир ред. П.Н. Дмитриев; аан тыл авт. В.В. Илларионов]; Россия наукаларын акад. Сибиридээҕи салаатын Саха сиринээҕи науч. киинэ; Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аһыйах аһааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т., Олонхо науч.-чинчийэр ин-та. – Дьокуускай: ГЧУо.ХААНПИ, 2011 – С. 10.

олонхоуттар олонхолоругар персонажтар ааттара майгыннагаллар, со-
рохторо сөп түбэллэр.

Онтон А.Н. Кривошапкин биир дойдулааба М.И. Белых «Дьулуруйар
Ньургун Боотур» олонхотун кытта тугунан да майгыннаспат: сюжетын
хаамыта тус-туһунан ис хоһоонноох, биир да персонаж аата маарын-
наан да көрбөт. Биир нэһилиэк биир кэмнэ олон ааспыт олонхоуттара
бэйэ-бэйэлэрин кытта алтыспытара, хардарыта олонголообуттара
сэрэйиллэр да, олонхолоро ханан да майгыннаспата биһигини дык-
тиргэтэр. Ол эрэри олонхо сюжетын уопсай тускула, Н.В. Емельянов
наардааһынынан, айыы хаан аймахтарын араначчылааччылар, күн
улуһун көмүскээччилэр бөлөхтөрүгэр чугас курдук.

Суруллубут олонхолортон уонна олонхоуттар анкеталарыттан
көрдөххө, «Ньургун» диэн ааттаах олонхолор киин улуустарга, чуолаан
урукку Боотурускай улуус, билиннинэн Чурапчы, Таатта улуустары-
нан, итиэннэ Амма, Мэнэ Ханалас сорох нэһилиэктэригэр бааллара
биллэр. Э.К. Пекарская соруудабынан К.Г. Оросин «Дьулуруйар Ньур-
гун Боотур» олонхону суруйбута мээнэбэ буолбатах: чаччы киэнник
биллэр, биһирэнэр олонхо буолан болбомтону бэйэтигэр тартаба.
П.А. Ойуунускай да бу олонхо чулуута буоларын, киин улуустар-
га киэнник биллэрин иһин «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотун
суруйдаба. Кини “Эрэлиигийэ үөскээһинэ” диэн ыстатыйатыгар Чурапчы
аатырбыт олонхоһута Хотоох олонхотун Миронов толоруутугар истиби-
тин ахтар¹²⁰. П.А. Ойуунускай бу олонхоһо бухатыыр Үөһээ, Орто, Алла-
раа дойдуларга тус-туһунан ааттардаабын бэлиэтээбит уонна бэйэтэ су-
руйбут “Дьулуруйар Ньургун Боотур” олонхотугар бу түгэни туһаммыт
эбит. Ол аата анаан үөрэттэххэ, А.Н. Кривошапкин олонхотугар киһи
кэрэхсиир уопсай да, ураты да түгэннэрэ бааллара чаччы. Биһиги сыал-
бытынан-сорукпутунан суруллубут олонхону архыыптан киэн эйгэбэ,
олонхону кэрэхсээччилэргэ анаан бэлэмнээн таһаарыы буолар.

Чурапчы олонхоуттарынын анкетатын 1941 с. сабалаан 1946 с.
дылы сыр-мыр хомуйбуттар эбит. Бу кэмнэ алта олонхоһут, ол иһигэр
И.Г. Теплоухов, Н.М. Дьяконов, И.И. Терюгин курдук биллэр
олонхоуттар олонхолоро да, анкеталара да сурукка тиһилибит. Онтон

¹²⁰ Ойуунускай, П.А. Эрэлиигийэ үөскээһинэ: абааһы-танара, иччи-айыы, удаган-ойуун /
П.А. Ойуунускай. – Дьокуускай: Госиздат, 1930. – 27 с.

А.Н. Кривошапкин анкетата ханна да бэлиэтэммэтэх. Онон олонхохут туһунан билиибит, хомойуох иһин, бэрт татым диэххэ сөп. 1895 с. Бүтүн Россиятаабы перепись көрдөрөрүнэн, А.Н. Кривошапкин 24 саастаах эбит, онтон 1929 с. переписка киирбитинэн, кини 61 саастаах, кэргэнэ Надежда Николаевна – 38 саастаах, оҕолоро Уйбаан 14 саастаах, Бүөтүр 8 саастаах эбиттэр. Онон олонхохут төһө да төрөөбүтүн туһунан мизтирикэтэ суоҕун иһин, 1870–1871 сс. төрөөбүт буолуон сөп. Аҕа дойдуга Улуу сэриитин сылларыгар Чурапчы көһөрүллүүтүгэр хабыллан Булунна балыкка үлэлии сылдьан, сааһырбыт кырдыабас киһи ыарахан үлэттэн доруобуйата айгыраан күн сириттэн барбыт.

Дойдутун дьоно ахталларынан, А.Н. Кривошапкин эдэр сааһыттан бэйэтин кыанар, күүстээх киһи эбит. Ол да иһин араас быһылааннарга түбэһитэли сылдьыбыт. Олонхолууругар да омумнаах собуустук толорор эбит. «Нуора олонхото бэйэтин курдук омумнаах-төлөннөөх, дьону сэргэхситээри ойон туран бухатырдар охсуһууларын оонньоон көрдөрөн, балаҕан истиэнэтин кырбаан лиһиргэтэрэ», – диэн билигин баар сиэннэрэ ахталлар. Биллиилээх эпосовед И.В. Пухов «Олонхо толоруллуута» диэн ыстатыйатыгар сорох олонхохуттар истээччилэр болҕомтолорун тардаары араастык хамсанан толороллорун таһынан, ойон туран илиилэринэн-атахтарынан охсуоланан, ойуоккалаан ылалларын бэлиэтээн аһарбыта¹²¹.

А.Н. Кривошапкин иккис кэргэнигэ биир кыыс, икки уол оҕолоох эбит. Кыра уола Аҕа дойдуга Улуу сэриитигэр кыргыһыы толоонугар охтубут. Уйбааныттан, төрүччүгүтэн көрдөххө, сиэннэр, хос-хос сиэннэр элбэхтэр. Настаа диэн улахан кыыһыттан утум-ситим ыччат баар эбит. Онон А.Н. Кривошапкин-Нуора олонхотун кэрэхсиир, эһэлэрин талба талаанынан киэн туттар ыччат дьон элбэх.

Хас биирдии олонхохут эпическэй репертуарын киэн эйгэбэ тиэрдэр сорууга олоххо киллэрэргэ маннайгы үтүө холобуру Таатта улууһун Дьүлэй нэһилиэтин баһылыга О.Д. Осипов көрдөрөн турар. Кини фольклористары кытта дуогабардаһан, бэйэтин нэһилиэтин биллиилээх олонхохута И.Е. Огочуяров «Айыы Дугуйдаах» олонхотун күн сириг көрдөрбүтэ. Сунтаар улууһун Кутана нэһилиэтин баһылыга

¹²¹ Пухов, И.В. Исполнение олонхо / И.В. Пухов // Докл. на II научной сессии ИЯЛИ. – Якутск, 1951. – Вып. 1: История и филология. – С. 133-164.

Нь.В. Кыржановская улуус дьаһалтатын кытта кыттыһан, биир дойдулааһын олонхоһут М.З. Мартынов олонхотун «Саха боотурдара» серияҕа тахсарыгар үбүнэн көмөлөһөн турар. Онтон Хатылы дьаһалтатын баһылыга В.В. Ершов бэйэтин нэһилиэгин олонхоһутун А.Н. Кривошапкин-Нуора олонхотун таһаарыыны көбүлээбитэ, онно бэркэ кыһаллан үлэлээбитэ, үп-харчы булан бэчээттэтэр боппуруоһу туруорбута. Бу бэрт хайҕаллаах дьыала. Кини үтүө көмөтүнэн Хатылы нэһилиэгиттэн суруллубут олонхолоор толору тексинэн дьонно-сэргэбэ, олонхону кэрэхсэччилэргэ тийэр кыахтаммытара. Онтон М.И. Белых «Ала Хотобой» олонхо кинигэтигэр Хатылыттан суруллубут үс олонхо сюжеттарын, библиотека сэбиэдиссэйэ М.П. Иустинова Хатылы нэһилиэгин талааннаахтарын тустарынан хомуйбут ахтыылара киирбиттэрэ. А.Н. Кривошапкин-Нуора «Хара дьоруо ааттаах Хара Ньургун бухатыыр» олонхото кинигэнэн тахсарыгар олонхоһут туһунан ахтыылары, кини төрүччүтүн киллэрбиһпит. Итиэннэ сыһыарыы быһыытынан Хатылы биир удьуор олонхоһута Г.Г. Иустинов олонхотун сюжетын, кини туһунан ахтыылары, Хатылыга «Ньургун Боотур» олонхону сценаҕа туруоруу, үйэтитии уонна билигин эдэр ыччаттарга, үөрэнээччилэргэ тиэрдии, тарҕатыы туһунан суруйуулары түөлбөбэ олонхолооһун үгэһин арыһан көрдөрөөрү эбии матырыаал быһыытынан холобурдаабыһпыт. Ааспыт үйэ иккис анаарыгар уус-уран самодеятельность нөнүө, ордук фольклорнай фестиваллар тэриллэн ытыллалларынан сибээстээн олонхоҕо кэрэхсэбил баар буола сылдыбыттарын кэрэһилииллэр.

1.7. Хангалас түөлбэтигэр олонхолооһун үгэһэ уонна М.И. Саввин “Мүлдүөт Бөгө” олонхото

Хас түөлбэ аайы олонхолооһун үгэстэрэ үөдүйэн, үөскээн, сайдан дьон-сэргэ биһирэбилин ылан, сурукка-бичиккэ тиһиллэн, сэһэннэ-кэпсээннэ киирэн биһиги күннэрбитигэр диэри тийэн кэллилэр. Билигин олонхо аан дойду кылаан чыпчаалынан билиниллибитин кэннэ, хас түөлбэ аайы олонхолооһун үгэстэрин, олонхолоорун, олонхоһуттарын тустарынан үгүс элбэх суруйуулар тахсар буоллулар.

Фольклорист Н.А. Дьяконова Өктөм гимназиятын үөрэнээччилэрин кытта бииргэ үлэлэспит фольклорнай матырыйаалларын чинчийэн үөрэтэн баран, Хангаласка XVII үйэттэн 60 олонхохут олон ааспытын бэлиэтээн аһарар¹²². Бу, биллэн турар, нуучча дьяамсыктарын кытта уһундук алтыһан олоһбут түөлбөү олонхолоһун үгэһэ балачча үөдүйэ сылдыбытын кэрэһилиир.

Хангалас олонхоһуттара республикаба олонхону сценаба туруорууга маннайгы үтөө холобуру көрдөрбүттэрэ. Кинилэр улахан мунһахтарга, общественной тэрээһиннэргэ, олонхоһуттар баар буоллахтарына, олонхолоһуну тэрийэн истэр буолбуттар. Ол туһунан Г.У. Эргис маннык бэлиэтэбитэ баар: «Если же среди самих делегатов находились певцы и олонхосуты, то и они пели и сказывали олонхо своим товарищам. Так было, например, в Западно-Кангаласском улусе (ныне Орджоникидзевский район) и на конференции делегатов восточных улусов»¹²³.

Саха сиригэр бастакынан Кыһыл Үрүйэ (Хачыкаат) олохтоохторо олонхо куруһуогун тэриммиттэрэ. Өр сылларга республикатаабы Норуот айымньытын дьэтигэр үлэлээбит фольклорист П.Н. Попов суруйбута: «Бодойбо рабочая, 1912 с. Лена рабочайдарын демонстрацияларын кыттыылааба Герасимов Семен Власьевич бастакы көбү таһаарбыта. Кини Хачыкаакка (Орджоникидзевской оройуона) олонхо куруһуогун тэрийбитэ»¹²⁴. Эмиэ кини орджоникидзелар көхтөрүн батыһан, Догдоно (Мэнэ Хангалас), Көбөкөн (Нам), Баатабай (Уус Алдан) олонхоһуттара Н.И. Степанов, П.И. Ядрихинская, Н. Соловьев-Намын бэйэлэрин олонхолорун колхоз кулууптарын сценаларыгар пьеса, спектакль быһыытынан туруоруунан дьарыктаммыттарын туһунан бэлиэтээн суруйбута архивка харалла сытар¹²⁵.

¹²² Дьяконова, Н.А. Фольклор Хангаласского улуса // Хангаласский улус: история, культура, фольклор / Адм. муницип. р-на “Хангалас улус (район)”, Ин-т гуманист. исслед. АН РС(Я); [сост. Д.С. Аргунов и др.]. – Якутск: Бичик, 2007. – С. 178-187.

¹²³ Эргис, Г.У. Очерки по якутскому фольклору / Г.У. Эргис, отв. ред. В.Е. Гусев, подгот. к печати Н.В. Емельянов, П.Е. Ефремов; ИЯЛИ ЯФ СО АН СССР. – Москва: Наука, 1974. – С. 365.

¹²⁴ Попов, П.Н. Олонхоһут, ырыаһыт, артист // Лена маяктара. – 1966. – Муус устар 17 к. – С. 4.

¹²⁵ Саха сиригэр литературатын уонна культураныгын деятеллэрэ. Норуот айымньытын дьэтиттэн ылыллыбыт матырыйааллар (1940-1965) // Рукописный фонд ИГиИПМНС, Ф. 4, оп. 8, д. 24. Л.1-2.

Кырдыбаастар кэпсииллэринэн, 1926 с. ыһыах кэмигэр «Бэриэт Бэргэн» олонхону оонньоон көрдөрбүттэр. Билигин бу үтүө үгэс олонхо ыһыахтарын аһыллыгыгар киллэриллэр буолла.

Олонхону сценаҕа таһаарыга Кыһыл Үрүйэ, Хачыкаат, Күөрдэм, Тиит Эбэ талааннаахтара кыттыбыттар. Кинилэр истэригэр биллибит олонхоһуттар Д.С. Ермаолаев-Бөтүөх, П.И. Давыдов-Лэглээмэ, Г.И. Тарасов (кыһыл үрүйэлэр), Т.П. Тимофеев-Хааркаан (Хачыкаат), Т.И. Кириллин (Күөрдэм) уонна талааннаах тойуксуттар К.П. Константинов, Н.И. Степанов (кыһыл үрүйэлэр) бааллар эбит.

Куруһуок салайааччыта С.В. Герасимов олонхону сценаҕа таһаарарыгар ким ханнык оруолу толоруохтаабын, олонхо сүрүн ис хоһоонун, оонньоуларын былаанныыр режиссер, сценарист, уус-уран салайааччы эбээһинэһин толорбут. «Кыһыл үрүйэ» колхоз председателэ К.П. Константинов олонхоһуттар инициативаларын бары өтүнэн өйөөбүт, тус бэйэтинэн кыттыспыт. Эдэр ыччаттар А.Ф. Николаева-Новгородова, М.Г. Тарасова бэйэлэрин талааннарынан кыттыбыттар, кэлин Саха театрыгар «Ньургун Боотур» олонхону музыкальнай драма быһыытынан туруорууга артист быһыытынан оонньообуттара. А.Ф. Новгородова Туйаарыма Куо обраһын талааннаахтык арыйбыта, дьон-сэргэ кинини кэлин Туйаарыма диэн ааттыыр буолбуттара даҕаны кини талба талаанын кэрэһилиир.

А.Ф. Новгородова туһунан Т.И. Филиппова ахтыытын холобурдаан ааһар тоҕоостоох: «Александра Федотовна 1938 с. аан маннай «Туйаарыма Куо» диэн П.А. Ойуунускай олонхотугар ыллаабыта. Онтон ыла Туйаарыма диэн киһи бары билэр, биһириир уонна тутта таптаабыт артыыската буолбута. Онтон 1940 с. «Ньургун Боотур» диэн Суорун Омоллоон либреттота туруоруллуобуттан Туйаарыма Куо оруолун кини эрэ толорон, 1943 с. 100 төгүлүн, 1947 с. 150 төгүлүн ыллаан турардаах. Уһулуччу кэрэ куоластаабынан, кырылаччы кутуллаар эгин-эгэлгэ дорҕоонноох эриэккэс үчүгэй хос куолайдаах, хойуутук хоһулаһан кудуччу кутуллаан тохтор баараҕай баай тембра сытыы кылыһахтаах, эрчимнээх куоластаах дьиннээх сахалыы ырыаһыт этэ»¹²⁶.

¹²⁶ Филиппова, Т.И. Саха театра: 1930–1980 сыллардаагы олобуттан ахтыы / Т.И. Филиппова. – Дьокуускай: Бичик, 2000. – С. 81-82.

Биллиилээх эпосовед И.В. Пухов С.В. Герасимов тэрийбит олонхону туруорааччылар куруһуоктарын туһунан «Исполнение олонхо» диэн ыстатыйатыгар манньк бэлиэтээн суруйбут: «Этот коллектив, начиная с 1936 года, в течении многих лет ставил разные олонхо, выступая на различных колхозных сценах, в школах и т.д. ...Из состава этого коллектива вышла известная якутская фольклорная певица А.Ф. Новгородова. В постановках принимали активное участие олонхосуты Г. Тарасов, П.И. Давыдов, Т. Тимофеев, молодая певица М.Г. Тарасова, впоследствии также исполнявшая роль Туярыма Куо в Якутском государственном театре»¹²⁷.

Олонхону сценаба туруорууга Ханалас биллэр олонхохуттара Е.П. Яковлев-Чой, П.И. Давыдов-Лэглээмэ көхтөөхтүк кыттыбыттарын бэлиэтээн аһар тобоостоох. Е.П. Яковлев эдэр эрдэбиттэн олонхолуур идэбэ уһуллубут буолан, олонхону туруорууга кэпсээнин саас-сааһынан этэн субуруттар эбит. Кини кэрэ, чуор куолаһын композитордар М.Н. Жирков, Н.И. Пейко өссө Аба дойду Улуу сэриитин иннинэ ногаба суруйан ылбыттар. Кэлин кини олонхолуурун 1958 с. музыковед Э.Е. Алексеев магнитофонна устубута Америкаба Гарвардтаабы университет Үрдүкү музыка фоноархивыгар уурулла сытар. Олонхохут 1944–1946 сс. театральной студияба үлэлии сырыттабына, режиссер В.В. Местников кинини үгүстүк олонхолотон истибитэ, кэлин «Ньургун Боотур» операны туруорарыгар туһаммыта чаччы¹²⁸, Е.П. Яковлев «Чэмэриллэ Чээчик» олонхотуттан быһа тардан фольклорист П.Н. Попов «Хотугу сулуска» 1967 с. бэчээттэтэн турар. Маны таһынан кини «Холдугунан оонньуур кулун кугас аттаах Куллустуур Бөбө», «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соботох», «Тиит Дьэирсин бухатыыр», «Гоһоҕо тураҕас аттаах Кэнэли Хаадыат», «Оҕо Туйгун» диэн олонхолордооҕо биллэр¹²⁹.

С.В. Герасимов салайар олонхохуттарын түмсүүтэ 1937 с. бэс ыйын 7–11 күнүгэр Саха АССР 15 сылын туолуутугар ытыллыбыт уус-уран самодеятельность республикатаабы олимпиадатыгар «Орто дойдуну олохтуу төрөөбүт Оҕо Туйгун» олонхо-пьесаны туруоран биһирэммиттэрэ.

¹²⁷ Пухов, И.В. Исполнение олонхо / И.В. Пухов // Докл. на II научной сессии ИЯЛИ. – Якутск, 1951. – Вып. 1: История и филология. – С. 160.

¹²⁸ Саха сириин литературатын уонна культуратын деятеллэрэ. Норуот айымньытын дьэиттэн ылыллыбыт матырыйааллар (1940-1965) // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 4, оп. 8, д. 24. – Л. 289-292.

¹²⁹ Анкеты олонхосутов Орджоникидзево, Горного, Кобяйского, Намского и других районов // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 3, д. 855. – Л. 1-3.

Ол туһунан РНА СС ССНК архивыгар: «Идэлээх театр драмкуруһуоктар да туруорар пьесаларыттан бу пьеса улахан уратылааба. Бастакытынан, артыыстара, Хачыкаат дьоно, биир да буу-кубаны билбэт олонхоһуттар этэ. Иккиһинэн, пьеса кумаабыга суруллубут тексэ суоҕа. Хас биирдии олонхоһут оруолун талан, бэйэтэ өйүгэр илдэ сылдьара. Үсүһүнэн, пьеса көстүүтүттэн көстүүтүн икки ардыгар эбиискэ быһаарыылары хомоҕой тыллаах, кэрэ куоластаах Еремей Петрович Яковлев ыллаан да, кэпсээн да тута иһитиннэрэн биэрэрэ», – диин сөҕөн-махтайан суруйуу баар¹³⁰.

«Кыйыылаахтар истэригэр 4 норуот ырыаһыта, олонхоһут, 17 олонхо постановканы туруорааччы коллективтар баалара. Жюри 10 олонхоһука сыаналаах бэлэҕи туттарбыта. Кинилэртэн ордук талааннаах олонхоһуттар Герасимов С.В., Оконешников, Бурнашев уонна Шараборин-Кумаарап М.Т. чорбойбуттара. Кэрэ куоластаах ырыаһыт кыыс Александра Николаева (Новгородова) мантан биллибит», – диин суруйбута уус-уран самодеятельноһы анаан үөрөппит фольклорист П.Н. Дмитриев¹³¹. Ыстатыйаҕа ахтыллар уон олонхоһут кэккэтигэр Ханалас биир чулуу олонхоһута И.И. Давыдов-Лэглээмэ эмиэ баара.

Онон, түмүктээн этгэххэ, С.В. Герасимов-Хорообо бэйэтин түөлбэтин чулуу олонхоһуттарын уонна эдэр ыччаты түмэн, олонхону сценаҕа таһааран санга көбү үөскэппитэ, олонхо театральнай искусствоҕа чугаһын көрдөрбүтэ, Ханаласка олонхолоһун үгэһэ киэнник кэрэхсэнэ сылдыбытын кэрэһилиир.

Ханалас кэнники сүһүөх олонхоһуттарыттан И.Е. Кардашевскайы ааттыахха сөп. Кини «Уол Дугуй» олонхотун 1970 с. магнитофонна толору устан, ТЛИ институтун фонотекатыгар туттаран турабыт. Бу олонхону оцифровкалаан, сурукка-бичиккэ компакт-дискэ онорон норуот тылынан уус-уран айымньытын саамай бөдөн жанрын аныгы техническэй ньыманан киэн эйгэҕэ Ханаласка ытыллыбыт Олонхо ыһыаҕар туспа кинигэнэн бэчээттээн турабыт¹³².

¹³⁰ Саха сиригэр литературатын уонна культураны деятелиэрэ. Норуот айымньытын дыяттэн ылыллыбыт матырыйааллар (1940-1965) // Рукописный фонд ИГИИПМНС, Ф. 4, оп. 8, д. 24.– Л.1-2.

¹³¹ Дмитриев, П.Н. Олонхо уонна театр // Бэлэм буол. – 1975. – Алтынны 12 к.

¹³² Уол Дугуй бухатыр: олонхо / (Олонхосут Е.И. Кардашевский; авт. и рук. проекта В.В. Илларионов; Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. нар. Севера, Сев-Вост. федер. ун-т им. М.К. Аммосова, Ин-т языков и культуры Сев-Вост. Рос-сии). – Якутск, 2014. – 208 с.

Хангалас олонхоуттарын үгэстэрин сурукка-бичиккэ түһэртэрэн үйэтиппит олонхоутунан Михаил Иннокентьевич Саввины (Нөмүгү) ааттыахха сөп. Кини, үөһэ ахтан аһарбыппыт курдук, «Мүлдүйөт Бөҕө» уонна «Тойон Дьаһарыма» диэн икки толору олонхону суруйтаран хаалларбыта.

РНА СС Саха сиринээҕи Научнай киинин архивыгар олонхоут үс анкетата уурулла сытар. Анкеталарга этиллэринэн, олонхоут хос эһэтэ, эһэтэ, аҕата, бииргэ төрөөбүттэрэ удьуор олонхоуттар эбит. Оҕо эрдэбиттэн олонхолуурга куоруллубут, улар сааһыттан олонхолуур идэлэммит. Ханна да киэн сирдэринэн тэлэһийбэтэх, арай Дьокуускай куоракка киирэ-тахса сылдыбыт. «Стахановец» артыалга үлэлээбит. Ыллыыр-туойар, чабырҕабы толорор, ордук олонхоҕо талаана тахсыбыт. Анкетатыгар 5 остуоруйаны билэрин эппит да, ааттарын ахтыбатах. Оттон олонхолорун биирдии ааттаан туран кимнээхтэн истибитин суруйтарбыт. Ол эрэри, бэл, сахалыы аатын сороҕор Отчут, сороҕор Чолбон диэбит. Анкеталарга репертуардарын ахсаана араас, арыый да толорутун 1940 с. толорторбут анкетатыттан булуохха сөп.

1. «Бөҕө Мүлдүрүүн Мүлдүйөт Бөҕө»
2. «Тойон Дьаһарыма»
3. «Халбас хара аттаах Харыадыа бухатыыр»
4. «Үнкүү тураҕас аттаах Кэриэс Бэргэн»
5. «Бэрт уол Бэриэт Бэргэн»
6. «Уһукуй улаан аттаах Улуу Даарын бухатыыр»
7. «Аҕа дьаһыл аттаах Хара Дьэргэлгэн бухатыыр»
8. «Мөнүрүк сизр аттаах Мөнүлү Мүөрсү»
9. «Икки айыы кыыһа ойохтоох Эрэйдээх-Буруйдаах Эр Соҕотох»
10. «Хахай иппит уола Хахсаат Бэргэн, Өксөкү иппит уола Мөрөтүлээн Сүүрүк»
11. «Хоруоптаах оҕо Хордодол Бэргэн»
12. «Нарын Ньургустай»
13. «Алып Дохсун бухатыыр»
14. «Күрсэт Дуолан бухатыыр»
15. «Дьулаҕай Боотур»
16. «Хара Кыыччыт»
17. «Куллустаайы Бөҕө»

18. «Аттыын Арчы Баай оџонньор, Арчылыыр Айыыһыт Баай хотун»
19. «Үрүн Уолан бухатыыр»¹³³.

Көстөрүн курдук, М.И. Саввин балачча баай эпическэй репертуардаах эбит. Саха сиригэр киэнник биллибит «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соџотох», «Бэриэт Бэргэн», «Үрүн Уолан» олонхолор олонхоһут репертуарыгар бааллара, кини олонхолооһун үгэһин балачча билэрин кэрэһилиир. Итини тэнэ «Мүлдүөт Бөѳө» олонхоѳо бухатыыр аѳалаах ийэтэ «Аттыын Арчы Баай оџонньор, Арчылыыр Айыыһыт Хотун эмээхсин» туспа олонхо быһыытынан киллэриллибит. Быһыыта, олонхоттон олонхону салѳаан уһуннук, хоннохтоохтук олонхолуурун кэрэһилиир түгэн буолуон сөп. М.И. Саввин, төһө да удьуор олонхоһут буоллар, олонхолуур идэѳэ А.Н. Уваров-Онооскуттан уһуллубутун ыйар. Анкетаттан көрдөххө, М.И. Саввин Дьокуускайга көһөн киирэн, Сайсарыга олороро ыйыллыбыт. Бу кэмнэ талааннаах олонхоһуттар И.И. Бурнашев-Тон Суорун, Н.А. Абрамов-Кынат (мэнэ ханаластар), М.Т. Шараборин-Кумаарап (Өлүөхүмэ) уо.д.а. олонхолорун, атын фольклор жанрдарын суруйтараары, Дьокуускай куоракка көһөн киирэн олоро сылдыбыттара биллэр. М.И. Саввин «Мүлдүөт Бөѳө» олонхотун И.В. Охлопков, «Тойон Дьаѳарыма» олонхотун П.П. Местников толору суруйан ылбыттар. Мантан ордук анкеталарга М.И. Саввин туһунан суруйуу суох. Онон олонхоһут туһунан билиибит бэрт кэмчи.

Архивка уурулла сытар олонхолоруттан сыаналаатахха, М.И. Саввин баай-талым тыллаах, уус-уран өттүнэн чочуллубут, киһи аахтар ааѳан барыах курдук кэрэхсэбиллээх ис хоһоонноох олонхолордоох эбит. Туох ханнык иннинэ олонхолор кээмэйдэрэ олус улаханын бэлиэтиэххэ наада. Холобур, «Мүлдүөт Бөѳө» үөрэх оџотун тэтэрээтигэр суруллубутунан 1132, оттон «Тойон Дьаѳарыма» 456 листээхтэр. Бачча улахан олонхолору баара-суоѳа 1940–1941 сс. суруйбуттар. Ол аата олонхоһут олонхолорун анаан-минээн, бэркэ дьаныһан туран суруйтарбыта сэрэйиллэр. Быһыыта, ити кэмнэ суруйааччы Д.К. Сивцев-Суорун Омоллоон көѳүлээһининэн түмүллүбүт олонхо тексин бэлэмнииргэ анаан, бастың олонхону суруйууга конкурс биллэриллибитигэр кыттыһар баѳалаах үлэлээбиттэр диэн сэрэйиэххэ сөп. Ол да иһин М.И. Саввин икки олонхотун дьаныһан туран толору суруйтарбыт.

¹³³ Анкеты олонхосутов Орджоникидзевокого, Горного, Кобяйского, Намского и других районов // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 3, д. 855.

«Мүлдүүт Бөбө» олонхо үс түһүмэхтэн турар. Маннайгытыгар Ат-тын Арчы Баай Тойон оҕонньор, Арчылыыр Айыһыт Хаан эмээхсин орто дойдуга олохсуйан, уоллаах кыыс оҕолонон олороллоро кэпсэнэр. Олонхоһут уол оҕону Айхаат Бөбөнү:

977. Айыы оҕотун

Арҕаһыттан тэһииннээх

Атамана быһыылаах,

Күн оҕотун

Көхсүтэн былаах

979. Күүстээбэ быһыылаах...¹³⁴ –

диэн хохуйан этэрэ айыы бухатыырын аналын, кыабын арыян көрдөрөр.

Онтон кинилэр кыыстарын Күн Өйүөргү Үчүгэйи:

1002. Сарыыр танара санадылаах,

Киирэр күн кэмэлдылээх

Үүттээбэр үрүн,

Хаардааҕар манан

1006. Үтүө дьахтар¹³⁵, – диэн бэркэ ийэн хохуйар.

Ортоку Ороон Сибииргэ үрүн сүүрүгү үөскэтэн, хара сүүрүгү ханыылаан байан-тайан олодохторуна, тонхойо кырдыбыт ийэлэрэ эмээхсин үс бастаах хара манаас суору төрөтөр. Бу түгэнтэн олонхо сырыыта-айана, охсуһуута төрүүттэнэн саҕаланар. И.В. Пухов олонхо төрүүтэ, үксүгэр, абааһы бухатыыр дара айыы дьонун атаҕастаан-баттаан, кыыстарын уоран-талаан барытыттан эбэтэр айыы бухатыыра сиһин этэ ситэн, буутун этэ буһан кэргэн көрдөһө барыыта, о.д.а. уопсайа түөрт сүрүн төрүүттээбин ыйар¹³⁶. «Мүлдүүт Бөбө» олонхоһо үс бастаах хара

¹³⁴ Мүлдүүт Бөбө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибирдээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу абыһах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыгар Сах Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С.49.

¹³⁵ Эмиэ онно. – С. 50.

¹³⁶ Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо: основные образы / И.В. Пухов, отв. ред. Е.М. Мелетинский; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького АН СССР; Ин-т яз. лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Москва : Наука, 1962. – С. 60-61.

манаас суор төрөөһүнэ орто дойду дьонугар аймалҕаны үөскэтэрэ кэпсэнар. Орто дойду дуолан күүстээбэ Айхаат Бөбө үс бастаах хара мангаас суору ким-туох буоларын билэ айанна турунуута олонхо сюжетын сайдыытыгар маннайгы хардыы буолар.

Кини атыыр оҕус буолан дьүһүн кубулуйан, Чиэбинэй, Араан муоралары унуордаан, абааһы араас ааһар албастаах, куотар кубулуҕаттаах удаҕаттарын кытта күрэс былдыһаһара умсугутуулаахтык хоһуулар. Айыы удаҕаттара үс бастаах хара мангаас суор Кыыс Бүлгүйдээн диэн айыы дыахтара дьүһүн кубулуйа сылдыһарын туһунан кэпсииллэрэ олонхо ис хоһооно кистэлэн таабырыннардаағын кэрэһилиир. Айхаат Бөбө сиэри-туому толорон, ыһыах тэрийэрэ, үс бастаах хара мангаас суору албаан киһилии кэпсэтэн, Кыыс Бүлгүйдээн олохсуйуохтаах дойдутун булуута, хара суор кыыс бухатыыр буолуута, кини Албаныкы алааска олохсуйуута утум-ситим кэпсэнаринэн олонхо маннайгы түһүмэбэ түмүктэнэр.

Олонхо иккис түһүмэбэр Кыыс Бүлгүйдээн бухатыыр сырыылар уустаан-ураннаан хоһуулар. Маныха айыы кыһыгар хотторбут абааһы бухатыыра Алып Туйгун үлэһитинэн кириитэ кэпсэнар. Түһэх Күргүстэй Кыыс Бүлгүйдээн атын уруута кыыс бухатыыр сырыытын-айанын төрүөтүнэн буолар.

Кыыс Бүлгүйдээн тобуустаах оҕо Чучустаан Чачырыыны көрсүүтэ, киниттэн уол оҕо үөскээһинэ кини сырыытын-айанын бэлиэ түгэнэ буолар. Оҕо үөскээһинэ ап-хомуһун көмөтүнэн оноһуулар буолан, олонхоҕо айыы бухатыырын тойугар эрэ ахтылар. Кыыс Бүлгүйдээн дойдутугар эргиллэн кэлэн, киһиттэн түктэри көрүгүнээх уол оҕону төрөтөрө кэпсэнар. «Мүлдү Бөбө» олонхолорго маннай төрөөбүт оҕо көрүөхтэн түктэри, ол үөһэ босхон буолан, Симэхсин эмээхсин ынах сааһар көмөн кэбиспитэ, отут сыл сытара этиллэр. «Мүлдүөт Бөбө» олонхоҕо сана төрөөбүт оҕону ийэтэ оһох кэннигэр кистии ууар. Кыыс Бүлгүйдээн сырыы-айан бөбөтүн сылдыһан дойдутугар төннөн кэлбитэ, дыиэтэ-уота кураанахтаммытыгар, уолун кистээбит сириттэн таһааран, көмөлөһүннэрэрэ этиллэр.

Олонхоҕо уол аналлаах атын талыыта, Кытай Бахсы уустарыгар анал уһаарыллыыны аһан, дынг айыы бухатыыра буолара кэпсэнар. Мүлдүөт Бөбө ийэтинээн көрсүһэн, охсуһа сылдыһар бухатыырын кытта эйэлэһиннэрэринэн, үөрүү-көтүү буоларынан түмүктэнэр.

Олонхо үhүс түhүмэбэр Мүлдүйөт Бөбө айыы бухатырын быһыытынан сырыыллара, орто дойдуга дьоллоох олобу түстүүрэ, абааһы бухатырдарын кытта күөн көрсөрө хас да суол түгэннэринэн уустаан-ураннаан хоһулар. Үhүс түhүмэх олонхо сүрүн ис хоһоонун арыян көрдөрөр түгэннэртэн турар.

1. Мүлдүйөт Бөбө абааһы бухатыра Үрүн Үөнгэстэйдиин күөн көрсөр

2. Мүлдүйөт Бөбө таайын Айхаат Бөбөнү көрдүү барара

3. Мүлдүйөт Бөбө Саһылыкаан Баай Тойонно тийиитэ

4. Мүлдүйөт Бөбө Таас Тамалынныын охсуһуута

5. Мүлдүйөт Бөбө Байымныылаан Бөбөбө көмөлөһүүтэ

6. Мүлдүйөт Бөбө аҕыс айыы кыһын быһыыра

7. Мүлдүйөт Бөбө үс абааһы бухатырын кытта киирсэрэ

8. Үрүн Айыы Тойон уурааҕа

9. Дьоллоох, эйэлээх олох түстэниитэ

Көстөрүн курдук, үhүс түhүмэххэ Мүлдүйөт Бөбө тула олонхо сюжетнай-композиционнай тутула сайдар, айыы бухатырын хорсун-хоодуот сырыыллара утум-ситим сиэттиһэн, кини айыы бухатырын быһыытынан дьайыыларын, кини обраһын арыян көрдөрөллөр. Түhүмэх хас биридди түгэнэ айыы бухатырын кыайыыга дьулуурун, күдэн күүһүн, кырдыктаах дьыала өрөгөйдүүрүн туһугар өлөрүнтиллэрин кэрэйбэтин, соҕотох бэйэтэ хастыы да абааһы бухатырын кытта киирсэрин, түмүгэр айыы бухатырын дьылбатын үөһэнни айыылар, Үрүн Айыы Тойон быһаарара этиллэр.

«Мүлдүйөт Бөбө» олонхо сюжетнай-композиционнай тутула сайдан иһиитэ, олонхо геройдарын сыһыаннара үгүс быһылааннартан, араас дьайыылартан төрүөттэнэн сүрүн геройдары кытта ситимнэһэн сайдаллар.

Туох ханнык иннинэ олонхоҕо дьахтар бухатыр үс бастаах хара манаас суор буолан төрөөһүнэ, олонхону истэ олорооччулар да, билигин суруллубут тексин ааҕааччылар да болҕомтолорун тардара чуолкай. Олонхоҕо аҕыс уон саастаах Арчылыыр Баай Хотун тоҕус сыл устата иһинэн ыалдыбытын туһунан этиллэр. Эмээхсин иһиттэн үс бастаах хара манаас суор төлө көтөн тахсар. Бу дьикти түгэни көрөн, олонхо биир сүрүн геройа Айхаат Бөбө долгуйуута, айманыыта итэҕэтиилээхтик ойуулааммыт:

1108. Күүбэй хотун ийэтэ
Маньнык үлүгэрдээхтик ыальдыбытын

1110. Көрөн баран,
Аһынаары аһынна,
Харыһыйаары харыһыйда,
Харабыттан уу-хаар баһыллыбытын
Сааппыт-хоппут киһи быһыытынан
Ханас өттүгэр
Илгэн кэбиһэн баран,...¹³⁷

Онтон хара манаас суору көрөн баран, Айхаат Бөбө долгуйуутун олонхоһут маньнык тылларынан ойуулаан көрдөрөр:

1346. Субу көтөр диэки
Быһах кылаанын курдук
Быһал-тэһэл көрдө,
Үнүү-батас кылаанын курдук
Үгүрү-батыры көртөлөөтө.
Субу көрөн туран
Быһыы бөбөтө уларыйда,
Хаан бөбөтө алдыанна,
(Сырдык-ыраас
Сырайдаах бэйэлээх
Сырдыга-ырааһа киһи этэ.)
Сыһа хабан аһар

1360. Дынтабар сырайа сырайданна,...¹³⁸

Айхаат Бөбө хара манаас суору өлөрөргө сананан, ох саатынан ытан көрөр да, суора уһуктан кэлэн, обу тумсуанан туора хабан ылар да, тосту ытырар уонна салгыы туох да буолбатаһын курдук утуйан барар. Айхаат Бөбө мантан олус саллыбыт дьүһүнүн олонхоһут бэрт итэбэтиилээхтик хохуйар:

¹³⁷ Мүлдүүт Бөбө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиридээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу абыһах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 52.

¹³⁸ Эмиэ онно. – С. 58.

1690. Аллаах араҕас аттаах
Айхаат Бөҕө бэрт бэйэтэ бэтиннэ,
Үрдүк бөҕөтө сарбылынна,
Үчүгэй бөҕөтө киртийдэ,
Бардамныын маньньыйда,
Тортуктуун тохтоото,
Уот курдук толунна,

1698. Уу курдук чаҕыйда быһыылаах¹³⁹.

Айхаат Бөҕө айыы аймаҕын араначчылыыр, күн улууһун көмүскүүр үрдүк аналлаах буолан, хара мангаас суор абааһы аймаҕын аба-хомуһуна, албына-түөкэйэ дии санаан, кини кимин-тугун билэр соругу туруорунан, күөх эбириэн атыыр оҕус буолан, Аллараа дойдуга түһэр. Саха мифологиятыгар күөх эбириэн оҕус кыһынны тымныыны кытта сибээстээх өйдөбүл. Онтон Үөһээ дойдуга тахсарыгар, түөрт саастаах хара көҕөччөр атыыр буолан дьүһүн кубулуйар. Маннык дьүһүн кубулуйуу мээнэҕэ буолбатаһын бэлиэтээн ааһар сөп. Үгүс олонхолорго абааһы бухатырдарара оҕус, онтон айыы бухатырдарара ат көлөлөөх буолаллар. Саха өйдөбүлүнэн, Уордаах Дьөһөгөй сылгы ат төрдө, танарата буолар. Онон Айхаат Бөҕө Аллараа дойдуттан Орто дойдуга тахсарыгар ат буолан дьүһүн кубулуйара мээнэҕэ буолбатах. Ону Аллараа, Үөһээ дойдular аартыктарын ойуулааһынна бигэргэтэр курдук. Аллараа дойду аартыга «хара ынах хабарбатын курдук хааннаах-сиһиктээх» буоллаһына, Орто дойдуттан Үөһээ дойдуга тахсар аартык:

3071. Сизэр элэмэс ат сылгы
Сиэллээх кутуругун
Таннары ыйаан,
Намылытан түһэрбит курдук
Сиэллээх кутуруктаах
Сэлэгэй маҕан аартык

3077. Сиэллэн түһэн турар эбит¹⁴⁰.

¹³⁹ Мүддьүөт Бөҕө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиридээҕи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ыытыыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 65.

¹⁴⁰ Эмиэ онно. С. 96.

Мантан да кестөрүнэн, абааһыга сыһыаннаах өттө ынах сүөһүнэн, сырдыкка, кэрэҕэ сыһыаннаах айыылар сылгынан дьүһүннээн, сирэй-дээн хохулар.

«Мүлдүйөт Бөҕө» олонхоҕо Аллараа дойду баһылыга Арсан Дуолай Орто дойдуга улахан өһө-сааһа суох бүдүгүрэ кырдыбыт улахан биис ууһун баһылыгын курдук көрдөрүллэр. Кини Айхаат Бөҕөҕө Аллараа дойдуга уонна Орто дойдуга тахса сылдыбатахтарын улаханлык андабайан туран, элэ-была тылын кэрэһилээн этэр. Айхаат Бөҕө кини кырдыгы этиитин итэҕэйэн, Үөһээ дойдуга тахсан, үс бастаах хара манаас суор хантан кэлбитин билэргэ сананар. Олонхоҕо Үөһээ дойду үс сүдү баһылыктара Үрүҥ Аар Тойон, Үрүҥ Айыы Тойон уонна Улуутуйар Улуу Тойон олороллоро этиллэр. Кинилэртэн Улуу Тойон үөһээҥи абааһылар баһылыктара буоларын В.Л. Серошевская, А.Е. Кулаковская, Г.В. Ксенофонтов этнографической үлэлэригэр бэлиэтииллэр уонна хара суору кытта сибээстииллэр. Онон Айхаат Бөҕө хара манаас суор Үөһээ дойду абааһыларыттан кэлбитэ буолуо диэн таайа саныра олохтоох. Үрүҥ Аар Тойон, төһө да аһыылаах-харалаах Орто дойду бухатыырын Үөһээ үрдүк халлаанга таһаарбатар, Айыы Дьаргыл удаҕана хара манаас суор Айхаат Бөҕө бииргэ төрөөбүт балта буоларын кэпсиир:

3382. Ол соллонноох
Хара маҥаас суор
Төрөөбүтүтэн олус куттаныма,
Кыбыстыма даҕаны.
Төһө да куһаҕан буоллар,
Ис өттө эриэккэс,
Үчүгэй баҕайы.

3390. Ууннан да сууйбутун иннигэр
Арахсыбат-быстыбат
Бургунас ынах муоһун курдук
Үйэлэһэн үөскүүр
Үөлээннэх кыыс хотун балыс
Төрөөн сытара буолуо.
Ол төрдүн-төбөтүн
Билбэт буоллаххына,

Биэс тарбах курдук билээччи,
Үс тарбах курдук көрөөччү

3400. Мин киирэн турабын, сэгэркээн!!!¹⁴¹

Удабан тойугар хара манаас суор аата-суола, Орто дойдуга түспүт сыала-соруга, айыы киһитин быһыытынан анала, дьылҕата барыта этиллэр. Бухатыыр дыахтар хара манаас суор буолан дьүһүн кубулуйан төрөөһүнэ, олонхо сюжетын сайдыытыгар тынааһыннаах, уустук эрирдээх-мускуурдаах түгээннэр баар буолуохтаахтарын, истээччилэр олонхону кэрэхсээн истэллэригэр бэлэмниир ньыма быһыытынан көрүллүүн сөп.

Олонхоҕо Кыыс Бүлгүйдээн эдьийинээн, үөһээни айыылар түстээбиттэрин курдук, аналлаах дойдуларыгар олохсуйууларга үгэс быһыытынан ойууланар. Охсуһууга хотторбут абааһы бухатыыра үлэһитинэн кириитэ үгүс олонхолорго көстөр сюжет буолар. Ол эрэри атын олонхолорго абааһы бухатыыра үгүс охсуһуу, хаан тохтуутун кытта, бүтэр уһукка көрдөһөн-ааттаһан тыыннаах хаалар туһуттан үлэһит-хамначыт буоларга сөбүлөһөр буоллабына, М.И. Саввин олонхотугар абааһы уола эрдэттэн үлэһит буоларга ананан кэлбитин этэр:

4986. Эн диэтэх киһи

Албан дыаһаах аатын...

Аатыран-айгыстан киирэн...

Ону истэ чабыаннар,

Көрө дьулуйаннар

Мин эрэйдээби

Алта бийин ууһа

Муньньахтаан тураннар...

Хаһан даһаны бэригэр-туһаһар,

Ааттаһыта-көрдөһүүтэ суох...

Си-таах олодохпутуна,

¹⁴¹ Мүддьүөт Бөбө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу абыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федер. ун-т, Хотугулуу-Илинги норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн бытыгыга Саха Респ. нац. тэрийер ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 103.

Си-дүүгээр олордугалыа суох...
Хары хамначчыта буоларга
Онорон ыыттылар.
Тэбэр мохсоҕол,
Күлэр хара хорукуот
5035. Онгостуон үһү¹⁴².

Кыыс бухатыыр абааһы бухатыырын кэриэс-хомуруос тылларын аллараа биис уустара кини кыабын, күүһүн-күдэбин билиниилэрин курдук көрөр.

Абааһы кыһаллыгыһынан, толоруҕаһынан, улгумунан кимиэхэ да тэнэ суох курдук ойууланар. Түүнүн-күнүһүн аахсыбакка туран үлэлээн тахсар. Кыыс Бүлгүйдээн маннай холустук, кытаанахтык сыһыаннаһар. Ол эрэри хамначчыта олус кыһаллыгыһын иһин аһыныах санаата киирэн, төһө кыайарынан аһыырын көнүллүүр. Хамначчыта, киһиттэн ураты киһи, биир олоххо уон икки бастын сылгыны тугун да ордорбокко, аһаан-сиэн кэбиһэр. Бу кэмнэ кыыс бухатыыр көргө-нарга миинэр бастын атын уоран ылыылара, кини айанна аттанытыгар төрүүт буолар. Кыыс Бүлгүйдээн атын көрдүү барарыгар хамначчыт уолун баайын-дуолун энчирэппэккэ көрөрүгэр, эдьийин көрө-истэ сылдыарыгар кытаанахтык сорудахтыыр уонна ыраах айанна атын көрдүү барар.

Кыыс Бүлгүйдээн ханнык да моһоллору, мэхэйдэри көрсүбэккэ, үс дойду бухатыырдара охсуһар буолактарыгар тийэн, Чучустаан Чачырыын диэн айыы бухатыырын кытта харса түһэр. Кыыс бухатыыр айыы бухатыырынаан күөн көрсүүтэ олонхо сюжетын сайдытыгар эмиэ төрүүт буолар. Чучустаан Чачырыын кыыс бухатыыры кэргэнни буоларга эппитигэр, анараата улахан өһүргэс буолан, хас да ый уста-та сылайары-сындаыйары билбэккэ, тэннэ киирсии буолар. Маныаха хайа-хайалара сэби-сэбиргэли туттубаттар, илиилэринэн-атахтарынан хардарыта киирсэллэр. Айыы бухатыыра хотторуох буолбутугар этэр элэ-была тыла олонхо уопсай идеятын кытта сөп түбэхэр диэххэ сөп:

¹⁴² Мүлдьүөт Бөбө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) у.о.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиридээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу абыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 139.

7518. Көхсүттэн былаах,
Көмүскэллээх санаалаах
Күн өркөн улууһа буоллабын –
Көмүскээн көрүүххүн,..
Арҕаһыттан тэһииннээх
Аһыныгас санаалаах
Айыы хаан аймаҕа буоллабын –

7525. Аһынан көрүүххүн...¹⁴³

Ол аата күн киһитэ көмүскэс, айыы киһитэ аһыныгас диэн олонхолорго барытыгар ахтыллар сүрүн санаа этиллэр. Чучустаан Чачырыын, төһө да айыы бухатыыра буоллар, Кыыс Бүлгүйдээни дыахтар илин-кэлин кэбиһэринэн көөчүктээн кэтэрдэн, илиитин-атабын эрийэн чороччу кэлгийэн, иннин ылар уонна тэйиччи бараат, ап-хомуһун тылынан кэлгитин сүөрэн босхолуур. Манна олонхот кыыс бухатыыр төһө да күүһүнэн-уобунан эр киһини баһыйдар, дыахтар дыахтара өтөн, көмүс киэргэлгэ өйүн сүүйтэрэн, албынна киирэн биэрэрин бэркэ уобастаан көрдөрөр.

Кыыс Бүлгүйдээн, төһө да хоттордор, саакка-суукка киирдэр, күүһуоҕа хараатар, эр санаата өһүллүбэт. Дойдутугар, дыэтигэр-уотугар төннөн кэлэн, уол оҕону төрөтөр. Чучустаан Чачырыын албыннаабытыгар абаран, оҕотун оһох кэннигэр кистэтэр. Кыыс Бүлгүйдээн маннайгы сырыыта манан түмүктэнэр.

Кыыс бухатыыр иккиһин айанна аттанарыгар, эмиэ маннайгы сырыытыгар курдук, дыэтин-уотун, баайын-дуолун хамначчыт уолугар тимир-тамыр курдук сорудахтаан баран айанна аттанар. Бу сырыыга сүппүт атын көрдөөһүнэ ситиһиилээх, кыайыылаах буолар. Атын уорбут Түһэх Күргүстэй дыэтигэр-уотугар кэлэн, былахы буолан дыһун кубулуна, абааһы уолун кэтэһэрэ кэпсэнэр.

Абааһы бухатыыра ааһар албастаах, куотар кубулуҕа курдук итэҕэтиилээхтик ойууланар. Маннай абааһы бухатыыра кутаа уот буолан кэлэр, онтон сур бөрө буолан сундулуйа сылдьан, дыахтар саһан

¹⁴³ Мүлдьүөт Бөбө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) у.о.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиридээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу абыйах ахсааннаах омулгар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 194.

турар сирин көрдүүр. Онтон тонсоҕой буолан, хатырыкка баар бары тыыннааҕы ылҕаан ылар. Бухатыырдар, илэ бэйэлэринэн буолаат, дуолан охсуһууга киирсэллэр. Охсуһуу омуна-төлөнө, атын олонхолорго курдук бэрт хатыһыылаахтык, эрийсиилээхтик барар. Кыыс бухатыыр атын төнүннэрэр, отгон абааһы бухатыыра кэргэн ылар мөккүөрдээх. Кэлин тигэбэр, кыыс бухатыыр кыайыылаах тахсар. Үгүс олонхолорго курдук, хотторбут абааһы бухатыырын унуоҕуттан ийэтэ удаҕан идэлээх буолан, тимир биһиккэ биэбэйдээн, уолун тилиннэрэ сатааһына кэпсэ-нэр. Кыыс Бүлгүйдээн, сүллэр этин буолан түһэн, тимир биһиги үлтү тэбэн, имниин эһэр, сүппүт атын булан дойдутугар төннөр.

Олонхо сюжетын салгыы сайдытыгар Кыыс Бүлгүйдээн уола Мүлдүйөт Бөҕө сырыыта, охсуһуута сүрүн миэстэни ылар, ол да иһин олонхо кини албан аатынан ааттанар.

Олонхо сюжетын сүрүн ис хоһоонунан Мүлдүйөт Бөҕө уонна кини ийэтэ Кыыс Бүлгүйдээн, атын хаан-уруу аймахтар сыһыаннаһыылара, абааһы аймахтарын, кинилэр бухатыырдарын кытта атааннаһыы-алтыһыы уустаан-ураннаан ойууланан көрдөрүллэр.

Ол эрэри олонхо сүрүн сюжета Кыыс Бүлгүйдээн уола Мүлдүйөт Бөҕө тула сайдар. Ийэ уонна уол сыһыаннаһыылара, атын аймахтары кытта алтыһыы, абааһы биһин уустарын кытта атааннаһыы олонхо ис хоһоонугар арыллар. Сүрүн герой Мүлдүйөт Бөҕө айыы бухатыырын быһыытынан обраһа арыллар. Олонхоһут аан бастаан Мүлдүйөт Бөҕө ийэтинээн иирсээннэрин уустаан-ураннаан хоһуйар.

Кыыс Бүлгүйдээн сындалҕаннаах айаны айаннаан дойдутугар кэлэн, дыизтэ-уота күөдэл-таһаа буолбутун, сирэ-дойдута кураанахсыйбытын көрөн, сүөм түһэр. Оһох кэннигэр кистэппит уолун булан, киниттэн туох буолбутун истэр. Айыы бухатыыра абааһы буолан кубулуна сылдыбытын, эдьийин Күн Өйүөргүнү кини күрэтэн барбытын билэр.

Кыыс Бүлгүйдээн Чучустаан Чачырыын албыннаабытын уолунан таһаарынар, уола ийэтин сир-халлаан икки ардыгар быраҕан барбытын, ииппэтэҕин буруйдуур. Атын олонхолорго ийэ уонна уол оҕо икки ардыгар маннык хатыһыылаах түгэн баара биллибэт. Ол да буоллар, айыы дьонун сиэринэн иллэһэр, эйэлэһэр сылтаҕы булаллар. Уол ийэтин эмиийин эмэн, күүс-уох ылынар, сулар көрдөөн ылан, үөһээ үрдүк айыылартан аналлаах атын булунар, айыы кинитин сиэринэн, Аал Луук Мас иччититтэн кинини билинэригэр көрдөһөр.

10756. Аан дойду иччитэ
Алып Дархан Хотун эбэжкээм,
Атын сиртэн кэллэ диэннин
Атыныраан-таарбаан,..
10760. Туспа дойдуттан кэллэ диэннин
Ороһуйан-омуоран...
Күргүйдүүр-көбүөлүүр буолаайабын!
Төһө да буолтун иһин
Эн тус иннигэр
Унуохтаах-тириим оноһуллан,
Кэлэн түбүлээн турабын,
Этгээх-хааным
Эн иннигэр этиллэн

10769. Кэлэн турабын, эбэжкээ!¹⁴⁴

Көстөрүн курдук, уол төһө да ийэтин дойдутугар төрөөтөр, бэйэтин аҕатынан туора дойдуттан тууралаах курдук сананар. Ол эрэри айыы бухатыра айыыттан төрүттээбин быһыытынан, бэйэлэрин хаан-уруу аймахтарын курдук санаан, туора көрбөттөрө кэпсэнэр. Уол Дьөһөгөй айыыттан аналлаах атын көрдөспүтүгэр, айыылар дьаһалларынан үөр атырдарга үрүн сүүрүктэрин биир сиргэ түмэн биэрэллэр. Уол олонхоҕо мэлдьи кэпсэнэрин курдук, үүннээх суларын үс төгүл бырабан, таабылаах убаһаны талан ылар.

Салгыы бухатыыр хатарыллыытын сирэ-туома тиин сангыахтаах, бэргэхэлээх Сээркээн Сэһэн быһаччы кыттыгытынан, алгыһынан Кытай Бахсы уустара кыһаларыгар эллэн, таптайан, кылааннаан бухатыыр киз-нэ бэрдэ ғына уһааран таһаараллар. Ол кэнниттэн эрэ Сээркээн Сэһэн айыы бухатыырын албан-дьаһах аатын ааттыыр, олонхоҕо бухатыыр аата-суола сүүрбэ сэтгэ хоһоон строкатыттан турар. Онтон айыы бухатыырыгар сыһаннаах эпитеттэрин эрэ киллэрэн холобурдаан көрдөрөбүт:

¹⁴⁴ Мүддьүөт Бөбө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээҕи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федер. ун-т, Хотугулуу-Илинги норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийер ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 266.

11660. Албан-дьяааах ааккын
Аатгаан дьяаныяр күнүм буолла.
Антах көрөн күлүм аллай.
Айан-айхал, уруй-айхал,
Дом айбы буоллун!
Кыыдааннаах-мөнгүөннээх
Кыыс Бүлгүйдээн бухатыыры
Илин энээрин эмти тэбэн түспүт,
Кэлин туйабын туура тэбэн төрөөбүт
Көгөр күөнэ манан...
Отут төгүрүк сылы мэлдьи
Босхонноон сыппыт...
Бөҕө Мүлдүрүүн
Мүлдүөт Бөҕө бухатыыр диэн аатыр,

11694. Уруй-айхал, айан-айхал! ¹⁴⁵

Бу сиэллээх-кутуруктаах элбэх эпитеттэрдээх аакка ийэтин аата-суола толору ахтылларын таһынан, кэлин туйабын туура тэбэн төрөөбүт диэн этиллэрэ ураты. Үксүгэр даҕаны, «аҕатын туйабын туура тэбэн» диэн сомоҕо домох туттуллааччы. Уопсайынан даҕаны, бухатыыр айбыт аҕата Чучустаан Чачырыын олонхоҕо сүрүн миэстэни ылбат, ойоҕос уобарас быһыытынан киирбит. Онтон ийэтэ Кыыс Бүлгүйдээн бухатыыр сүрүн герой быһыытынан сырыгыта-айана, охсуһуута балайда киэнник хохулар. Онон даҕаны Мүлдүөт Бөҕө аатыгар ийэтин аата дьоһуннаахтык ахтыллар.

Мүлдүөт Бөҕө сырыгыта-айана ийэтин аатын кытта сибээстээх. Айанна аттаныан иннинэ эрэ бухатыыр ийэтиттэн алгыс ылаары дойдутугар эргиллэр. Бухатыыр, айбы киһитин сиэринэн, Аал Луук Мас иччититтэн алгыс ылан, эдьийэ Күн Өйүөргү олорор сиригэр тийэн, ийэтэ урукку үлэһитэ Күн Дугуйдуун киирсэ сылдылларын билэр. М.И. Саввин олонхотугар айбы бухатыырдара атын биис ууһун дьонун кытта күөнтэһэллэрэ

¹⁴⁵ Мүлдүөт Бөҕө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) у.о.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиридээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омултар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – 520 с.

ойууланар. Бу урукку өттүгөр аҗа уустарынан атааннаһыны кэрэһилээн көрдөрөр. Мүлдүөт Бөҗө аҗа ууһун аатын-суолун көмүскээчи бухатыыр быһыытынан көрдөрүллэр. Күн Өйүөргү атын аҗа ууһун ааттааҗар кэргэн тахсан, икки уол оҕоломмота, уруу-хаан тэриммитэ Кыыс Бүлгүйдээн бухатыыр Күн Дугуйдууннуун эйэлэһэллэригэр төрүөт буолар. Маныаха эйэлэһиннэрээчи оруолун Мүлдүөт Бөҗө толорор. Кини Күн Өйүөргү Алып Туйгунна кэргэн тахсыбыта сөптөөбүн итэҕэтэр. Маныаха аҗа уустара хаан-уруу аймахтыгы буолаллара көстөр. Ол сыһаннаһы уустуга, утарсыылааҗа Күн Дугуй инитэ Үрүн Үөмөстэйдиин утарыта киирсиитигэр эмиэ көстөр. «Мүлдүөт Бөҗө» олонхо орто дойду дыоно биис уустарынан олорор кэмнэрин, кинилэр сыһаннаһылары арыян көрдөрүрүнэн уратылаах.

Мүлдүөт Бөҗө айыы аймахтарын араҗаччылааччы, күн улуустарын көмүскээчи бухатыыр быһыытынан абааһы бухатыырдарын кытта күөн көрсүүтүгөр көстөр.

Кини айыы аймахтарын араҗаччылыыр сырыылара алдьархайга түбэспит таайын Айхаат Бөҗөнү көрдүү барарыттан саҗаланар. Ийэтэ Кыыс Бүлгүйдээн оннугар бэйэтэ тылланан, абааһы бухатыырдарын кытта күөн көрсө барара үгэс быһыытынан ойууланар. Күүстээх-уохтаах, ааһар албаастаах бухатыыр буолара ийэтэ ох саанан ыппытыгар аһаран биэрэриттэн да көстөр.

Мүлдүөт Бөҗө Аллараа дойдуга түһэн, абааһы бухатыырдарын кытта тэнэ суох кыргыһыга киирсэн охсуһара бэрт киэнник кэпсэнэр. Сүрүн сыалын ситиһэр баҗаттан айыы бухатыыра Тимир Сөрүүнтэй киирэ-тахса сатааһыныгар да, айыы дьаргыл удаҗаттар көрсүһүүлэригэр да аралдьыйбакка түөрт абааһы бухатыырын кытта күөн көрсөргө дьулурҗатык айанныыр. Мүлдүөт Бөҗө абааһы бухатыырдарын кытта тэнэ суох киирсиитигэр айыы бухатыырын быһыытынан уобараһа ордук арыллар. Кыайыы туһугар хааннаах хапсыһыга киирсэр, өлөр-тиллэр охсуһууга кыайыылаах тахсар. Абааһы бухатыырдарын түүнүктээх түрмэлэриттэн айыы бухатыырдарын босхолуур. Кинилэртэн биирдэстэрэ Байымнылаан Баатыр көрдөһүүтүнэн, кини быраатын, балтын абааһы аймахтарыттан быһыыыр айанна аттанар.

Мүлдүөт Бөҗө, айыы бухатыырын сиэринэн, аҗыс кырыылаах тимир ампаарга хаалла сытар айыы дьахталларын босхолоон, Орто дой-

дуга атаартыр. Абааһы бухатырдарын кытта салгыы киирсэ сылдьан, таайа Айхаат Бөфө көмө көрдөөбүтүгэр, өссө күүстээх ааһар албастардаах, куотар кубулжаттаах Аллараа дойду ааттаабын Модун Бөфөнү кытта киирсиитэ олонхо кылаан чыпчаалынан буолар. Айыы бухатырынын уйана-хатана уһаарыллар, кимэ-туга биллэр күөнтэһиитэ сабаланар. Хайа-хайалара эрбии биитин курдук тэннэрэ кэпсэнэр. Кинилэр дуолан охсуһууларыгар Аллараа дойду атыяхтаах уу курдук дылкыйар, төрүүр төрүөх төннөр. Онно ыксаан, Аллараа дойду хотуна Уот Кутаарыма үөһэ Үрүн Айыы Тойон дьүүлүгэр таһаарар. Үөһэ үрдүк айыылар сүбэлэһэн баран, икки бухатыр тэннэрэ бэрдин, хайа-хайалара кыайсыа суохтарын, алдырхай аан дойдуга хаһан да бүтүө суоһун иһин, абааһы бухатырынын Аллараа дойдуга, Мүлдүйөт Бөфөнү Орто дойдуга олохтуурга абыс айыы дьаргыл удаһаттарыгар сорудахтыыллар. Мантан көстөрүнэн, үөһэ айыылар Мүлдүйөт Бөфө дьылбатын бүтэһиктээхтик быһаараллар. Ол эрээри Мүлдүйөт Бөфө абыс дьаргыл удаһаттарга Орто дойду дуолан күүстээх бухатыра буолартан букатыннаахтык akkaастанар, эйэлээх, дьоллоох олоххо тардыстарын, дьыэ-уот тэринэн, ыал күүс буолан, аһа ууһун тэһитэр, олохсутар суолу тутуһар. Ол да сиэринэн, туох ханнык иннинэ ийэлээх аһатын иллэһиннэртиир, абыс дьаргыл удаһаттар көмөлөрүнэн уон абыс айыы бухатырдарын тилиннэртиир, босхолообут айыы кыргытгарын кытта кэргэн-уруу тэрийтэлиир. Оттон бэйэтэ Үрүмэччилээн Үчүгэйдиин кэргэннии буолан, дьоллоох олоһу түстүүрүнэн, ураанхай ууһаан-тэһийэн иһэр тускула төрүттэнэринэн олонхо түмүктэнэр. Ол аһа Мүлдүйөт Бөфө олонхо сүрүн сюжетнай тутулун, идеятын илдэ сылдьар сүрүн образ буолар.

Олонхо биир сүрүн обраһынан Кыыс Бүлгүйдээн бухатыр буолар. Ол да иһин кини туһунан олонхо сабаланыаһыттан бүтүөр диэри кэпсэнэр. Маныаһа дьахтар бухатыр бэйэтэ ийэ ууһун тэһитиитэ кэпсэнэр. Кини уола Мүлдүйөт Бөфө олонхо бүтүүтүгэр ийэтин дойдутугар тэһийэн олохсуйара этиллэр. Кыыс Бүлгүйдээн күүһүнэн-уоһунан, кыайыгаһынан эр дьонтон итэбэһэ суоһа Чучустаан Чачырыныннын, абааһы бухатырдарын кытта күөн көрсүүлэригэр дьэһкэтик көстөр. Ол эрээри дьахтар киһи быһыытынан кэрэбэ, киэргэлгэ сылаанньыйан, Чучустаан Чачырыын албаһыгар кииринэн, дьахтар быһыытынан даамын биэриитэ олонхону истээччилэри да, ааһааччылары да итэбэтэрэ чахчы.

Кыыс Бүлгүйдээн Чучустаан Чачырынныын сыһыана уонна кинилэр күөн көрсүүлэрэ эйэ дэмнээхтик быһаарыллыыта, кэргэнни буолуулара олонхо атын сюжетнай түһүмэхтэрин кытта ситимниир өрүттээхтэр. Ону кинилэр уоллара Мүлдүйөт Бөбө атын айыы аймахтарын туһугар хабыр хатыһыларга киирэн, ураанхай саха ууһа тэнийэн иһиитин төрүттүүрттэн көстөр. Ол аата Кыыс Бүлгүйдээн, төһө да Орто бараан дойдуга үс бастаах хара манаас суор буолан дьүһүн кубулуйан төрөөтөр, айыы аймахтарын араначчылыыр, күн улуустарын көмүскүүр, үөһээтэн айдарыылаах айыы бухатыыра буолара айыы дьаргыл удаҕан ырыатыгар дьэнкэтик этиллэр:

3410. Одун Хаантан оноһуулаах,

Чыныс Хаантан ыйаахтаах,

Сүөлтэн дьүһүөһүннээх,

Атынтан айдарыылаах,

Модьу диэн тууралаах,

Киппэ диэн ыйдарыылаах,

Аар саарга аатгатар

Альдьархайдаах атыыр

Анабы дьахтар төрөөн,

3419. Дьүһүллэн кэлэн сытара буолуо!!!...¹⁴⁶

3473. Көргө-нарга мииннэр

Көнчүө көбүччөрдөөх,

Оһолго-төрүөккэ мииннэр

Уйулҕан араҕастаах,

Кыргыһыыга-кыдыһыыга мииннэр

Кыыһар былыттаах,

Кылааннаах-өргөстөөх

Түөрт кырыы үс өнчөх

Кыыдааннаах-мөһүгөннээх

Кыыс Бүлгүйдээн бухатыыр диэн

¹⁴⁶ Мүлдүйөт Бөбө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу абыйах ахсааннаах омултар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 103.

3483. Албан-дьяааах аата ааттанан турар¹⁴⁷.

Мантан да көстөрүнэн, Кыыс Бүлгүйдээн Орто дойдуга аата-суола эрдэттэн биллэн, дьохуннаах олобу олоруохтааҕа сэрэйиллэр. Кини Орто дойдуга үөһэттэн айыллан түспүт аналын, айыылар дьаһалларын, соруктарын дьохуннаахтык толороро олонхо сабаланыабыттан бүтүөр диэри уран тыл ууһунан хоһуллар.

Олонхо биир биһирэмнээх уобабраһынан орто дойду биир дуулаҕа бухатыыра Айхаат Бөҕө буолар. Кини – Кыыс Бүлгүйдээн бухатыыр би-иргэ төрөөбүт убайа. Айхаат Бөҕө олонхоҕо сабаланыабыттан бүтүөр диэри ахтыллар. Үс бастаах хара маңаас суор төрөөбүтүн көрөн, Ай-хаат Бөҕө дьүһүнэ-бодото уларыйбытын олонхоһут эһэ, бөрөҕө холо-он хоһуйбута кинини итэҕэтэр:

1346. Субу көтөр диэкки

Быһах кылаанын курдук
Быһал-тэһэл көрдө,
Үнүү-батас кылаанын курдук
Үтүрү-батыры көртөлөөтө.
Субу көрөн туран
Быһыы бөҕөтө уларыйда,
Хаан бөҕөтө альдьанна.
(Сырдык-ыраас
Сырайдаах бэйэлээх
Сырдыга-ырааһа киһи этэ.)
Сыһа хабан аһар
Сырҕан эһэ
Дьынтаҕар сырайа сырайданна,
(Толон көмүс
Ньуурдаах гиэнэ
Сүөгэл үчүгэйэ
Киһи баар этэ.)

¹⁴⁷ Мүдүөт Бөҕө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээҕи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федер. ун-т, Хотугулуу-Илинги норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийер ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 105.

Тоџустаах саастаах
Туора хабан ааһар
Торџон бөрө
Ньолоџор ньуура

1370. Ньуурданан киирэн барда...¹⁴⁸

Онтон абааһы кыһын көрөн баран, Айхаат Бөџө бухатыыр киэбин ылбытын хоһуйбута эмиэ ураты:

2509. Абааһы кыһын көрөөт,
Саар булгуньных саџа
Сараччы үлүннэ,
Муус булгуньных саџа
Богдоччу туолла,
Лиэптии лээбиргээтэ,
Өксөкүлүү өөбүргээтэ,
Бөрөлүү улуйда,
Бөтүүктүү агаатынна,
Эһэлии часкыйда,

2519. Бабыгыры-бабыдыааттыи түстэ¹⁴⁹.

Орто дойду дуолан күүстээџэ Айхаат Бөџө Үөһээ, Аллараа дойдуларынан сылдьан, үс бастаах хара манаас суор хантан хааннааџын, кимтэн кииннээџин, Орто дойдуга ураанхай саханы ууһатар соруктааџын чуолкайдаан билиитэ олонхо сюжетын салгыи сайдыытыгар быһаарар оруоллаах образ быһыытынан киирбит. Кини олонхо сюжетын сайдыытыгар Кыыс Бүлгүйдээн убайын, Мүлдьүөт Бөџө таайын быһыытынан аата ахтыллан ааһар. Олонхо бүтүүтүгэр Айхаат Бөџө айыи кыһын кэргэн ылан, атын аџа ууһун тэниитиэхтээџэ кылгастык кэпсэнэр.

Олонхо биир кэрэхсэбиллээх уобараһынан абааһы бухатыыра буолан дьүһүн кубулуйбут айыи бухатыыра Алып Туйгун буолар. Кини Кыыс Бүлгүйдээн эдьийигэр Күн Өйүөргүгэ күтүөттүүр баџаттан абааһы уола буолан кубулунан кэлэрэ олонхо саџаланыытыгар кэпсэнэр. Кыыс Бүлгүйдээн кинини кыайан-хотон барбытыгар, дьииэ ис-тас

¹⁴⁸ Мүлдьүөт Бөџө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээџи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аџыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытытыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 58.

¹⁴⁹ Эмиэ онно. – С. 83.

үлэтигэр көмөлөһөр хамначчыт буоларга көрдөһөр, Кыыс Бүлгүйдээн көрдөһүүнү ылынан, үрүн-хара сүүрүгүн көрөр-истэр үлэһит гынар. «Абааһы уола» үлэһитинэн, толоруҕаһынан туох да ааттаах. Олонхоһут кинини бастыг үлэһит быһыытынан көрдөрөрүн үрдүнэн, бухатырдыы аһырыттан кини көннөрү киһи буолбатаҕа сэрэйиллэр. Кыыс Бүлгүйдээн атын көрдүү барбытын кэннэ, эдьийин Күн Өйүөргүнү күрэтэн илдьэн, ыал күүс тэринэн, икки оҕону төрөтөн олорбуттара олонхоҕо сюжет быһыытынан киирэр. Кыыс Бүлгүйдээн Алып Туйгун эдьийин Күн Өйүөргүнү күрэтэн барбытын иһин охсуһууга киирсэр. Күн Өйүөргү Мүлдьүөт Бөҕө кэпсээбитинэн, үс төгүрүк сыл тэннэ киирсэллэр. Мүлдьүөт Бөҕө кинилэри эйэлэһиннэрэн, ураанхай саха ууһаан-тэнийэн барар суолун тускулуур.

М.И. Саввин «Мүлдьүөт Бөҕө» олонхотугар айыы да, абааһы да бухатырдары, удаҕаттара, мифологической образтар – уопсайа 119 персонаж кыттар. Олонхоһут хас биирдиилэрин уустаан-ураннаан дьүһүйэн эппит, кинилэр олонхо ис хоһоонун улаханник байытталлар, хас биирдиилэрэ толорор суол соруктаах буолаллар. Бу да өттүнэн ыллаха, олонхоһут талба талааннааҕа, үрдүк маастарыстыбалааҕа көстөр.

М.И. Саввин уус-уран тыл маастара буолара олонхотун ойуулуур-дьүһүннүүр дэгэтэ баайыттан, хоһоонноон хомоҕойдук этэриттэн көстөр. Олонхо саҕаланыабыттан бүтүөр диэри наар хоһоонунан кутан-симэн этиллибит диэн этиэххэ сөп. Олонхо үгэс быһыытынан эпическэй кэми уустаан-ураннаан этииттэн саҕаланар.

1. Былыргы дьыл былдыаһыктаабын,
Быһылааннаабын саҕана,
Урукку дьыл охсуһуулаабын,
Ороскуоттаабын саҕана,
Эргэтээби дьыл этиһиилээбин,
Иирсээннээбин, илбистээбин саҕана,
Ааспыт дьыл абааһылаабын,
8. Алдьархайдаабын-алаллааннаабын саҕана...¹⁵⁰

¹⁵⁰ Мүлдьүөт Бөҕө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиридээби салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу абыйах ахсааннаах омулгар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ыгытыгар Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 28.

Онтон айыы дьоно олохсуйан олорор сирдэрин бэрт ухуннук-киэнник хохуйар:

15. Ньэппэ балык тирээбиллээх,
Хатыыс балык хараҕалаах,
Туут балык тулааһыннаах,
Тиит балык систээх,
Өрүкүйэр кумахтаах,
Бытарыйар буордаах,
От-буор сабыылаах,
Кыһыл кумах ардайдаах,
Үрүн туой үрүттээх
Ортоку ороон Сибиир хонуу диэн
Үөскээн-төрөөн,
Тэнийэн-тэлгэнэн,

27. Тахсан тийэн кэлбитэ эбитэ үһү¹⁵¹.

Бу холобуртан көстөрүнэн, олонхохут биир өйдөбүлү хос-хос хатылаан, тэн сүһүөхтээх кэрчиктэринэн синтаксическай параллелизм ньыматын хойуутук туттара көстөр. Бу ньыма олонхоҕо бэрт үгүстүк туттулларын бэлиэтиибит. Холобур, ыһыах тэрээһинин ойуулааһын хас да уон поэтической хөһоонтон турар. Онуоха ыһыах тэрилин уурталаабыттара маннык хохуйар:

3746. Начаас ыккардыгар
Түргэн баҕайытык
Араҕас чэчир астылар,
Тоҕой сэлэ туттулар,
Туйгун ыһыах онордулар.
Матаар айаҕы кэккэлэттилэр,
Симиир айаҕы сиэттилэр,
Көбүөр айаҕы дьүөрэлэттилэр,
3754 .Чороон айаҕы чуоҕуттулар¹⁵².

¹⁵¹ Мүлдүүт Бөбө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээҕи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытытыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 28.

¹⁵² Эмиэ онно. С. 111.

Маныха майгынныыр кэккэлэтэн этиилэр олонхо былахын ту-
хары туттуллаллар. Биир санааны хатылаан, хос-хос этии олонхохут
хоһоонноон этиитин сүрүн ньымата быһыылаах. Ол да иһин олонхо
хоһоонунан кээмэйэ бэрт улахан. Олонхохут тэнгэбиллэри эмиэ бэркэ
таптаан туттар:

3786. Аан бастаан

Саамай урут

Бургунас ынах муоһун курдук

Үйэлэһэн үөскээбит

3790. Үөлээннээх хотун балтым,...¹⁵³

Эбэтэр:

4765. Түөһүн хаба ортотунан

Көмнөхтөөх тон харыйа

Быһаҕаһын саҕа

Сордоох соҕотох

Суодал хара илии

Үүнэн түһэн баран,

Тонголобун тэһиинитэн

Алын өттө икки салаа буолан,

4773. Таннары ытыллан түспүт эбит¹⁵⁴.

Бухатыыр айанын ойуулааһын омуна-төлөнө айылҕа көстүүтүгэр
дьүөрэлээн хохуйуу ньыматынан бэриллибит:

6020. Бу дьахтар киһи

Эппитэ этин былыт буолла,

Саҕарбыта сата былыт,

Кылаамыта кыһар былыт,

Үөгүлээбитэ үрүн былыт,

Хаһытаабыта хара былыт буолан истэ.

Аҕыс бастаах Аан далаҕай тыал

¹⁵³ Мүлдүүт Бөбө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиридээҕи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омукар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ыытыыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С.112.

¹⁵⁴ Эмиэ онно. С.133.

Арыллаһан-аргыстаһан айаннаата.
Сэтгэ бастаах
Силлиэ-боллуо тыал сирдытгэннэ,
Тоғус бас субан хара холорук
Доғордонон барда,
Сааллар чабылған дапсылғанна,
Түөрт уордаах этинг дьөллүргэлэннэ,
Ыраах бөбө истэ чабыйда,

6037. Чугас бөбө көрө толунна¹⁵⁵.

Бухатыырдар охсуһуулара олус киэнник, омоннаан-төлөннөөн
хоһулар:

9418. Кинилэр обургулар
Сибээркэлии эриһэн,
Буулағалы мускуһан,
Алар курдук ааннаһан,
Күөн курдук күрсэн,
Хаан курдук хапсан бардылар.
Тэннээхтэр тирэспитгэрэ,
Холоонноохтор холбоспутгара,

9426. Сөптөөхтөр булсуспутгара...¹⁵⁶

Эбэтэр:

9454. Хатарыылаах тимир курдук
Хардары-таары хабыстылар,
Уот курдук сиэстилэр,

9457. Уу курдук ылсыстылар¹⁵⁷.

Олонхоһут бухатыыр өлөр-тиллэр икки ардыгар киирбитин маннык
хоһоон олуктарынан биэрэр.

14421. Күнүн быата быһынна,

¹⁵⁵ Мүлдүүт Бөбө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиридээҥи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омукар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культура-ларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С.161.

¹⁵⁶ Эмиэ онно. С. 236.

¹⁵⁷ Эмиэ онно. С. 237.

Күөгэтин быата тулунна,
Үтүө күнэ өлбөөдүйдэ,
Мааны күнэ барыарыйда,
Өлөр күнэ үнтүрүйдэ,

14426. Хаалар күнэ хабырыйда¹⁵⁸.

Мүлдүйөт Бөбө үс абааһы бухатырынын кытта күөн көрсүүтэ уустан-ураннаан хоһуллубутун холобурдуубут:

17057. Абыс иилээх-саҕалаах,
Атааннаах-мөнүөттөннээх
Айгыр-силик аан ийэ дойдуну
Атыйахтаах уу курдук
Алдьатан аймаатылар.
Тобус иилээх-саҕалаах
Торҕо томоон дойдуну
Тордуйалаах уу курдук
Тоҕута тэпсэн уу курдук оломноотулар.
Өксөкү кыыл үөгүүтэ,
Хаххан кыыл хаһыыта,
Лиэп кыыл часкыыра,
Сур бөрө улуйуута,

17070. Сырҕан энэ ыһыыта бэрт буоллулар¹⁵⁹.

Көстөрүн курдук, бу кыра кэрчиккэ аһаҕас бүтэй дорҕоонор дьүөрэлэһиилэрэ, туруору, сытыары аллитерациялар, тэн сүһүөхтээх хатылаан этии, синтаксическай параллелизм, тэннэбил, көтөргө-сүүрүргэ холоон этии барыта баар. М.И. Саввин олонхотугар манньык уус-уран ньымалары холбуу тутан хоһуйуу үгүстүк көстөр.

М.И. Саввин «Мүлдүйөт Бөбө» олонхотугар хомоҕой хоһоон холобурун, уустан-ураннаан этии олук хоһооннорун бэрт үгүһү булуохха сөп.

¹⁵⁸ Мүлдүйөт Бөбө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редколл.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээҕи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ыытыыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С.347.

¹⁵⁹ Эмиэ онно. С. 405.

Түмүктээн этгэххэ, Ханалас түөлбэтин биир чулуу олонхоһута М.И. Саввин «Мүлдьүөт Бөбө» олонхото улуустан суруллубут олонхолортон сюжетнай-композиционной тутулунан, ис хоһоонунан, баай фантазиятынан, эгэлгэ образтарынан, уус-уран хохуйуутунан бастыннара, чулуулара диэххэ сөп. Н.В. Емельянов олонхо сюжеттарын наардааһынынан, айыы аймахтарын араначчылааччы, күн улуустарын көмүскээччи, ураанхай ууһун ууһатааччы олонхолор кэккэлэригэр киирсэр. Ол эрэри Мүлдьүөт Бөбө ийэтигэр Кыыс Бүлгүйдээннэ ордук чугастык сыһыаннаһарыттан көрдөххө уонна олонхо бүтүүтүгэр ийэтин дойдутугар олохсуйан, дьыэ-уот тэринэринэн сэрэйдэххэ, ийэ ууһун салбааччы, тэнитээччи оруолун толорор. Бу өттүнэн олонхо сюжета, сырыыта-айана бэрт уратылаах. Ханалас түөлбэ олонхотун сюжета баайын, айыы уонна абааһы аймахтарын атааннаһыыларын, айыы аймахтара хайдах да уустук, ыарахан түгэннэртэн кыайыылаах тахсалларын хохуйан көрдөрөр.

Иккис түһүмэх БҮЛҮҮ УЛУУСТАРЫН ОЛОНХОҺУТТАРА

2.1. Бүлүү аатырбыт олонхоһута С.Н. Каратаев-Дыгыйар айар үлэтэ

Бүлүүгэ былыр-былыргыттан аатырбыт-сурабырбыт олонхоһуттар, ырыаһыттар олорон ааспыттарын тустарынан үһүээннэртэн даһаны, дьон уоһугар-номоһор киирбиттэриттэн даһаны, олонхоһуттар тустарынан анкеталартан даһаны көрүөһхэ-истиэххэ сөп. Бүлүүлэр, былыргы үһүээннэр кэпсииллэринэн, Ырыа Быркынаа, Тойук Булгудах курдук биллэр-көстөр ырыаһыт, тойуксут төрүттээх буоланнар, ырыаһа-тойукка, оһуокайга ордук сыстаһастар. Киһи өйдүүрүнэн, Ырыа Дыгыйар (Бүлүү), Биэчэрэ (Үөһээ Бүлүү), Бэһэлэйдээх Мэхээлэ (Сунтаар), Доһойук Уола (Ньурба), онтон биһиги кэммитигэр С.А. Зверев-Кыыл Уола курдук аатырбыт-сурабырбыт олонхоһуттар, ырыаһыттар-тойуксуттар олорон ааспыттар. Бүлүү олонхоһуттарың туһунан А.А. Кузьмина анаан үлэлээтэ, салгыы да үлэлии сылдьар¹⁶⁰.

Кинилэртэн С.Н. Каратаев-Дыгыйар, аар-саарга аатырбыт олонхоһут, XIX-XX үйэлэр кирбиилэригэр олорон ааспыта биллэр. Учутал С.А. Чыбыков бэйэтин биир дойдулааһын С.Н. Каратаев туһунан “Ырыа Дыгыйар – улуу олонхоһут” диэн дьоһуннаах суруйуута Гуманитарнай чинчийии уонна хотугу аһыйах аһсааннаах омукар проблемаларын институт рукописнай фондугар уурулла сытар. Итини тэнэ СГУ студена Э.Я. Яковлев “Улуу олонхоһут, тойуксут С.Н. Каратаев-Дыгыйар” диэн дипломнай үлэни суруйбута. Онуоһа Бүлүү улуунун Кыргыдай олохтоохторо В.И. Майоров, П.И. Петрова, П.С. Федоров, Я.И. Яковлев кылгас ахтыылара холобур быһыытынан аһалыллаллар.

¹⁶⁰ Кузьмина, А.А. Олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы : [монография] / А.А. Кузьмина ; отв. ред. д.филол.н., проф. В.В. Илларионов ; Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. народов Севера, Сиб. отд-ния Рос. акад. наук. – Новосибирск: Наука, 2014. – 158 с.

С.Н. Каратаев-Дыгыйар туһунан ахтыылар, суруйуулар киниттэн суруллубут олонхолоор кини олобун илгэтин, айар талаанын, олонхоһут быһыытынан уратытын анааран, сыаналаан көрөргө кыабы үөскэтэллэр.

Ырыа Дыгыйар – Бүлүү улууһун биллэр, аар-саарга аатырбыт ийэ олонхоһута. Кини кэмигэр олонхолоон, ыллаан-туойан ааспыт олонхоһутгар ааттара-суоллара эрэ сурукка-бичиккэ тиһиллэн ааспытара. Олортон сорохторун туһунан билсигиннэрэн ааһар сөп.

Дыгыйар үөлээннээбэ Бүлүү улууһун Бөкчөнөө нэһилиэгин олохтооҕо Н.И. Седалищев-Мөчөкө, биир биллэр олонхоһут, 1941 с. сэттэ уонуттан тахсан баран өлбүт. Аан маннай II Чочуга Таата диэн баай киһи тэрийбит уруутугар олонхолоон аатырбыт. В.И. Харлампьев суруйарынан, ый отут күнүгэр үс тобус олонхону, ол аата сүүрбэ сэттэ олонхону тилэри олонхолуур эбит. Арай биирдэ, күөгэйэр күнүгэр, дьэлтэйэр дьэтигэр сырыттабына, Күһүттэн дьэтигэр Бэрэбэ баран истэбинэ, кизэһэттэн сарсыарда халлаан сырдыар диэри абааһы ылласпыт, Мөчөкө абааһыны дьоло бэрт буолан баһыйбыт. Убайдара Чакыр Борокуопнай, Миитэрэй Сөттөкө буоланнар: “Нохоо! Бу эн алыс даҕаны үөһэ-аллараа дойдуну, иннэ үөдэн түгэбин алыс да ыатаран эрэбин, ыллырғын тохтот. Былыр-былыргыттан алыс ыллыыр сэттээх-сэмэлээх буолар”, – диэн үүйэ-хаайа тутан буойаллара биллэр¹⁶¹.

Бүлүү улууһун биир биллэр олонхоһутунан Тобус нэһилиэгин олохтооҕо 1879 с. төрөөбүт А.Н. Николаев эбит. Кини “Көмүс Болуордаан бухатыыр”, ”Уол Хоруода бухатыыр”, “Бэриэтэ Бэргэн бухатыыр”, “Силигийээн Куо”, “Кинили Маалдыт” диэн олонхолоохторун туһунан фольклорист П.Е. Ефремов толорбут анкеталарыгар бэлиэтэммит.

П.Е. Ефремов ааспыт үйэ 60-с сылларыгар Дыгыйар үөлээннээбэ Н.П. Окошкины кытта үлэлэспитэ. Кини олонхолоорун аата уонна ахсаана үөһэ ахтыллыбыт А.Н. Николаевы кытта дьүөрэли.

Ол эрэри саамай элбэх олонхолоох Тобус нэһилиэгин олонхоһута Степан Еремеев эбит. Кини, уопсайа, сурукка-бичиккэ тиһиллибит 24 олонхолооҕо. Ол иһигэр “Төбөт Мэник бухатыыр”, “Кулун Куллустай бухатыыр”, “Модун Эр Соҕотох”, “Кыыс Туйгун”, о.д.а. олонхолоор бааллар.

¹⁶¹ Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосутов / В.В. Илларионов, ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд.-ние Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск: Кн. изд-во, 1982. – С. 17.

Фольклорист А.А. Саввин 1936 с. Бүлүүтээби фольклорнай экспедицияға сылдьан С. Еремеев-Дэдэгэс “Төбөт Мэник бухатыыр” олонхотун толору суруйан ылбыта.

Бүлүүтээби фольклорнай экспедиция биир биллэр кыттыылааҕа С.И. Боло Үгүлээт олонхоһута Б. Алексеев “Эрбэхтэй Бэргэн” олонхотун суруйбута. Кинини кытта сахаттан бастакы композитор М.Н. Жирков үгүстүк дыарыктаммыт, олонхолорун ырыаларын нотаҕа түһэрбит. Ол, бука, “Ньургун Боотур” олонхо опера буоларыгар олук оҕустаҕа буолуо диэн таайабыт.

Ырыа Дыгыйар олон ааспыт кэминээби Бүлүү олонхоһуттарыттан биир аатырбыттара А.Д. Ксенофонов-Аманааскы буолар. Кини 1878 с. Лөкөчөөн Хоболооҕор төрөөбүт-үөскээбит олонхоһут. С.И. Тимофеев, Д.Н. Андреев, С.А. Евсеев ахталларынан, Аманааскы олонхотун им сүтүүтэ саҕалыыра уонна түүн ортотун ааһыта тохтоон, үс киэһэ уста-та субуруччу олонхолуур эбит. Г.В. Ксенофонов Аманааскы Өлөксөйү Холболоох Дьаанытыгар ыныртаран ылан, үс түүннээх-күнү мэлдьи олонхолошпун уонна сурунан ыла олорбут. Этнограф баай архыбын, суоллааҕы бэлиэтээһиннэрин сирийэн үөрэтэр киһи Аманааскы ханнык олонхону толорбута биллиэ этэ.

Бүлүүгэ Ырыа Дыгыйар иннигэр даҕаны, кэннигэр даҕаны олонхону өрө туһунт ыллаабыт-туойбут талба талааннар олон ааспыттара чаччы. Саха фольклористара сүүрбэһис үйэ кэнники сылларыгар Бүлүү улуунун Бороҕон нэһилиэгин олонхоһуттарын үгэстэрин сурукка-бичиккэ үйэтитиигэ утумнаахтык үлэлээтилэр. Ол курдук кырдыаҕас олонхоһут Т.П. Гоголев уонна кини олонхолууруттан уһуллубут В.О. Каратаев уонна А.С. Васильев олонхолорун суруйууга уонна бэчээттээн таһаарыыга фольклористар В.В. Илларионов, П.Н. Дмитриев, В.П. Еремеев үлэлэстилэр. Ол түмүгэр В.О. Каратаев “Модун Эр Соҕотох” олонхото “Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока” диэн 60 томнаах академической серияҕа сахалыы-нууччалыы тылларынан бэчээттэнэн таҕыста, онтон А.С. Васильев олоҕун уонна айар үлэтин сырдатар туспа кинигэ таҕыста¹⁶².

¹⁶² Илларионов, В.В. Олонхоһут А.С. Васильев: олоҕо уонна айар үлэтэ / М.К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та; В.В. Илларионов. – Дьокуускай: Тип. департамента нач. и сред. проф. образования М-ва образования РС(Я), 2000. – 119 с.

Бүлүү олонхоуттарын үгэстэрин сүөгэйэ-сүмэтэ С.Н. Каратаев-Ырыа Дыгыйар олон ааспыт олобор уонна кини суруйтарбыт олонхолуругар түмүллэн көстөр.

С.Н. Каратаев, нуруокка биллэринэн Ырыа Дыгыйар, 1861 сыллаахха Бүлүү улуугар Кыргыздай нэһилиэгэр быстар дыданы кэргэнгэ төрөөбүт. Ийэтэ Кэчинэ төрүт уус Кыргыздай, аҕата Николай Каратаев Орто Бүлүү Тааһаҕарыттан төрүттээх. А.А. Саввин суруйбут биографиятыттан көрдөххө, аҕата уол төрөөтүн кытта араасан, ойобун оҕотун быраҕан баран хаалбыт. Онон Ырыа Дыгыйар оҕо эрдэбиттэн 1943 с. аан дойдутуттан араасар диэри ийэтин дойдутугар киһи-хара буолан улааппыта чаччы, Кыргыздайы төрөөбүт-үөскээбит дойдутунан ааҕара.

Олонхолуурга кимтэн уһуллубутун, үөрэммитин туһунан суруйуу суох. Анаардас ийэ оҕото буолан, Дыгыйар бэрт кыра сааһыттан үлэбэ эриллэн, олох кыһалбатын этинэн-хаанынан билэн улааппыт. Ийэтэ Кэчинэ Кыргыздайга биллэр ырыаһыт, олонхоут идэлээх эбит. Бу Кэчинэ аатыгар Дьокуускайтан биир киһи кэлэн күрэхтэһэн көрбүтүн туһунан кырдыаҕастар ахталлар эбит. Онно Кэчинэ эмээхсин Мастаах Эбэни хохуйан үнкүүлээбитэ диэн кэпсииллэр. Ырыа Дыгыйар чугас киһититтэн ийэтиттэн ыллыыр, туойар, үнкүүлүүр идэбэ уһуллубута буолуо диэн сэрэйиэххэ сөп.

Аҕата Николай Каратаев аатырбыт олонхоут Киччээбий бииргэ төрөөбүт балта Маарыйа уола эбит. Бу Киччээбий XIX үйэ саҕаныыта төрөөн-үөскээн ааспыт Бүлүү Тааһаҕарын сурахха кирибит биллэр олонхонута сэттэли түүннээх-күн олонхолуурунан аатырбыт. Онон Дыгыйар төһө да аҕатын дьонугар иитиллибэтэр, хаан-уруу тардыстан олонхоҕо сыстаҕас киһи буола улааппыта буолуо диэн сэрэйиэххэ сөп. Олонхолоһунна удьуордааһын баарын биһиги олонхоуттар тустарынан ахтыылартан, суруйуулартан, научнай үлэлэртэн толору билэбит¹⁶³.

Онон С.Н. Каратаев-Дыгыйар ийэ да, аҕа да өттүлэриттэн туойар-ыллыыр идэбэ талааннаах дьоннордоох буолан, олонхоут киэнэ бэрдэ буолан аатырдаҕа.

¹⁶³ Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосотов / В.В. Илларионов, ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд.-ние Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск: Кн. изд-во, 1982. – С. 22-23.

С.Н. Каратаев төгө да дьаданы буоллар, Дьаарбан диэн сайылыгар чугастаагы ыалларын көбүлээн ыһыах ыһар үгэстээбэ биллэр. Онуоха ыһыах алгыһын, оһуокайын, көрүн-нарын бэйэтэ көбүлээн ыһтар, тэрийэр эбит. Кырдыаҥастар ахталларынан, “Күүлэй Дьаарбан Эбэкэм” диэн хохуйан түһүлгэлээн үнкүүлүүр үгэстээбин ахталлар. Ардыгар ыһыах дьонугар олонхолоон куттарын-сүрдэрин тутар, бүтэнигэр үгэс быһыытынан. олонхо кутуругун салайар ырыаны толорон ыһыабын түмүктүүрэ.

С.Н. Каратаев-Ырыа Дыгыһар олонхоһут быһыытынан Бүлүү улуустарыгар кизэнник сурабырбыта. Ордук Бүлүүгэ кини албан дьаһах аатын билиннэ диэри кизэн тутта ааттыллар. С.А. Зверев-Кыыл Уола Ырыа Дыгыһары мэлдьи өрө тутан ахтарын кини туһунан суруйуулартан көрүүххэ сөп. Учутал С.А. Чыбыков норуот ырыаһыта “Сунтаарга Кырыылаахап, Мастаахха Дыгыһар курдук ырыаһытгар аны үөскүүллэрэ биллибэт”, – диэн эппитин туһунан ахтар.

С.А. Зверев-Кыыл Уола уонна С.Н. Каратаев-Дыгыһар уһун олохторун кэрчик кэмигэр көрсөн, көрүлээн-нарылаан ааспыттара чуолкай. Арай ханнык кэмгэ көрсүбүттэрин чопчу ыйар күчүмэбэй. П.Н. Давыдов-Добуккуо биир дойдулааҕар И.Е. Алексеевка магнитофонна кэпсэ-эбит ахтыытыгар¹⁶⁴. А.Е. Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй кинилэри иккиэннэрин күрөстэһиннэрбитин туһунан ахтар. Ол эрэри хайалара да бу түгэни кэлин кимиэхэ да кэпсээбиттэрэ суох. Быһа, таайан этии, ахтыы курдук өйдүүххэ сөп.

А.Е. Кулаковскай аатырбыт олонхоһуту анаан көрсүбүт буолуон сөп да, ону кэрэһилиир сурук-бичик билиннитэ көстө илик. Арай Өксөкүлээх Өлөксөй уола суруйааччы Р.А. Кулаковскай аҕатын туһунан ахтыы-сэһэнигэр: “Оттон Мастаах улуһун бастын олонхоһута, Кыргыздай нэһилиэгин кыһыл тыллаабын кылаан бэрдэ Харатаайап Сэмэн, Чочу нэһилиэгин чоруун бэрт тойуксута Мэнкэр Сэмэн диэн “үтүөкэн дьоннору кытта өттүкпүтүттэн өйөһөн, эн-мин дэһэн олоробут”, – диэн аҕатын тылларын киллэрбитэ¹⁶⁵.

¹⁶⁴ Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосутов / В.В. Илларионов; ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд.-ние Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск: Кн. изд.-во, 1982. – С. 38.

¹⁶⁵ Кулаковскай, Р.А. Аҕам олобо: ахтыы-сэһэн / Р.А. Кулаковскай. – Дьокуускай: Кн. изд.-во, 1990. – С. 115.

Онтон советскай-партийнай үлэһит А.С. Волков “А.Е. Кулаковскай Мастаабынан кэлэн ааспыта” диэн ахтыгытыгар 1921 с. оскуолаҕа үөрэнэ сылдьан Өксөкүлээх Өлөксөйү көрбүтүн туһунан ахтар. Саха литературатын аҕата норуот талааннааҕар дириг ытыктабылын, кини “Тиит төргүү мутугун тэбэр тураҕас аттаах эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох” олонхотун суруйбутун ахтара кэрэхсэбили ылар. Ол эрэри суруйааччы күннээҕи да, фольклорнай да суруйууларыгар бу туһунан туох да ахтыллыбат.

Ырыа Дыгыйары аан маннай сурукка-бичиккэ түһэрэн үйэтипит кининэн фольклорист А.А. Саввин буолар. А.А. Саввин олонхоһут тылыттан “Тон Саар Бухатыыр” диэн олонхону, олонхоһут биографиятын, репертуарын, олонхо кутуругун салайар ырыаны, “Дьыл кэлиитэ”, “Үнкүү хоһооно”, “Хомойбут дьахтар туойуута”, “Ыһыах үнкүүтүн ырыата”, “Эр киһи абыламмыта”, “Эрэ суох дьахтар төрүүрэ” диэн тойуктары суруйан ылбыта.

Кэлин 1941 с. суруйааччы П.Я. Тулааһынап Ырыа Дыгыйартан “Сүүлэлдьин Боотур” диэн олонхону суруйбута.

А.А. Саввин Ырыа Дыгыйар репертуара баайын ыйар. Икки суруйтарбыт олонхотун таһынан 14 олонхо аата ахтыллар. Ол иһигэр киэнник биллэр “Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох”, “Айталы Куо”, “Бэйбэлдьин Тулаайах” диэн Бүлүү улуустарын олонхоһуттарын репертуардарыгар үгүстүк көстөр олонхолор бааллар.

Итини таһынан, Кыргыдай билинни кырдыаҕастара В.И. Майоров, П.И. Петрова “Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө”, “Үөт уола Үөлэн Хардааччы”, “Үрүн аттаах Уолан эбэтэр Дуолан” диэн олонхолору толорорун истибиттэрин ахталлар. Онон Ырыа Дыгыйар кырата сүүрбэччэ олонхону толорор эбит диэн санааҕа кэлиэххэ сөп. Сахаларга киэнник биллэр Д.М. Говоров (Уус Алдан), Н.А. Абрамов-Кынат (Мэнэ Ханалас), В.В. Филиппов (Амма), И.Н. Табаахырап (Таатта) кэккэлэригэр киирсэр талба талааннаах олонхоһут эбит. Кыргыдай дьахталлара Ырыа Дыгыйар туһунан:

Тыһнар борон аттаах,
Тыастаах көмүс кымньыылаах,
Тымтай хайах ындыылаах,
Тыйдаах хара биэлээх,

Тыһаҕастаах ынахтаах,
Тыһынчанан ырыалаах
Дыгыйардыр Сэмэн

– диэн туойаллара олохтоох курдук.

Үөһө ахтыллыбытын курдук, С.Н. Каратаев-Дыгыйар “Тон Саар бухатыыр” уонна “Сүүлэлдьин Боотур” олонхолоро РНА СО Научнай киинин архыыбыгар уурулла сыталлар. Н.В. Емельянов “Сюжеты якутских олонхо” диэн кинигэтигэр олонхолор сюжеттарын киллэртээбит¹⁶⁶. Кинигэ автора олонхолор персонажтарын ааттарын Э.К. Пекарская тылдытыгар олобуран быһаарбыт. Ол курдук Сүүлэлдьин Боотуру: “Бога-тырь айыы, сүүлэ – сильный, страшный, сүүлэ этин – сильный гром”, – диэбит. Оттон Тон Саар: “бога-тырь айыы, тонг – мерзлый, крепкий, твердый”, – диэбит¹⁶⁷. Манна эбэн этгэххэ, С.А. Чыбыков Тон Саар Бухатыыр аатын маннык быһаарар: “Тон – сахалыы билбэт (тон уус тонус, тон нуучча, тон саха). Саар – баһылык (саха саарына, саха саарын тойон, о.д.а.)”. Олонхоҕо этиллэринэн, Тон Саар бухатыыр төрдө-ууһа биллибэт, собуруу диэки Дуур хайа төбөтүгэр отут сылы мэлдьи төбөтүнэн туран үөскээбит киһи. Н.В. Емельянов сөпкө “Тон Саар бухатыыр” олонхону ураанхай саха ууһун төрүттээччилэр тустарынан олонхолор бөлөхтөрүгэр киллэрэр. Итинник буоллабына, С.А. Чыбыков бухатыыр аатын быһаарыта ордук таба, чугас, толору курдук. Олонхо «Библиографиятын» көрдөххө, “Саар” диэн ааттаах олонхолору фольклорист-хомуйааччылар Е.И. Данилов, П.А. Тулааһынап суруйан тураллар¹⁶⁸.

С.Н. Каратаев бу икки олонхолоро иккиэн иккилии бухатыыр сырыыларын хойуйар олонхолор. Ол курдук “Тон Саар бухатыырга” сүрүн герой сырыыларын кэнниттэн кини улахан уолун Үрүн Кыыргай олоҕо кэпсэнэр. Онтон “Сүүлэлдьин Боотурга” Сүүлэлдьин Боотур сырыыларын кэнниттэн кини балтын Туналыкаан Куо туһунан ойууланар.

Ырыа Дыгыйар икки суруллубут олонхолорун кирири чаастара, сүннүнэн, биридэр. Арай тылыгар-өһүгэр, олук хоһоонор таһыллыыллара араастаахтар. “Тон Саар бухатыырга” сүрүн герой аата

¹⁶⁶ Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н.В. Емельянов, отв. ред. С.Ю. Неклюдов; АН СССР, Сиб. отд.-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва: Наука, 1983. . – С. 144, 177.

¹⁶⁷ Эмиэ онно. С. 358, 362.

¹⁶⁸ Библиография олонхо: методические разработки / Отв. ред. Д.С. Макаров, сост. Т.С. Дьяконова. – Якутск : Изд-во ЯГУ, 1982. – С. 25.

аан бастакынан ааттанар, отгон “Сүүлэлдьин Боотурга” ийэлээх аҕатын ойуулааһынынан саҕаланар. Ол кэnnэ икки олонхоҕо сирдэрэ-уоттара, дьиэлэрэ-хаһаалара, танаастара-саптара, дьүһүннэрэ-бодолоро, сэптэрэ-сэбиргэллэрэ ойууланар. Олонхо сүрүн геройдара иккиэн бэйэлэрин билиммит, күөн көрсөр, сутурук дугуйсар, тэnnээхтэрин көрдүүр баҕалаахтара хоһуйулар.

Үгэс быһыытынан, олонхо сүрүн геройдара (айыы бухатыырдар) эбэтэр бастакы киһи, эбэтэр бастакы дьон буолаллар. Ити туһунан олонхо сүрүн уобарастарын чинчийбит И.В. Пухов “Характерно и то, что герой олонхо: или сам первый человек на земле (в среднем мире), или сын первых людей” диин суруйар¹⁶⁹.

Ырыа Дыгыһар олонхолорун геройдара эмиэ ити үгэстэн туораабаттар. Н.В. Емельянов олонхолор сюжеттарын наардаабытын онкулун тутгустахха “Тон Саар бухатыыр” айыы аймаҕын төрүтгээччилэр тустарынан олонхолорго, отгон “Сүүлэлдьин Боотур” айыы аймаҕын араначчылааччылар бөлөхтөрүгэр киирэллэр. Ол быһыытынан, Тон Саар төрдө-ууһа суох “Соҕуруу Дуур хайа төбөтүгэр отут сылы мэлдьи төбөтүнэн туран үөскээбит” бастакы киһи. Оттон Сүүлэлдьин Боотур үрдүк айыылартан төрүтгээх Айыыһыт сиэнэ Ала Хара оҕонньор уонна Ийэйхсит сиэнэ Илэ Хара эмээхсин кыра уоллара буолар.

Тон Саар бухатыыр Үөһээ дойду уон үс биһин баһылыга Үллүк Түргэни, Орто дойду ааттааҕа Тимир Абыдалы, Аллараа дойду ар чаадай абааһыта Таас Дугдааны кытта тэнэ суох күрэстэһиигэ кыайан-хотон, Сир Сабыяа Баай Тойон, Сир Сабыяа Баай Хотун күnnэ көрбүт соҕотох кыыстарын кэргэн ылан “үс саханы үөскэтэр, түөрт саханы төрүттүүр” үрдүк аналын толорор. Ол, биллэн турар, үгүс мүчүргэnnээх сырыыларынан добуһуолланар. Маныаха Дыгыһар олонхоһут быһыытынан талаана, баай эпическэй фантазията, кыаҕа көстөн ааһар. Бири бэлиэтээн ааһар тоҕоостоох: “Тон Саар бухатыыр” олонхоҕо Сүүлэлдьин Боотур персонаж быһыытынан сылдьар. Кини Тон Саар бухатыыр кыра улун быһыытынан ойууланар. Убайа Үрүң Кыыртаы Бөҕө кэргэн ылытыгар сүбэ-ама буолар, көмөлөһөр. Онтон П.Я. Тулааһынап суруйбут

¹⁶⁹ Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо: основные образы / И.В. Пухов, отв. ред. Е.М. Мелетинский; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького АН СССР; Ин-т яз. лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Москва : Наука, 1962. – С. 221.

“Сүүлэлдйн Боотур” олонхотугар сүрүн герой быһыытынан кыттар. Олонхо сүрүн төрүүтүнэн бухатыыр бэйэтин билинэн омук үтүөлэрин, тэбил тэннээхтэрин көрдүү аттаныыта буолар. Ол баран айыы бухатыыра араас быһылаанна түбэхэн, өлө-өлө тиллэн, быста-быста салбанан Таас Даадырынтан Ытык Ылымырдаан Куону быһаан дьиэтигэр төннөр.

Дыгыйар олонхотун биир уратытынан Сүүлэлдйн Боотур уонна Таас Даадырын сэтгэ араас албаһы туттан охсуһуулар буолар. Ол курдук көтөр кынаттаах, сүүрэр атахтаах, ууга олохтоох буола дьүһүн уларыһа сылдьан, үс дойдуну түөрэ сүргэйэн охсуһаллар. Тигэбэр Кытай Махсын ууска тийэн уһаарыллалларыгар Сүүлэлдйн Боотур ордук хатарыны аһан утарсааччытын самнарар.

Олонхоҕо Сүүлэлдйн Боотур Туналыкаан Куо диэн балтылааҕа этиллэр. Туналыкаан сылдыар сырыгынан, охсуһуутун омуунунан убайын баһыйар. Кини сырыгыта, айана, охсуһуута биир туспа олонхо сюжетнай-композиционнай тутулунан буолуон сөп. Туналыкаан Куо, кэнэбэс төрүүхтээх үс уолун дьылбатын толук биэрэн, Хаан Байбал ортотуттан тыыннаах тахсар. Дьэ, ол иһин Дыгыйар олонхолорун анаан ырышпыт Э.Я. Яковлев “Тон Саар бухатыыр” үс үйэлээх олонхо буолуон сөп диэн сабаҕалыыр¹⁷⁰. Ол эрэри А.А. Саввин уонна П.Я. Тулааһынап олонхолорун сюжетнай-композиционнай тутулларын ырытан көрдөххө, тус-туһунан олонхолор курдук көрөр ордук тоҕоостоох быһыылаах.

Ырыа Дыгыйар суруллубут олонхолорун аахтаахха, кини ураты суоллаах-иистээх, сүдү айар талааннаах олонхоһут буолара саарбахтаммат. Онтон олонхолуурун эт кулгаахтарынан илэ истибит кырдыаҕастар кэпсииллэринэн, олонхолоон бардагына, олонхо дойдутугар сылдыар курдук буолан хаалаллар эбит. Олонхону көннөрү ааҕы уонна эт кулгаагынан истии тосту уратылааҕа биллэр суол. Ырыа Дыгыйар төһө да тыыннаах куолаһа үйэтитиллибэтэбин иһин, сурукка кирибит олонхолоро уонна ырыалара ааҕааччыга дьайыылара күүстээх. Ол кини ойуулуур-дьүһүннүүр тыл бары дэгэтин, хохуйуу бары ньымаларын дэгиттэр баһылаабыт олонхоһут буоларын туоһулуур. Олонхоһут быһыытынан уратытынан тыла-өһө ылбаҕайа, баай өрүттээбэ, ойуулуур-

¹⁷⁰ Яковлев, Э.Я. Улуу олонхоһут, тойуксут С.Н. Каратаев-Ырыа Дыгыйар / Дипломнай үлэ. – 2002. – С. 70.

дүүһүннүүр дэгэтэ эгэлгэтэ буолар. Кини араас архаической тыллары, сизлээх-кутуруктаах тэнийбит дүүһүйүүлэри, сомоҕо-домоختору, уусуран олук хоһооннору саталлаахтык туттара олонхолоруттан дьэнкэтик көстөр.

Ырыа Дыгыһар араас көстүүнү сифилээһин чулуу маастара буоларын көрөбүт. Онно эгэлгэ тэннээһиннэри, эпитеттэри кыайа туттар. Ылан көрүүбүн “Сүүлэлдьин Боотур” олонхоҕо сир-дойду төрүттэниитин ойуулааһынын. Кини халлаана:

Сүүрэр үргэл дүүһүлүктээх,
Тыгар чолбон тылбаастаах,
Хара былыт хайаҕастаах,
Суба былыт сотуулаах,
Кыһыл былыт кырааскалаах,
Итир былыт эпсиэлээх,
Ньиргизэрэ суох сиппиллэн кэлэр
Дьүлэй хара киэһэлээх,
Дүрбүөнэ суох түүнүгүрэн кэлэр
Түүлэй бараан түүннээх,
Дарбаана суох
Дьаайбаран сырдыһар танаралаах
Чарай манган халлаан¹⁷¹.

Оттон Сир Ийэ үөскээһинин:

Сизэрэй тиин кулгаағын
Кэрэтин саҕа бэйэтэ
Тонус киһи туутун курдук
Дьурулаан уһаан,
Саха киһи хайыһарын курдук

Халыйан тарҕанан... – диэн саҕалаан, кинини тирээбиллээн-ардайдаан, эркиннээн-модьоболоон алаһа дьыэ тутулуутун курдук ойуулуур¹⁷². Манна саха норуота харытын күүһүнэн, көлөһүнүн көмөтүнэн саҕа сирдэри баһылааһына, дойду оностуута көрдөрүллүбүт.

¹⁷¹ Сүүлэлдьин Боотур. Олонхоһут С.Н. Каратаев тылыттан П.Я. Туласынов суруйуута, 1941 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 5. – Л. 1.

¹⁷² Эмиэ онно. Л. 1-2.

Олонхохут эгэлгэ тэннээхиннэри кырабы харабынан таба көрөн саталлаахтык туттар. Бухатыыр алааһа “эрдэбэс улар эрбэбэһин түүтүн эргитэ туспут курдук эргэнэ хара тыгалаах”, “эттээх ат илбээһиннээх сиелин курдук иэбэй көмүс иирэлээх”, “арыы чалбахтаах, сүөгэй сүллүрүүннээх, иэдьэбэй бадарааннаах, иһэгэй оломноох”. Бухатыыр сүөһү баайын маннык хоһуйар:

Тибэр тибии диэбитим –
Сылгы эбит,
Ыһар буор диэбитим –
Ынах эбит¹⁷³.

Маннык араас тэннээхиннэри, эпитеттэри туттан айыы дьонун олохторун-дьаһахтарын, дьиэлэрин-уоттарын, сэптэрин-сэбиргэллэрин, танастарын-саптарын сиһилии ойуулуур.

Ырыа Дыгыйар олонхолоругар айыы дойдутун сиздэрэй, сырдык, үтүө көрүннээхтик сиһилиир буоллабына, абааһы дойдутун онтон итэбэһэ суох итэбэтиилээхтик хараһа, түктэри бэлиэлэринэн дьүһүйэр. Ол курдук, абааһы дойдута “сур бөрө курдук улуһа олорор чөнөчөктөөх, хардан эһэ курдук хардырбаһа турар хара сыгынахтаах” дойду. Бу сир “лэглэйэ сүүрэр лизһэйдээх, логлойо сүүрэр чаадайдаах, көстө сүүрэр көстүбэттээх, арбайа сүүрэр абааһылаах, сарбайа сүүрэр сатаналаах”. Ото-маһа тимир. Оттон олохтоохторун маннык хоһуйар:

Уураабын булан дьүүллээбэт
Уураахсыттаах эбиттэр,
Сокуонун булан дьүүллээбэт
Судьуйалаах эбиттэр,
Ыйаабын булан дьүүллээбэт
Ыспыраанньыктаах эбиттэр,
1200. Туолкатын булан дьүүллээбэт
Тойонноохтор эбиттэр,
Силиэнин булан силиэннээбэт
Сэтээтэллээхтэр эбиттэр...¹⁷⁴.

¹⁷³ Сүүлэлдьин Боотур. Олонхохут С.Н. Каратаев тылыттан П.Я. Туласынов суруйуута, 1941 // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 5. – Л. 3.

¹⁷⁴ Тон Саар бухатыыр: олонхо / [С.Н. Каратаев тылыттан А.А. Саввин суруйда; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Г.С. Васильев, Т.В. Илларионова]; Саха Республикатын наугаларын акад., Гуманит. чинчийи ин-га, Респ. “Олонхо” ассоц.; эпипиэтиир ред. И.Е. Алексеев. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – С. 50.

Манна Ырыа Дыгыйар күннээби олох омсолорун сытыгы-хотуу тылынан үгэргээбитэ, күлүү-элэк гыммыта көстөр. Биһиги саха талаанаах олонхоһуттарын тустарынан “Уран тыл уустара санааларын уурдахтарына, аныгы олоххо иэбэн көнгүл этэн таһаарар кыахтаахтарын Т.В. Захаров-Чээбий (Амма), С.С. Афанасьев-Ырыа Сиэнчэ (Сунтаар), С.Н. Каратаев-Ырыа Дыгыйар (Бүлүү), П.А. Охлопков-Наара Суох (Уус Алдан) олонхолуур үгэстэриттэн бэркэ билэбит”, – диэн суруйбуппут Ырыа Дыгыйарга эмиэ сыһыаннаах¹⁷⁵.

Ырыа Дыгыйар айыы уонна абааһы дойдуларын итинник утарыта көрдөрөрүн тэнэ, айыы киһитин абааһы адьарайын кытта эмиэ тосту утарыта көрүннүүр. Айыы киһитэ:

Тыһы манньыат курдук

990. Дьырыбыначчы көрө олорбута,

Атыыр манньыат курдук

Алаччы көрбүтэ ...¹⁷⁶

– буоллабына, абааһы бухатыыра соботоох харахтаах да буоллар:

Киһини көрөбүн диэн

Нөнгүө дьааныны

Тиэрэ кынчарыйан турар¹⁷⁷.

Олонхоһут кыһы хойуярыгар маннык ойуулааһыны туттар:

Уна иэдэһин килбиэнигэр

Сүүрбэ суруксут нуучча

Чүмэчитэ суох

Сурук суруйуох курдук,

Ханас иэдэһин килбиэнигэр

Сэттэ синньэһит дьахтар

Тымтыга суох

Синньэ сииллэлиэх курдук¹⁷⁸.

¹⁷⁵ Илларионов, В.В. Олонхоһут А.С. Васильев: олоҕо уонна айар үлэтэ / М.К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та; В.В. Илларионов. – Дьокуускай: Тип. департамента нач. и сред. проф. образования М-ва образования РС (Я), 2000. – С. 8.

¹⁷⁶ Тон Саар бухатыыр: олонхо / [С.Н. Каратаев тылыттан А.А. Саввин суруйда; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Г.С. Васильев, Т.В. Илларионова]; Саха Республикатын наукаларын акад., Гуманит. чинчийи ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц.; эппиэттиир ред. И.Е. Алексеев. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – С. 45.

¹⁷⁷ Сүүлэлдьин Боотур. Олонхоһут С.Н. Каратаев тылыттан П.Я. Туласынов суруйуута, 1941. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 5. – Л. 22.

¹⁷⁸ Эмиэ онно. Л. 13.

Отгон абааһы дьахтара маннык көрдөрөр:

Самаҕын туорайыгар

Салбаҕа суох

Соҕох курдук атахтаах,

6000. Түөһүн тылыгар

Табаҕайа суох

Буор булаайах илиилээх,

Сүүһүн ортотугар

Нуучча киһи таас түннүгүн

Тиэрэ баттаабыт курдук

Буус турайбан харахтаах,

Һыах-татай!

Салан дьахтар

Сыалыйатын буутун курдук

6010. Сартархай таныылаах,

Нуучча киһи

Суха хоруурун курдук,

Саха киһи

Саартык хоруурун курдук

Таллан таас арбыйа тиистээх...¹⁷⁹.

Нууччаттан кирири тыллары туттар буоллаҕына, ону саха саналаах кулгааҕар олуонатык иһиллибэт гына сөпкө дьүөрэлээн, саха тылын сокуонугар сөп түбэһиннэрэн биэрэр. Холобура, “Сүүлэлдьин Боотур” олонхо кириритигэр маннык дьүһүйүү баар:

Дьирбиит куорат

Тэриллэ илигинэ,

Баабырыкка

Мальыччы суоҕун саҕана,

Арасыйа куорат

Ааныттан ахтылла илигинэ,

Москуобу куорат

Болчулла илигинэ...¹⁸⁰.

¹⁷⁹ Тон Саар бухатыр: олонхо / [С.Н. Каратаев тылыттан А.А. Саввин суруйда; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Г.С. Васильев, Т.В. Илларионова]; Саха Республикатын наукаларын акад., Гуманит. чинчийи ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц.; эппиэттир ред. И.Е. Алексеев. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – С. 161-162.

¹⁸⁰ Сүүлэлдьин Боотур. Олонхоһут С.Н. Каратаев тылыттан П.Я. Туласынов суруйуута, 1941 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 5. – Л. 11.

Мань таһынан, Симэхсин эмээхсин “муоста буюбардыта, сургаах суруксута, эргэ күрдьэх эппилиэттээх, куһаған күрдьэх хоруналаах”.

Абааһы бухатыыра “сиилинэй бэрдэ”, “болуо-талаа дорообо, тээрэ-маары дыраастый” саҥалаах. Олонхолорго “биэс манаардаах чимэчи”, “иибинэй укаас” (именной указ. – И.В.), “ырай буоса”, “аҕабыыт аккыырай мэлийбэнэ” диэн курдук тыл ситимнэрэ бааллар.

Ырыа Дыгыйар геройдарын ис туруктарын итэҕэтиилээхтик ойуулаан көрдөрөргө кыһанар. Холобура, айыы бухатыыра уордайбытын маньык ойуулуур:

Сары чөркөөкү саҕа бэйэтэ
Саар булгунньах саҕа
Сарайа үллэн тахсыбыта,
Орулуос кус саҕа бэйэтэ
Ороһу булгунньах саҕа буолта.
Сырайыттан
Хаардаах бугул саҕа
Хатан хатааллар
Хабырыта ойон тахсыбыттара,
Чанчыгын аһа
Сизэрэ уотун курдук
Сырылаччы умайан тахсыбыта...¹⁸¹.

Маньык этиинэн олонхоһут айыы бухатыыра киһиттэн атын моһуоннаммытын бэлиэтээн биэрэр, уордайбыт, кыыһырбыт-тымтыбыт киһи дьүһүннүүн-бодолуун буортуйарын тоһоҕолуур.

Бухатыырдар охсуһууларын олус омумнаахтык, күүркэтиилээхтик ойуулуур:

Аан дойду отун-маһын
Иэрэ кутатын курдук
Таннары эргитэн түһэн бартара,
Сир ийэни лээбэ кута курдук
Дэлби тэпсэн түһэн бартара...¹⁸²

¹⁸¹ Сүүлэлдьин Боотур. Олонхоһут С.Н. Каратаев тылыттан П.Я. Туласынов суруйуута, 1941 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 5. – Л. 23.

¹⁸² Тон Саар бухатыыр: олонхо // [С.Н. Каратаев тылыттан А.А. Саввин суруйда; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Г.С. Васильев, Т.В. Илларионова]; Саха Республикатын наукаларын акад., Гуманит. чинчийи ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц.; эппиэттиир ред. И.Е. Алексеев. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – С. 81.

Уу булдун бултуур киһи
Тыа булдун бэркэ бултаабыта,
Тыа булдун бултуур киһи
Уу булдун бэркэ бултаабыта¹⁸³.

Охсуспут кэмнэрин этэригэр “биир ый отут хонугар, үс ый тобуһуон хонугар, биэс ый сүүс биэһуон хонугар охсуспуттар эбит” диэн туттар. Маннык хохуйан этиилэр Бүлүү хойукку олонхоһутун В.О. Каратаев “Модун Эр Соботох” олонхотугар эмиэ бааллар.

Ырыа Дыгыйар араас өс хоһооннорун, сомоҕо домохтору, бэргэн этиилэри эмиэ сагаллаахтык туттар. Онуоха сороҕор, сүрүн өйдөбүллэрин сүтэрбэккэ эрэ, арыый да уларытан-тэлэритэн биэрэр:

Сир диригэ
Ньилбэкпинэн буолуо,
Муора диригэ
Сотобунан буолуо,
Халлаан ырааҕа
Хабарҕабынан буолуо¹⁸⁴.

Эбэтэр:

Хатан тыллаах халтарыйдын,
Сыгыты тыллаах сынтарыйдын,
Уоттаах харахтаах умулуннун...¹⁸⁵

Ырыа Дыгыйар олонхолоро саҕаланыаҕыттан бүтүөр диэри хоһоон тылынан толоруллубуттар. Саха киһитин өйдөбүлүгэр үөрэ-дьүөрэ тыллары туттан санарыы уус-уран тылга, хоһоонунан этиигэ тэннэхэр. Ити туһунан Г.М. Васильев сахалыы ырыа-хоһоон тутулун туһунан үлэтигэр бэлиэтээн турар¹⁸⁶. Ырыа Дыгыйар олонхолорун хоһоонноро саха хоһоонун сокуонугар толору сөп түбэһэллэр. Бу олонхолоор бүтүннүү дьүөрэлээн этиигэ (аллитерацияҕа) олобуллар. Олонхоһут тылларын

¹⁸³ Тон Саар бухатыыр: олонхо / [С.Н. Каратаев тылыттан А.А. Саввин суруйда; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Г.С. Васильев, Т.В. Илларионова]; Саха Республикатын наугаларын акад., Гуманит. чинчийи ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц.; эпипиэттир ред. И.Е. Алексеев. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – С. 81.

¹⁸⁴ Сүүлэлдьин Боотур. Олонхоһут С.Н. Каратаев тылыттан П.Я. Туласынов суруйуута, 1941 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 5. – Л. 13.

¹⁸⁵ Эмиэ онно. Л. 24.

¹⁸⁶ Васильев, Г.М. Якутское стихосложения / Г.М. Васильев; АН СССР. Якут. филиал Сиб. отд-ния. Ин-т языка, литературы и истории. – Якутск: Кн. из-во, 1965. – С. 20.

танарыгар сытыары да, туруору да дьүөрэлээһини саталлаахтык туттар. Ылан көрүөбүҥ, айыы бухатыыра өстөөбүҥ өһөрөн баран, сангарар тылын:

Үтүөлэри өлөрдүм,
Сизэхситтэри ситтим,
Абааһылары аймаатым,
Өстөөхпүн өһөнөйдөөтүм,
Саастаахтарбын дьаһайдым ¹⁸⁷.

Манна олонхохут агаардас сытыары дьүөрэлээһини эрэ туттубут. Онтон салгыы бухатыыр туругун маннык ойуулуур:

Тири курдук тирилиннэ,
Тына курдук дыгдайда,
Алыс сананна,
Ааһа барда,
Кэдэрги кэптэрдэ,
Киэр дайбаата,
Кийимсийдэ быһыылаах:
Күөх көлөһүнүн
Күөх далай уутугар
Көнү соттубута,
Хара далай уутугар
Хара көлөһүнүн
Хасты соттубута ¹⁸⁸.

Бу быһа тардыыга хоһоон олуктара туруору дьүөрэлээһининэн таныллыбыттар. Бу холобурдартан өссө рифмаларга тохтоон ааһыахха наада. Маннайгы холобур туохтуурдара бары рифмалаһаллар, ол кинилэр биир көрүҥнэ туттуллубуттарыттан тахсыбыт. Уопсайынан, саха фольклорнай поэтикатыгар рифмалааһын биир санааны майгыннаһар өрүттэринэн хаста да төхтүрүйэн этииттэн үөскүүр. Г.М. Васильев ити көстүүнү эмбриональной рифма диэбит уонна: “Если считают, что риф-

¹⁸⁷ Тон Саар бухатыыр: олонхо / [С.Н. Каратаев тылыттан А.А. Саввин суруйда; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Г.С. Васильев, Т.В. Илларионова]; Саха Республикаатын наукаларын акад., Гуманит. чинчийи ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц.; эпипиэттиир ред. И.Е. Алексеев. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – С. 86.

¹⁸⁸ Сүүлэлдьин Боотур. Олонхохут С.Н. Каратаев тылыттан П.Я. Туласынов суруйуута, 1941 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 5. – Л. 64.

ма является самобытным явлением для тюркского стихосложения, то она в той же мере имеет национально-самобытную основу и в якутской поэзии”, — диэн суруйар¹⁸⁹. Маннык рифмалааһын сүннүүнэн араас тэннэбиллэри, эпитеттэри туттан ойуулааһыннарга үгүс буолар. Ырыа Дыгыйар олонхолоругар да ол үгүстүк көстөр:

Сырдык халлаан сыаркылалаах,
Манан халлаан балааккалаах,
Ырай буоса ыскаамалаах,
Ый уота тымтыктаах,
Күн уота чүмэчилээх,
Абыс хаардаах бугул саҕа
Ахтаах наадал түптэлээх,
Сэттэ хаардаах бугул саҕа
Иһэгэй олоонноох,
Үс хаардаах бугул саҕа
Үрүн күүгэн үктэллээх...¹⁹⁰

Бу Үрүн Аар Тойон олобун хоһуйууга маннайгы биэс строка-лаах сыһыарыынан үөскэтиллибит рифмалаахтар, оттон кэнники алта строкаҕа хатыланар “хаардаах бугул саҕа” диэн тылларынан кириэстии рифма туттуллубут.

Биллэрин курдук, олонхо, саха фольклорнай поэтика уопсайынан, метрика сокуонугар хаайтарбат, көнгүл формалаах, төһө баҕарар уларыйа сылдьар, биир тэн ритмика ирдэниллибэт. Олонхону толорооччу бэйэтэ таптаабытынан уһатан-кылгатын сүһүөхтэрин тэннээн биэрэр. Ол гынан баран, саха хоһоонугар ритмика олох суох диэн өйдүө суохтаахпыт. Ритмика ситэриллибит санааны этэр олукарга (синтагма), биир өйдөбүлү төхтүрүйэн этиилэргэ (параллелизм) чуолкайдык көстөр. Ырыа Дыгыйар олонхолоругар эмиэ бу ньымалары туттар:

Нэһилиэк кинээһигэр
Эппиэт этиэм диэн
Сэрэммэт эбит,

¹⁸⁹ Васильев, Г.М. Якутское стихосложение / Г.М. Васильев; АН СССР. Якут. филиал Сиб. отд-ния. Ин-т языка, литературы и истории. – Якутск: Кн. изд-во, 1965. – С. 32.

¹⁹⁰ Сүүлэлдьин Боотур. Олонхоһут С.Н. Каратаев тылыттан П.Я. Туласынов суруйуута, 1941 // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 5. – Л. 5.

Улуус кулубатыгар
Хоруй этиэм диэн
Кутгаммат эбит.
Сутуругун сокуон онгостор эбит,
Ытыһын ыйаах онгостор эбит¹⁹¹.

Бу быһа тардыыга бастакы алта строка тылларын ахсаанынан, сүһүөхтэринэн дыуөрэлии икки олуктан турар. Онтон кэлэр икки строка, атын өйдөбүлү биэрэр буоланнар, тутуллара уларыйар.

Ырыа Дыгыйар олонхолоругар билигин суолталарын сүтэрбит, тутулубат эбэтэр эргэрбит тыллар үгүстэр. Ол курдук, кыбыллар, көтөрдөр ааттара (хонор, хорой кыыл, түүкүр, удуруут, ала суорун, биргинэх, кумахы, молдьороох, о.д.а.), сирдэр ааттара (Хаан сүөлүгэй дойду, Араат байбал, Локуомай хайа, Торууй Сибиир, о.д.а.), от-мас аата (бөлөбөс, харба, дыанта, бэһэл тиит, долохоно, о.д.а.), араас тыллар (хан киһи, сүөлүгэй, халарыма-чилэримэ, үрүөргү күн, кынкынах, о.д.а.) бааллар. А.А. Саввин 1938 с. Ырыа Дыгыйар олонхотун устарыгар өйдөммөт тыллары олонхоттан быһаартаран суруммут.

С.Н. Каратаев-Ырыа Дыгыйар олонхолоро баай сюжетнай-композиционнай тутуллаахтар, дирин киэн далааһыннаах фантазиялаахтар, Бүлүү олонхоттарынын эпическэй үгэстэрин кэрэһилээн көрдөрөллөр.

Аар-саарга аатырбыт Ырыа Дыгыйар ойуулааһын бары дэгэттэрин баһылаабыта, саха фольклорнай поэтикатын толору ингериммит олонхот буолар. Кини олонхолоро ураты кырааскалаахтар, хомоёой тыллаахтар, дыкти кэрэлэр.

Түмүктээн эттэххэ, Ырыа Дыгыйар дын чохчы сахалыы уус-уран тыл бары дэгэтин толору ингеринэн, айар ньыма үрдүк талаанын баһылаан аатырыаһын аатырбыт, бар дыонугар кэпсэлгэ сылдыар аар саарга аатырбыт олонхот буолар. Кини олонхолоро поэтической тутууларынан, тыллара-өстөрө кэрэтинэн, ылбаһайынан, хомоёой хохуйууларынан бастын олонхоттор кэпкэлэригэр киирэр дын чохчы уһулччу суолталаах биһиги уопсай баайбыт буолар.

¹⁹¹ Сүүлэлдин Боотур. Олонхот С.Н. Каратаев тылыттан П.Я. Туласынов суруйуута, 1941 // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 5. – Л. 24.

2.2. Үөһээ Бүлүү олонхоһуттарын үгэстэрэ

Бүтэй Бүлүүгэ олонхо уутуйан сайдыбыт биир түөлбэтинэн Үөһээ Бүлүү улууһа буолар. Төһө да сирин-уотун изинин, дьонун ахсаанынан сэргэстэһэ сытар оройоннарыттан кыра буолбутун иһин, фольклористар Үөһээ Бүлүүттэн 54 олонхоһут аатын булан сурукка тистилэр¹⁹². Устар ууну сомоһолуур уус тыллаах олонхоһуттарынан Н.С. Александров-Ынта Никиитэ, Ф.Н. Тимофеев-Бизчэрэ, А.Т. Титаров, Ф.И. Суханов, И.Г. Иванов, Д.В. Кысылбаиков о.д.а. ааттарын ааттыахха сөп. Кинилэр син эмиэ атын улуус аатырбыт олонхоһуттарын Д.М. Говоров (Уус Алдан), Н.А. Абрамов-Кынат (Мэнэ Ханалас), И.Н. Винокуров-Табаахырап (Таатта), П.П. Ядрихинская (Нам), С.Н. Каратаев-Дыгыһар (Бүлүү), И.М. Харитонов-Саакырдаах (Ньурба), А.Т. Лыткин-Ырыа Тиитэп (Сунтаар) курдук устар ууну сомоһолуур уран тыл уустара, бэйэлэрин түөлбэлэригэр көмүлүөк оһох иннигэр олорон уһун түүнү быһа олонхолоон, дьоннорун- сэргэлэрин олонхо алыптаах эйгэтигэр киллэрэр талба талааннаах олонхоһуттар этилэр. Кинилэри олонхо төрүт үгэстэрин ильдэ сылдыар, хаһан баҕарар наада буоллаҕына, баай репертуардарыттан ыһлыы-туойа, олонхолуу сылдыар дыһы ийэ олонхоһуттар курдук билинэбит. Ол эрэри Үөһээ Бүлүү олонхоһуттарын туһунан научнай литератураҕа күтүөннээх суруйуу суоһун тэнэ. Кыраайы үөрэтээччилэр, фольклор айымньыларын хомуһааччылар дэн кэриэтэ суруйбуттарынан көрөн, анааран көрдөххө улууска талааннаах олонхоһуттар олорон ааспыттара сэрэйиллэр. Ийэ тылбыт улуу мүһэлгэлэри, ааспыт үйэлэри унуордаан күн бүгүнүгэр дылы тийэн кэллэ. Бу маньы ырыгалаан, ырааһырдан көрдөххө, «тылбытын тыыннааччылар, иитилибит ийэ тылбытын иитиэхтээччилэр уус-уран тылларынан устар ууну сомоһолуу этэн, күөбү хагдарытан, хагдарыйбыты көбөрдөн, аан дойдуну анааран, улуу олонхону уһатааччылар, оһуокай оонньуурун оһуордааччылар, сээркээн сэһэнньиттэр сир-сир аайы сириэдийэн сайдан ааспыттар эбит», – диэн суруйар Н.П. Корякин, бэйэтэ ааттаах тойуксут, түһүлгэлээх үнкүүһүт¹⁹³.

¹⁹² Никифоров, К.Н. Хабытта Бэргэн: олонхо / К.Н. Никифоров-Лөкөчөөн; ред.кол. В.Н. Иванов уо.д.а.; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Олонхо науч.-чинчийэр ин-та. – Дьокуускай: ХИФУ издательскай дьизэтэ, 2012. – С. 6.

¹⁹³ Корякин, Н.П. Оһуокай оонньуутун оһуордааччылар / Н.П. Корякин // Үөһээ Бүлүү. Бэһэһэ. Бүгүн. Сарсын / Хомуйан онордо П.И. Докторов. – Дьокуускай: Кудук, 2001. – С. 144-145.

Үөһээ Бүлүүгэ номоххо киирбит, чугастаабы улуустарга кэрэ куоластаах ырыаһыт быһыытынан суон сурахтаммыт, албан аатырбыт, ааттыын Ырыа Уйбаанта аата-суола уос номоҕо буолан сылдыарын туһунан И.С. Прокопьев суруйбута баар: «Боотулу нэһилиэгин киинигэр, Баҕыадба күөл атаҕар, саас айылҕа уһуктуута, от-мас тыллыыта, көтөр-сүүрэр кэлиитэ, олохтоох баайдар ойуурга баар ырааһыйаҕа мустаннар, дьону-сэргэни түмэннэр, Уйбаанта ырыатын-тойугун тэрийэллэрэ үһү. Ырыа Уйбаанта эрбэммит чөгөчөк үрдүгэр тэлгэммит аас тэллэххэ олорон, кэрэ чуор куолаһынан ыллаан дьыэрэһиттэбинэ, ырааһыйаны тулалыыр аар хатыннар лабааларын хойуу сэбирдэхтэрэ тэлибирии түһэллэрэ, оннооҕор ойуур-тыа көтөрө-сүүрэрэ кытта иһийэн, чуум-пуран, кини ырыатын истэллэрэ диэн сэхэргииллэрэ». Ырыа Уйбаанта абааһыны кытта күрэтэһэн ылласпытын туһунан сюжет баар¹⁹⁴.

Норуот талааннаахтара үөһээни абааһылары кытта күрэтэһэн ылыылыларын туһунан сэхэргээһин баарын этнограф уонна фольклорист И.А. Худяков XIX үйэ 60 сылларыгар суруйан турар. Ырыа Уйбаантаны утумнаабыттар сурукка-бичиккэ да киирбэтэллэр, хас түөлбө аайы бааллара сэрэйиллэр.

Дьэ, ол да иһин Үөһээ Бүлүү улуухугар хайа баҕарар саха тыллаах иһиттэр истэ олоруон курдук, олус уустаан-ураннаан этэр олонхоһуттар олорон ааспыттара биллэр. Оройуон культуратын сайдыытыгар биллэр-көстөр кылааты киллэрсибит И.В. Давыдов суруйан хаалларбыт ахтыытыттан көрдөххө, 1946 сыллаахха нэһилиэктэринэн 51 олонхо кизэһэлэрэ ытыллыбыттар. Онно 3231 киһи сылдыбыт, 16 олонхоһут, 18 сэхэнньит, 7 норуот ырыаһыта кыттыбыт. Ол сыллардаабы олонхолортон, сэхэннэртэн, ырыалартан 19 айымньы суруллан Дьокуускайга норуот айымньытын дьыэтигэр ытыллыбыт¹⁹⁵.

Кырдык, Аҕа дойду Улуу сэриитин кэнниттэн норуот тылынан айымньытыгар кэрэхсэбил үөскүү сылдыбыта. Бу үлэни биллиилээх фольклорист Г.У. Эргис сүрүннээбитэ. Кини көбүлээһининэн уонна тэрийиитинэн 1948 с. Дьокуускай куоракка олонхоһуттар түмсэн мунһахтаабыттара биллэр. Улуустартан бу түмсүүгэ И.Е. Огочуяров (Таат-

¹⁹⁴ Корякин, Н.П. Оһуокай оонньуутун оһуордааччылар / Н.П. Корякин // Үөһээ Бүлүү. Бэҕэһэ. Бүгүн. Сарсын / Хомуян онордо П.И. Докторов. – Дьокуускай: Кудук, 2001. – С. 144-145.

¹⁹⁵ Эмиэ онно. С. 145.

та), Н.И. Степанов (Мэнэ Ханалас), П.П. Ядрихинской, Г.С. Кычкин, В.Н. Павлов (Нам), П.С. Семенов (Орджоникидзевской), Е.Е. Иванова (Амма), Г.С. Данилов-Килэччин (Сунтаар), о.д.а. сылдыбыттара. Үөһээ Бүлүүттэн ити семинарга олонхоһут кыттыбыта биллибэт. Ол эрэри бу оройуонна олонхону сценаҕа таһаарыыга көхтөөх үлэ барбытын туһунан улуус архыыбыгар уурулла сытар райсовет отчуота туоһулуур. Ону олонхо научнай-чинчийэр институтун сотруднига Р.Н. Анисимов булан үлэтигэр киллэрбит: «Культпросвет учреждениями по району ведется учет творчества народов и зарегистрированы 16 олонхосутов, 18 рассказчиков и сказителей»¹⁹⁶. Итини таһынан ветеринарнай наука кандидата П. Николаев ахтыыта баар, онно Үөһээ Бүлүү олонхоһута Н.С. Александров Дүллүкү нэһилиэгин эдэр ыччаттын түмэн, олонхону сценаҕа таһаарбытын уонна оччолорго ытытлар фестивалга кинилэр бастаабыттарын туһунан суруллар¹⁹⁷.

Г.У. Эргис Аҕа дойду Улуу сэриитин кэнниттэн ТЛИ Институтун иһинэн олонхоһуттар улуустарынан анкеталарын, паспорттарын толорон учуоттуур үлэни ыта сылдыбыта. Маныаха киин улуустар олонхоһуттара балачча толору хабыллан учуокка ылыллыбыт буоллактарына, Бүлүү да, хоту да улуустар олонхоһуттара санаа хоту толору хабыллыбатахтара.

Н.П. Корякин Үөһээ Бүлүү олонхоһуттарын испиһэгин уонна ханнык олонхолоордоохторун үлэтигэр ыйан суруйбут. Онно кини фольклорнай экспедиция кыттыылаахтара С.И. Боло, А.А. Саввин алтыспыт олонхоһуттарын ааттарын-суолларын бэлиэтэммиттэригэр олобурбут уонна биирдиилээн энтузиастар хомуйбут фольклорнай матырыйаалларын туһаммыт¹⁹⁸. Үлэбэ балачча толору Д.В. Кысылбаиков (Ороһу), Ф.И.

¹⁹⁶ Анисимов, Р.Н. Отчёт по I этапу работы «Якутский героический эпос: история изучения эпоса (до начала XXI в.)», по лоту № 2.27.1 (Виллойский район, с. Илбэнге – г. Виллойск – Верхневиллойский район, с. Верхневиллойск), Республика Саха (Якутия). – Якутск: НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2011. – С. 7 (рукопись).

¹⁹⁷ Николаев, П.И. Ынта Никиитэ / П.И. Николаев // Көр Буурай: олонхо / [Н.С. Александров-Ынта Никиитэ тылыттан И.Н. Григорьев суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов уо.д.а.; редкол.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээҕи салаа, Гуманитар. чинчийин уонна Хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федер. ун-т, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытытыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – С. 325-331.

¹⁹⁸ Корякин, Н.П. Оһуокай оонһуутун оһуордааччылар / Н.П. Корякин // Үөһээ Бүлүү. Бэҕэһээ. Бүгүн. Сарсын / Хомуйан онордо П.И. Докторов. – Дьокуускай: Кудук, 2001. – С. 144-145.

Суханов (Быыракаан), Ф.Н. Тимофеев-Биечэрэ (Ороһу) олонхоһут быһыытынан ааттара-суоллара бэлиэтэммит. Кинилэр ханнык олонхону олонхолоуу сылдыбыттарын испииһэгэ бэриллибит. Онтон көстөрүнэн, Д.В. Кысылбаиков 11 олонхолоох эбит: «Кэндэли Хаалдыт бухатыыр», «Тэбэр тураҕас аттаах Дьибэрбээн Бэргэн», «Уордаах-кылынаах Оҕо Тулаайах», «Кыыс Кырындыабай Куо», «Ырыа Куллаҕастай Куо», «Сур киһи Сүдү Бөҕө», «Аллы-Дуллу бухатыыр», «Тимир туйахтаах Дьэриэмэ Бөҕө», «Угаар Бэргэн», «Сэттэ тэбиэн кыыл дьэнкир муоһа тутуурдаах Бардам Саарын бухатыыр», «Сир Баай Тойон, Сир Сабыйа хотун»¹⁹⁹. Ф.И. Суханов олонхолооро: «Аллы-Дуллу бухатыыр», «Сыралта Боотур», «Ала Дуурай бухатыыр», «Күн Туламан бухатыыр», «Оҕо Тулаайах», «Таас Устуруунна бухатыыр», «Тимир Дьэрдэргэмэ бухатыыр», «Үрүҥ Кыыртай бухатыыр», «Үрүҥ Солотуой бухатыыр»²⁰⁰.

Фольклорист С.И. Боло Үөһээ Бүлүү Быыракаан нэһилиэгин олохтооҕо И.Г. Ивановтан сир-туом алгыстарын, ойуун кырыылары суруйан турар. Олонхоһут анкетатыгар И.Г. Иванов балачча баай репертуардааҕа бэлиэтэммит: «Кыыс Дьуурайа бухатыыр», «Остуол үөһэ оймоон-күлэн үөскээбит Ойудьар Бэргэн», «Тоҕус омук төрдүгэр тускуламмыт Дуулаҕа Бэргэн», «Балыксыт Быдһайдаан бухатыыр», «Үргэл суолдьут Тойон», «Тимир Дьохсуйуоха бухатыыр», «Оҕо Тулаайах бухатыыр», «Бэрт киһи Бэриэт Бэргэн», «Эр Соҕотох Эриэдэл Бэргэн», «Бухар Даадар бухатыыр», «Эһэлээх бөрө иппит уоллара Элик Бэргэн», «Сүлэ Баай тойон», «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох». Итини тэнэ Үөһээ Бүлүүттэн олонхоһуттар испииһэктэригэр Г.С. Семенов (Үөдүгэй) «Уол Туйгун», Н.С. Александров (Дүллүкү) «Көр Буурай» диэн олонхолоохторо ыйыллыбыт. П.Ф. Григорьев ханнык олонхолооҕо ыйыллыбатах²⁰¹.

Олонхоһуттар анкеталарыгар тирэҕирэн уонна араас источниктартан хасыһан биһиги 1973 с. Үөһээ Бүлүүгэ араас кэмнэ 21 олонхоһут олон ааспытын, итинэнэ 12 олонхоһут – бииртэн үскэ, сэттэ олонхоһут –

¹⁹⁹ Кузьмина А.А. Олонхо Виллойского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы. – Новосибирск: Наука, 2014. – С. 134.

²⁰⁰ Эмиэ онно. С. 132.

²⁰¹ Эмиэ онно. – С. 131.

түөртэн уонна, үс олонхоһут – уонтан сүүрбэҕэ дылы олонхолоохторун быһааран турабыт²⁰².

Бүлүү бөлөх улуустарын олонхоһуттарын анаан үөрэппит А.А. Кузьмина Үөһээ Бүлүү улууһугар 21 олонхоһут эрэ олорон ааспытын, олонхоһут ахсаана тоҕо аҕыйаҕын маннык быһаарар: «В Верхневиллойском районе проживало немного сказителей. Это можно объяснить тем, что этот район – самый малонаселенный в Вилюйском регионе. Нужно отметить, что самыми известными олонхосутами Верхневиллойского района были Ф.Н. Тимофеев-Биэчэрэ, Н.С. Александров-Ынта Никита, А.Т. Титаров, Ф.И. Суханов, И.Г. Иванов, Д.В. Кысылбаев (И.В. Кысылбаиков). В последнее время эпическим творчеством занимаются Н.К. Шамаев, К.Н. Никифоров и Л.С. Афанасьева²⁰³.

Үөһээ Бүлүү биллэр олонхоһуттарын ааттарын-суолларын, хаһан төрөөбүттэрин, өлбүттэрин ыйан туран 1979 с. испииһэк оноһуллубут²⁰⁴. Испииһэккэ аҕыс киһи ыйыллыбыт, ол иһигэр Ф.Н. Тимофеев-Биэчэрэ уонна кини уолун ааттара баар:

Тимофеев Федор Николаевич-Биэчэрэ (1848–1970) Ороһу;
Александров Никита Семенович-Ынта (1874–1960) – Дүллүкү;
Тимофеев Петр Федорович-Биэчэрэ уола (1876–1946) – Ороһу;
Борисов Семен Михайлович-Ыттааныккы (1890–1952) – II Үөдүгэй;
Суханов Федор Иннокентьевич (1892–1947) – Быракаан;
Егоров Максим Петрович-Адыак (1893–1969) – Кэнтик;
Филиппов Тарас Иннокентьевич-Санҕыах (1897–1962) – Туобуйа;
Борисов Азар Дмитриевич-Хоро – 1942 сыллаахха фронтта өлбүт.

Н.П. Корякин суруйарынан, Үөһээ Бүлүүгэ нэһилиэннэ биһирээн истэр олонхоһуттарынан буолаллар эбит: Намҥа – Г.Р. Кардашевскай аҕата Александр Жендринскэй (Саанһа), Ороһуга – П.Ф. Тимофеев (Биэчэрэ уола), Боотулууга – артистка Домна Уйгурова таайа

²⁰² Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосутов / В.В. Илларионов, ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд.-ние Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск: Кн. изд-во 1982. – С. 33.

²⁰³ Дмитриева, А.А. Олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы: автореф. дис. канд. фил. наук / А.А. Дмитриева; Ин-т монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН. – Улан-Удэ, 2008. – 23 с.

²⁰⁴ Анисимов, Р.Н. Отчёт по I этапу работы «Якутский героический эпос: история изучения эпоса (до начала XXI в)», по лоту № 2.27.1. (Вилюйский район, с. Илбэнге – г. Вилюйск – Верхневиллойский район, с. Верхневиллойск), Республика Саха (Якутия). – Якутск: НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2011. – 34 с. (рукопись).

Былатыан Уйбаныап. Олонхохуттартан дьон-сэргэ олонхохут Адьыак (М.П. Егоров) тыла-өһө уранын, айылҕаны, сүрүн геройдар сырыыларынын ойуулуура-оһуордуура умсулҕанын бэлиэтиир эбит. Дүллүкүгэ Н.С. Александров-Ынта «Көр Буурай» олонхотун сэттэ киэһэ устата кэпсиирэ номох буолбут. Нам нэһилиэгин олонхохута Сэмэн Гаврильев Давыдовка диэн учаастакка кэлэн олонхолууругар үтүмэн үгүс олонхохут кэлэн олонхолуура диэн кэпсииллэр эбит²⁰⁵. Билигин Ардыабыл олонхохут сиэнэ Лидия Степановна Афанасьева биллэр ырыаһыт, тойкусут, үнкүүһүт, олонхону толорууга холоноор.

Олонхо научнай-чинчийэр института 2011 сыл ахсынньы ыйыгар Үөһээ Бүлүү улууһугар ыппыт фольклорнай экспедициятын түмүгүнэн оһоһуллубут отчуотугар, бу эрдэ оһоһуллубут олонхохуттар испииһэктэригэр эбии 36 олонхохут аатын киллэрдэ. Ону ахтан аһар тоһоостоох: П. Тимофеев-Бөтүрүүскэ, В. Тимофеев-Лэбэкэй, Д. Амманов-Ньамаах (Ороһу), Е. Прокопьев-Мултуук Дьөгүөр, С. Чуручанов, И.Г. Иванов, Кэлэбэй Киргизлэй (Быракаан), В. Васильев, Д. Павлов-Миитэкэ, Е. Федоров-Хадаар, Е. Николаев-Дэгэритэр, В.Т. Николаев, Т. Николаев-Алакаан күтүөтэ (Дүллүкү), А.Е. Жендринскэй-Саанһа, Д.В. Петров-Тыллырап (Балаһаннаах), В.П. Тарагаев-Иэчэнгэ Баһылай, Д. Федоров (Кэнттик), С.Е. Жирков-Ньохчоһор Суркуоп, Н.И. Марков, Чөкөйө, Чыычаах, Хабах Киргизлэй, О. Самойлов (Хоро), И.Н. Абрамов (Туобуйа), Махсык оһонһор, Н. Семенов-Буорту Бооруоран (Сургуулук)²⁰⁶. Бу аһалылыбыт испииһэктэн көрдөххө, Үөһээ Бүлүү төһө да дьобус улуус буоллар, балачча элбэх олонхохуттаах, соһохторо дьонно-сэргэбэ улуус таһымынан биллэр олонхохуттар эбит.

Үөһээ Бүлүү улууһугар олонхо уутуйан тарһаммыт түөлбэлэринэн Сургуулук, Дүллүкү, Хоро, Ороһу, Тамалакаан, Балаһаннаах, Нам, Быракаан, Кэнттик, Туобуйа нэһилиэктэрин ааттаталыахха сөп эбит. Олонхо институтун эдэр научнай соһруднига Р.Н. Анисимов бэлиэтииринэн, Үөһээ Бүлүү олонхохуттара «Аллы-Дуллу», «Адьы-Будьу», «Кулун Куллустуур», «Төбө Төрүөт бухатыыр», «Эриэдэл Бэргэн», «Кыыстыйа

²⁰⁵ Корякин, Н.П. Оһуокай оонһуутун оһуордааччылар / Н.П. Корякин // Үөһээ Бүлүү. Бэһэнгэ. Бүгүн. Сарсын / Хомуян онордо П.И. Докторов. – Дьокуускай: Кудук, 2001. – С. 146.

²⁰⁶ Анисимов, Р.Н. Отчёт по I этапу работы «Якутский героический эпос: история изучения эпоса (до начала XXI в)», по лоту № 2.27.1. (Вилуйский район, с. Илбенге – г. Вилуйск – Верхневилуйский район, с. Верхневилуйск), Республика Саха (Якутия). – Якутск: НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2011. – С. 7 (рукопись).

бухатыыр», «Кыыс Дьуурайа бухатыыр», «Кыыс Кырындыабай Куо», «Дьэриэмэ Бөҕө», «Ойудьар Бэргэн», «Эр Соҕотох», «Элик Бэргэн», «Бэриэт Бэргэн», «Дуулаҕа Бэргэн», «Оҕо Тулаайах бухатыыр», «Бахар Даадар бухатыыр», «Кэндэли Хаадыт бухатыыр», «Тимир Дьэрдэргэмэ бухатыыр», «Үрүн Кыырттай бухатыыр», «Сир Баай тойон», «Сири Сабыйа хотун», «Эр Дохсун», «Дьизэрбээн Бэргэн», «Бардам Саарын бухатыыр», «Бэгэтии боотур», «Эр Уорун бухатыыр», «Сойуодан бухатыыр», «Көр Буурай», «Түмэн Түүрэй бухатыыр», «Уол Туйгун бухатыыр», «Мун Саар бухатыыр», «Мүлдү Бөҕө», «Күн Эрили бухатыыр» диэн киэнник тарҕаммыт уонна былыргы архаической ааттардах олонхолору толорор эбиттэр²⁰⁷.

Онтон олонголооһун уоста быһыытыйбыт кэмигэр оҕо сылдьан истибит олонхолорун санаан, өйдөөн, сурукка-бичиккэ түһэрэн олонхолуур талааннаах дьон баар буолбуттара. Ол курдук Үөһээ Бүлүүттэн төрүттээх педагогической наука доктора, профессор Н.К. Шамаев-Чопчуухаан «Дьорҕостой Бэргэн», Бүлүүттэн төрүттээх Үөһээ Бүлүүгэ олорор К.Н. Никифоров «Хабытта Бэргэн», уус-уран самодеятельность ветерана Л.С. Афанасьева олонхолору сурукка-бичиккэ түһэрэн, ол сүннүнэн олонголоон дьон-сэргэ кэрэхсибилин ылбыттара. Кинилэри биһиги олонголооһун үгэстэрин үйэтитиичилэр, утум олонхоһуттар диэн ааттыыбыт. Кинилэртэн К.Н. Никифоров бэйэтин олонхотун уус-уран самодеятельность сценатыгар, итиэннэ киинэ онорон таһааран, билигини кэмнэ олонхону үйэтитиигэ, сөргүтүүгэ айымньылаахтык үлэлиир. Ону таһынан, тарбаҕар талааннаах буолан, олонхо персонажтарын маска чочуйан онорон кэрэхсэбили ылар.

К.Н. Никифоров-Лөкөчөөн Бүлүү улуһуттан төрүттээх, оҕо эрдэбиттэн эбэтэ Олонхоһут Оппуруоһаттан олонхолуурга уһуллубут. Кини аймах убайа П.К. Иванов эмиз олонхолуур эбит, кэлин Дьааны улуһугар олохсуйан олорон, «Хардаҕастай Ньургун» олонхотун фольклористар П.Н. Дмитриевка уонна С.Д. Мухоплеваҕа суруйтарбыта²⁰⁸. Кини чугас аймаҕа М.Г. Иванов-Табаһыт сиэн быраата Федор

²⁰⁷ Анисимов, Р.Н. Отчёт по I этапу работы «Якутский героический эпос: история изучения эпоса (до начала XXI в)», по лоту № 2.27.1. (Вилуйский район, с. Илбэнге – г. Вилуйск – Верхневилуйский район, с. Верхневилуйск), Республика Саха (Якутия). – Якутск: НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2011. – С. 1.

²⁰⁸ Дмитриев, П. Норуйот талааннаабын дьылҕата / П. Дмитриев // Кыым. – 1993. – Ыам ыйын 19 к. – С. 4.

Петров, Олонхо театрын артыгана, удьурдаан туран олонхожо таттарылаахтар. Үөһээ Бүлүүгэ олохсуйан баран, К.Н. Никифоров бэйэтин түөлбэтин олонхотунан олонхолоохун уостубут кэмигэр 1982 сылтан, Дьокуускай куоракка олонхо киэхэлэригэр кыттыабыттан, утумнаахтык дьарыктанар, үөһээ бүлүүлэри олонхо эйгэтигэр көбүлүүр. Ол курдук, ожо сылдьан истибит «Мохсоҕоллой Бэргэн», «Хабыр киирсиилээх Хабытта Бэргэн» олонхолорун Үөһээ Бүлүүтээҕи народнай театр сценатыгар таһаарда, видеокиинэбэ уһуларда, киэн кэрэхсэбили ылла. Маныаха Үөһээ Бүлүү олонхотуттарын сыдыаннара Л.С. Афанасьева, В.С. Семенова олонхо эйгэтигэр киирэн талааннарын арыдылар.

Үөһээ Бүлүү олонхотун хомуйуу историята 1925 с. Г.С. Торопов диэн киһи Н.С. Александров-Ынта Никиитэ «Көр Буурай» олонхотун суруйбутуттан саҕаланар. Бу советскай былаас сылларыгар олонхону маннайгы суруйуу холобура буолар. Текст Новгородов алфавитынан суруллубут уонна суругу-бичиги сана баһылаабыт киһи суруйбут буолан ааҕарга уустуктардаах.

Онтон 1930-с сс. бүтүүлэригэр Бүлүүтээҕи фольклорнай-диалектологическай экспедиция үлэлээбитэ²⁰⁹. 1939 с. экспедиция кыттыылааҕа А.А. Саввин соруудаҕынан, сэрэйдэххэ, оскуола учууталлара кыттыһан Ф.Н. Тимофеев-Биэчэрэттэн «Түмэн Түүрэй бухатыыр» олонхотун суруйбуттар.

1941 с. И.Н. Григорьев диэн учуутал Н.С. Александров «Көр Буурай бухатыыр» олонхотун сурукка тиспитэ. Кэлин 1998 с. «Сайдыс» диэн Саха сиригэр учуонайдарын уонна специалистарын түмсүүтэ бу олонхону бэчээттээбитэ²¹⁰. Билигин «Саха боотурдара» серияҕа эпосовед В.В. Илларионов бэлэмнээһининэн олонхо иккинин таҕыста²¹¹.

²⁰⁹ Дмитриева, А.А. Из истории собирания и изучения олонхо Вилюйского региона / А.А. Дмитриева; Якутский архив // Историко-документальный научно-популярный иллюстративный журнал. – Якутск, 2004. – № 1 (12). – С. 48-52.

Мухомлева, С.Д. Саха сиригэрэҕи научнай киин архыбыгар харалла сытар Бүлүү түөлбэтин олонхолоро / С.Д. Мухомлева // Якутский архив. Историко-документальный научно-популярный иллюстративный журнал. – Якутск, 2010. – №2. – С. 65-70.

²¹⁰ Көр Буурай бухатыыр / Н. Александров-Ынта Никиитэ; суруйбута И.Н. Григорьев; бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов, Г.М. Федотов. – Дьокуускай: Тобул, 2002. – 192 с.

²¹¹ Көр Буурай: олонхо / [Н.С. Александров-Ынта Никиитэ тылыттан И.Н. Григорьев суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов у.д.а.; редкол.: А.Н. Жирков (бас ред.) у.д.а.]; Рос. наукаларын акад., Сибиридээҕи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна Хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинги федер. ун-т, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай: Бичик, 2014. – 336 с.

1970-с сс. фольклорист П.Н. Дмитриев Үөһээ Бүлүү улууһугар хаста да норуот тылынан айымньытын хомуйар соруктаах фольклорнай экспедиция тэринэн тийэ сылдыбыта уонна оччотооһу кырдыаҕастартан фольклор матырыяалларын балачча элбэҕи хомуйбута ГЧуоААХНПИ Рукописнай фондатыгар уурулла сыталлар. Фольклорист бу кэмнэ фольклорнай айымньылары техническэй ньыманан суруйууну баһылаабыта. Ол түмүгэр Аҕа дойду Улуу сэриитин сылларыгар Бүлүүтээҕи педучилищеҕа үөрэнэ сылдьан, олонхону толоруунан аатыра сылдыбыт И.М. Жендринскэй «Төбөт Төрүөт бухатыыр» диэн тэттик олонхотун магнитофонна устан, сурукка-бичиккэ таһааран архивка туттарбыта. Онтон 1987 с. Үөһээ Бүлүү аатырбыт түһүлгэни төрүттээччитэ А.Т. Титаров «Хардааччы Бэргэн» олонхотун магнитофонунан устубута. Кэлин Үөһээ Бүлүү культуратын үлэһиттэрэ А.Т. Титаров тойуктарын, үнкүүлэрин тылларын, ол иһигэр олонхоттон быһа тардыытын түмэн туспа кинигэнэн таһааран тураллар

Педагогической наука доктора, профессор Н.К. Шамаев оҕо эрдэбиттэн фольклор айымньыларын кэрэхсии улааппыта. Төһө да атын эйгэҕэ үлэлээтэр, төрүт култуураҕа кэрэхсэбил үөскээбитигэр, оҕо эрдэбинэ истибит ырыатын-тойугун уус-уран самодеятельность концерттарыгар, көннөрү көргө-нарга мэлдьи толороро. Туймаада туонатыгар тэриллэр оһуохай түһүлгэлэрин төрүттэспит талааннаах үнкүүһүттэртэн биирдэстэрэ этэ. Оҕо сылдьан истибит «Дьорҕостой Бэргэн» олонхотун олонхо күннэригэр, киэһэлэригэр толорон биһирэбили ылбыта. Кэлин кини бу олонхотун сурукка-бичиккэ түһэрэн, туспа кинигэнэн таһаарбыта. Билигин ити олонхону «Олонхо дойдутун оҕотобун» диэн республикатааҕы олонхону толороччу оҕолор күрэхтэһиилэригэр үгүстүк истэбит.

Ити кэинэ Үөһээ Бүлүү улууһугар олонхону хомуйуу өр кэмнэ тохтуу, уоста сылдьан баран, 2007 с. Гуманитарнай чинчийи институтун үлэһитэ Н.А. Дьяконова «Сохранение, изучение и распространение олонхо на 2007–2015 гг.» диэн Государственной тус сыллаах программа үбүлээһининэн Бүлүү, Үөһээ Бүлүү, Ньурба улуустары-

нан сылдьан фольклор айымньыларын хомуйбута. Үөһээ Бүлүүгэ Л.С. Афанасьева, К.Н. Никифоров олонхолууларын видеоҕа усту- бута.

Онтон 2011 с. Олонхо институтун научнай үлэхитэ Р.Н. Анисимов Бүлүү, Үөһээ Бүлүү улуустарынан сылдьан олонхоҕо матырый- аал хомуйан отчуот суруйбута²¹². Ити үлэтигэр олобуран, 2013 с. К.Н. Никифоров «Хабытта Бэргэн» олонхотун бэчээккэ бэлэмнээн таһаарбыта²¹³.

Үөһээ Бүлүү олонхоһуттарын, олонхолорун үөрэтии туругун анаар- пар буоллаха, бастатан туран, профессор В.В. Илларионов дипло- май үлэтигэр сыһыарыы быһыытынан Үөһээ Бүлүү олонхоһуттарын испииһэгин онорбута. Кини кэлин «Искусство якутских олонхосотов» диэн монографиятыгар Н.С. Александров «Көр Буурай бухатыыр» олонхотун икки варианты тэҥнээн ырыппыта²¹⁴. А.А. Кузьмина «Олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы» кандидатскай диссертациятыгар Үөһээ Бүлүү олонхоһуттарын, олонхолорун чинчийбитэ²¹⁵. С.Д. Мухоплева Саха сиринээҕи Научнай киин архыыбыгар харалла сытар Бүлүү түөлбэтин олонхотун хомуйуу историятын анаарбыта²¹⁶. Онон Үөһээ Бүлүү олонхоһуттарын туһунан билии, олонхолору хомуйуу, бэчээттээһин, үөрэтии син баар эбит диэн түмүккэ кэлиэххэ сөп.

²¹² Анисимов, Р.Н. Отчёт по I этапу работы «Якутский героический эпос: история изучения эпоса (до начала XXI в)», по лоту № 2.27.1. (Вилуйский район, с. Илбэнге – г. Вилуйск – Верхневилюйский район, с. Верхневилюйск), Республика Саха (Якутия). – Якутск: НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2011. – 34 с. (рукопись).

²¹³ Никифоров, К.Н. Хабытта Бэргэн: олонхо / К.Н. Никифоров-Лөкөчөөн; ред.кол. В.Н. Иванов уо.д.а.; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Иллини федер. ун-т, Олонхо науч.-чин- чийэр ин-та. – Дьокуускай: ХИФУ издательскай дьиэтэ, 2012. – 388 с.

²¹⁴ Илларионов, В. В. Искусство якутских олонхосотов / В.В. Илларионов, ред. С.Н. Азбе- лев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд-ние Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск: Кн. изд-во 1982. – 128 с.

²¹⁵ Дмитриева, А.А. Олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы: автореф. дисс. канд. фил. наук / А.А. Дмитриева; Ин-т монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН. – Улан-Удэ, 2008. – 23 с.

²¹⁶ Мухоплева, С.Д. Саха Сиринээҕи научнай киин архыыбыгар харалла сытар Бүлүү түөлбэтин олонхолоро / С.Д. Мухоплева // Якутский архив. Историко-документальный науч- но-популярный иллюстративный журнал. – Якутск, 2010. – №2. – С. 65–70.

Билигин олонхоџо кэрэхсэбил, болџомто ууруллубут кэмигэр Үөһээ Бүлүү олонхоһуттарын уонна олонхолорун анаан үөрэтэр, чинчийэр бириэмэ ирдэбилэ буолла. Билигин Горнай, Уус Алдан, Мэнэ Ханалас, Сунтаар, Ньурба улуустара фольклористары кытта кыттыһан үлэлээн олонхоһуттар тустарынан хомуурунньуктары, антологиялары хомуйан таһаарбыттара үөһээ бүлүүлэргэ үтүө холобур буолуон сөп. Онтон улуус олонхолорун бэчээттээн таһаарыыга мэнэ ханаластар олонхо ыһыағын кэмигэр айымньылаахтык үлэлээн биир сылга сэттэ олонхону күн сириҥ көрдөрбүттэрэ. Онон үөһээ бүлүүлэр атын улуустартан хаалсыбакка, кинилэртэн холобур ылан, талааннаах дьоннорун уонна олонхоһуттарын үйэтитиигэ айымньылаатык үлэлиллэрэ эрэйиллэр.

2.3. Күөх Ньурба аатырбыт олонхоһута И.М. Харитонов-Саахардаах

Ньурба Мэгэдьэк олонхоһута, талба талааннааџа И.М. Харитонов-Саахардаах дойдутугар, дьонугар-сэргэтигэр улаханлык аатырдар даҕаны, олонхону үөрэтээччилэр кини туһунан билиилэрэ бэрт кэмчи, татым диэххэ сөп.

Ньурба улууһугар суон сураџырбыт, албан аатырбыт норуот дэгит-тэр талааннааџа И.М. Харитонов XIX үйэ аҕыс уонус сылларыгар (кини туһунан ахтыыларга, суруйууларга төрөөбүт сыла араастык, чуолкайа суох этиллэр) уруккута Марха улууһун Мэгэдьэк нэһилиэгэр дьаданы дьиэ кэргэннэ төрөөбүтэ. Аџата Морбо Манньый Дьуона биэстээџэр, ийэтэ уон аҕыстааџар, эрэйдээх-кыһалџалаах олох кыһарыйан, эрдэ суору-ма суолламмыттар. Онон кини убайынаан Маппыайап Лааһардыын оџо эрдэхтэриттэн эрэйи энээрдэринэн, муну муннуларынан тыыран улааппыттар. Күннээџи кыһалџалаах олохторун уран тыл ууһунан, этэр тыл эгэлгэтинэн, олонхо дорџоон тойугунан саататаллара. Түөлбэтин дьоно ахталларынан, убайа Лааһар үнкүүһүт үтүөтэ, тойуксут бэрдэ эбит, быраатын Дьуонаны үнкүү тылын этиигэ хорум баһыйар эбит²¹⁷. Ол гынан баран, И.М. Харитонов киэн сирдэринэн тэлэһийэн, көрүн-нарын

²¹⁷ Яковлев, Г.И. Саахардаах Дьуона / Г.И. Яковлев // Коммунизм суола. – Ньурба. – 1990. – Бэс ыйын 19 күнэ.

көрдөрөн, дьонно-сэргэбэ ордук биллэр буолбут быһыылаах. Кини өссө өрөбөлүүссүйэ, гражданскай сэрии быдан иннигэр биэстии-алталы биэлээх ыаллар кымыс үрдэ тэрийэр ыһахтарыгар чороччу улаатан иһэн, түһүлгэлээн этэринэн дьон болѳомтотун тардан испит бадахтаах. Ол туһунан Маалыкай орто оскуолатын учуутала В.К. Ксенофонов кырдыаѳастартан истибит ахтыгытын улуус хаһыатыгар бэчээттэтэн турар: «...Бу быдан былыр этэ. Аранастаахха хара тыа маһын курдук халын элбэх киһи ыһаахха мустубута. Киэн түһүлгэбэ хара сэлиэчиктээх, бэйбэриэт билэлээх, сарыы этэрбэстээх, кыл сэлээппэлээх, тор курдук бытыктаах киһи – Ханай Тэрэппин бэйэтин кэмигэр аатырбыт тойуксут – үнкүү тылын этэн дьэирэтэ сылдыара. Этээччини утары киэн түһүлгэ унуоругар, урут манна сылдыбатыах эдэр мааны уол, бэйэтин курдук эдэр тойуксуттарынан кынаттанан, кэрэ, чуор куолаһынан дьэирэччи туйан этэн киирэн барбыта...

Бэрдэ бэрт баһыйарыныы, Ханай Тэрэппин баһыйтаран тохтоон хаалбыта...»²¹⁸. Эдэр үнкүүһүт аата-суола ыһаах дьонугар бигэтик киирбитэ. Куолаһа кэрэтин иһин саакыр курдук миннигэс, Саахардаах диэн аат дьаралык буолбута.

Саахардаах Дьуона уолан эдэр сааһыгар идэтигит үнкүү тылын этээччи буолбут. Ыһаахтарга кини тийбит буолла да, үнкүү-тойук ааттааба буоларын туһунан кырдыаѳастар ахталлар. Үйэ саѳаланытыгар Лэбир Таалатыгар, Бэттиэмэбэ биир сайын биэс-алта сиргэ ыһаахтар буолаллара. Ыаллы олорор Бордон, Улгупта, Кукаакы, Мохулу ыһаахтарыгар Саахардаах күүтүүлээх күндү ыалдыт, ынырылаах ырыаһыт буолара. Дьэ онно кини тэттэн туран, этэ-тириитэ тэнийэн, өрөөбүт уоһа өһүллэн, этэр тыл эгэлгэтин туттан, өрөөбөккө-өһөөбөккө хас да түүннээх күн ыһаахтары кэрийэн этэрэ.

Фольклорист П.Е. Ефремов Саахардаах Дьуонаттан ахтыгытын суруйан ылбыта. «Эдэр эрдэппинэ, куолаһым үчүгэй буолан, куруук ынырыкка сылдыарым. Ыһаагы көтүппэт этим. Биирдэ сэттэ түүннээх күн ыһаахтары кэрийэ сылдьан, үнкүү тыла эппитим», – диэн кэпсээбит²¹⁹.

²¹⁸ Ксенофонов, В.К. Норуот ырыаһыта Саахардаах // Коммунизм суола. –Ньурба. – 1990. – Бэс ыйын 18 күнэ.

²¹⁹ Саахардаах ахтыгыта / П.Е. Ефремов суруйуута, 1960 с. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 347. – Л. 49.

Сэбиэскэй-партийнай үлэ бэтэрээнэ И.Н. Иванов суруйарынан, Дьуона Харитонов олоҕор тосту уларыйыылаах сылынан 1922 с. буолбут. Ити сыл көмүстээх Бодойбоҕо күүстээх-уохтаах, кыанар дьон чулуутун, нэһилиэк аайыттан 4-5 киһини үлэҕэ ынгырбыттар. Хатыыттан И.М. Харитонов, А.А. Кулусунов, В.Ф. Пахомов, Бордонтон И.А. Ефремов-Боссуой Уйбаан барбыттар. Доҕотторо, болдьохтоох икки сылларын толорон баран, дойдуларыгар төннөн кэлбиттэр. Онтон Саахардаах Дьуона Бүлүү түбэтин ааттаахтарын кытта булсуһан, доҕордоһон Бодойбоһон, Биитим өрүс баһынан, Киренскэйинэн, Өлүөхүмэнэн, Чаара өрүһүнэн, Баатамынан этэр тыл илбистээхтэрэ төттөрү-таары кэлэ-бара сылдыбыттар, ырыа бөҕөнү ыллаабыттар, тойук бөҕөнү туойбуттар²²⁰. Ол туһунан кэлин И.М. Харитонов «Күн Эрилик» олонхотун суруйтарыгар ахтан аһарбыттаах. «Кыыл Уолунаан эдэр сааспар ыллаан-туойан сылдыбыппыт. Мин оччотооҕуга элбэхтик ыллаабыт-туойбут киһинэн аабылларым, оттон Зверев, миигин кытта табаарыстаһан сылдыарын саҕана, саҕа ыллаан-туойан дьону-сэргэни кэрэхсэтэр буолан эрэр этэ. Онон идэлээхтэр үгэстэрин быһыытынан, тойук матыыбыгар, үнкүү, олонхо тылларын уустуктааһынна сүбэни биэрэрим», – диэн ахтарын В.Г. Платонов уонна И.Н. Жондоров суруйан ылбыттар²²¹. «С. Зверев Саахардааҕы үтүктээччинэн сылдыбытын туһунан кэпсээн баара. Өссө «Киэн түһүлгэни төрүттүүргэ Саахардаахтан үөрэнэн турабын» диэн эппитин дьон кэпсэтэригэр истэр этим. С. Зверев, бэйэтигэр уонча сыл балыс киһини: «Олус чөллөркөй куоластаах, дириг ис хоһоонноох, сылайбакка-кэрээбэккэ этэринэн, улуу этээчи тахсыаҕа», – диэн билгэлээн эппитин туһунан уос номоҕо эмиэ баар», – диэн И.Н. Иванов суруйар²²².

С. Зверев туһунан ахтыыларга, норуот аатырбыт ырыаһыта Саахардаах Дьуонаны уран тыл ууһугар, дорҕоон тойук туонатыгар уһуйбут учууталынан, саха омук биир талба талааннааҕын курдук ахтан аһарарын бэлиэтээбиттэрэ баар.

²²⁰ Иванов, И.Н. Саахардаах Дьуона // Мэгэдьк. Ньурба улууһа. Хомуян онордо Е.Е. Алексеев. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – С. 83-89.

²²¹ Күн Эрилик бухатыыр. Олонхосут Харитонов Ион Матвеевич. Мегежекский наслег Ленинского р-на Якутской АССР. Записали В.Г. Платонов и И.Н. Жондоров. 1947. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп., 7, д. 105. – С. 6.

²²² Иванов, И.Н. Саахардаах Дьуона // Мэгэдьк. Ньурба улууһа. Хомуян онордо Е.Е. Алексеев. – Дьокуускай: Бичик, 2004. – С. 83-89.

Ол эрээри исторической наука кандидата А.К. Пахомов суруйарынан, С.А. Зверев Сахардаах Дьуонаны сэттээх тойуктаахтарга киллэрэрэ. Сахардаах кыыс-дьахтар төрүүр тойугун тойарыгар кыһы иэтэнкуотан, ынчыктатан-айыкалатан, ытатан-сонотон тойара. Ону истэн олорооччулар харахтарыттан уу тахсыар диэри уйулбалара хамсыра. Маны С.А. Зверев сөбүлээбэт эбит: «Тоҕо манньк ийэ айылба онорон биэрбитин төттөрү тойууллуохтаабы?» – диирэ²²³.

Кырдык, үгүс ырыаһыттар-тойуксуттар үөһэ, аллараа дойдулары олус ситэрэн-хоторон тойары, ыллыыры сэттээх-сэнкиллээх дин улаханньк аныыргыыллара. И.М. Харитонов тус олофор табыллыбатабын, офолоругар өлүүлээбин сэттээх тойуктаабынан быһаараллара.

И.М. Харитонов Тайбаттан дойдутугар тахсан баран, киэн сирдэринэн тэлэһийэн, өйө-санаата сайдыбыт буолан, санга былаас бытар дьаһалларыгар көхтөөхтүк кыттан барбыта. Сири түнэтиигэ, ТОЗ-тары, холкуостары тэрийигэ кыттыһан барбыта. «Таала» холкуос бэрэссэдээтэлин быһыытынан кэккэ сылларга үтүө суобастаахтык үлэлээбитэ. Хара кырдыар диэри И.М. Харитонов холкуос араас үлэлэригэр кытыспыта. Ол быһыгар култуурунай тэрээһиннэргэ, холкуос, нэһилиэк ыһахтарыгар түһүлгэлээн этэрэ, тойара, олонголоон да ылара.

Биллиилээх поэт С.С. Васильев, Ньурба райсоветын бэрэссэдээтэлинэн үлэлээн олон, 1937 с. Өктөөп өрөбөлүүссүйэтин 20 сылын бэлиэтиир ыһааха, райком сэкирэтээрэ С.С. Сосин Улуу Кыайыы ыһабар Сахардаах Дьуонаны анаан ыныраннар, түһүлгэни тэрийтэрбиттэрэ, ыһах көрүн-нарын көбүлэппиттэрэ мээһэ буолбатах.

Таарычы аһыннаха, Сэргэй Васильев Ньурба олонхоһуттарын кытта алтыспыта, бэйэтигэр чугаһатан үлэлэппитэ биллэр. Кини райсовет бэрэссэдээтэлинэн үлэлиир кэмигэр аатырбыт олонхоһуттар И.П. Кутуруков, С.В. Петров нэһилиэк сэбиэтин бэрэссэдээтэллэринэн, онтон Сахардаах Дьуона «Таала» холкуос бэрэссэдээтэлинэн талыллан үлэлээбиттэрэ.

И.М. Харитонов-Сахардаах олонхоһутунан эмиэ суон сурабырбыта. Биир дойдулааба Г.И. Яковлев олонхолуурун истибитин туһунан ман-

²²³ Пахомов, А.К. Кыыл Уола – С.А. Зверев / А.К. Пахомов // Зверев Д.С. Алгыс түстэниитэ (Аһам туһунан “Аман өс” кинигэ салбыта) / Д.С. Зверев. – Дьокуускай: Смоленскайдаабы полиграф. комбинат, 1999. – С. 108.

нык суруйбута. «Мин кини олонхолуурун 1932 уонна 1934 сс. истибитим. Ол дыкти этэ! Ууга тааһы уган баран сайҕаан кылыгыратар курдук нарын дорҕоону таһаартыы олонорон, абааһы уолун тойугар киридэбинэ, куолаһа ньиргээрдэнэн, иччилэнэн кэлэрэ. Аны ити олонорон, кыыс, дыхтар ырыатын ыллаан сыйыара. Ордук кыыс хомойон ыллыыр түгэнигэр куолаһын синньэттэбинэ, киһи мэйиитигэр хатанара. Истээччи (ордук уһун ырбаахылаах) кыайан туттуммакка, кистии-саба хараҕын уутун сотторо, куолаһын модьураттаҕына, дорҕооно күүһүттэн ыскаап иһиттэрэ салыбыраһаллара»²²⁴.

Саахардаах Дьуонаны кытта алтыһан ааспыттар бары да кини олонхолуур маастарыстыбатын, куолаһа кэрэтин, кылыһаҕа ырааһын бэлиэтиллэр.

Фольклорист В.П. Еремеев Саахардаах Дьуона магнитофонна суруйбут тойуктарын, үнкүүлэрин тылларын сурукка-бичиккэ түһэрэн туран: «Ырыаһыт туһунан бэрт үгүс номох, кэпсээн хаалбыт. Олор бары ырыаһыт улахан талаанын уонна дьону-сэргэни көрүлэтэр-нарылатар улахан маастарыстыбатын этэллэр», – диэн саамай сөпкө бэлиэтээбитэ²²⁵.

Олонхочут Н.Г. Тагров: «Бииргэ олонхолообут дьонум – Кутуруукап уола Кынаачай, Кукаакыга Ньоймотуукап Ньюкулай, Хатыыга Саахардаах Дьуона. Дьэ ити дьон бары хардарыта сылдьан олонхолоон, тойук туойан ааһарбыт: Саахардааҕы кытта кутурук көтөхсүһэрим, биир куоластаах буоламмын. Дьэ оччоҕо түһүлгэ кэниир да этэ, оччолорго куолас да бэрт буоллаҕа дии», – диэн фольклорист П.Е. Ефремовка кэпсээбит²²⁶.

И.М. Харитонов баай репертуардааҕа биллэр. Фольклорист П.Е. Ефремов толорбут анкетатыгар «Күүстээх-уохтаах Күн Эрилик», «Кулун Кугас аттаах Кулдус Бөҕө» диэн олонхолору тэнэ «Мэгэдьэк», «Хатыы», «Инсэлээх Дьэкиим», «Тигиилээх сирэйдээхтэр» диэн сэһэннэр, «Солумуон Мыыдарас» остуоруйа, күүстээхтэр тустарынан кэпсээннэр киллэриллибиттэр. Ол эрэри саамай дьарык гыммыта үнкүү тыла эбит.

²²⁴ Яковлев, Г.И. Саахардаах Дьуона / Г.И. Яковлев // Коммунизм суола. – Нурба. – 1990. – Бэс ыйын 19 күнэ.

²²⁵ Еремеев, В.П. Саахардаах Дьуона ырыалара / В.П. Еремеев // Кыым. – 1982. – Сэтинньи 21 күнэ.

²²⁶ Саахардаах ахтыгыта. П.Е. Ефремов суруйуута, 1960 с. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 347. – Л. 4.

Аан маннай 1947 с. И.М. Харитонов «Күн Эрилик» олонхотун учуу-таллар, биир дойдулаахтара В.Г. Платонов уонна Н.Н. Жондоров, сурукка-бичиккэ тиспиттэрэ, 156 тэтэрээт сирэйигэр хоһоонунан суруйбуттар. Кинилэр иккиэн да, оччолорго сана үөрэби бүтэрбит эдэрчи дьон, бэйэлэрин биир дойдулаахтарын олонхотун сурукка-бичиккэ түһэрэн үйэтитэр соругу туруоруммуттар. Олонхо аан тылыгар бэрт кылгас кэмнэ кылгатын суруйбуттарын, сыһа-халты баар буоллабына, бырастыгы гыналларыгар көрдөспүттэр²²⁷.

1960 с. Ньурба, Сунтаар улуустарыгар ТЛИ Институтун фольклорной экспедицията үлэлээбитэ. Г.М. Васильев, В.А. Семенов Сунтаарга, онтон Н.В. Емельянов, П.Е. Ефремов Ньурбаҕа үлэлээбиттэрэ. Кэлин фольклорист П.Е. Ефремов экспедиция үлэтин туһунан бэртээхэй иһитиннэриини онорбута²²⁸.

Ыстатыйаҕа кэпсэнинэн, экспедиция үлэлиир кэмигэр 1960 с. Ньурбаҕа 17 олонхотун баар эбит. Кинилэртэн И.М. Харитонов-Саахардаах, В.Д. Егоров-Айах Баһылай, С.В. Петров, С.Т. Чочанов, Г.В. Дуяков, Н.Г. Иванов, о.д.а. дьонно-сэргэҕэ киэнник биллэллэрэ, күн бүгүн даҕаны кинилэри талааннаах олонхотун быһыытынан ахтар-саныыр кырдыаҕастар бааллар. П.Е. Ефремов суруйарынан көрдөххө, экспедиция кыттыылаахтара, олонхолоонун үгэстэрэ умнулла быһыытыдар даҕаны, уопсайа түөрт толору, икки олонхоттон быһа тардыыны уонна 4 олонхо сюжетын суруйбуттар. Манна даҕатан эттэххэ, Ньурба улуунун олонхоттарыттан уопсайа уон олонхо тиэкиһэ толору суруллан Научнай киин архыбыгар уурулла сытар. Ол иһигэр норуодунай суруйааччы Н. Мординов-Амма Аччыгыһа уочаркаларыгар олонхотун быһыытынан бэлиэтээн суруйбут олонхотун И.П. Кутуруукаптан Г. Торопов 1925 с. уонна А.А. Саввин көрдөһүүтүнэн, 1938 с. Ньурба оскуолатын учууталара «Дьылардаайы Бухатыыр» олонхотун икки төгүл суруйан тураллар.

Ити кэммэ биллэр олонхоттар С.В. Петров «Оҕо Дьулаахы», Г.В. Дуяков «Кыыс Дьуурайа», В.Д. Егоров «Уол Туралыма бухатыыр», И.С. Рожин «Үрүҥ Уолан» олонхотторо суруллан, Научнай киин архыбы-

²²⁷ Күн Эрилик бухатыыр. Олонхотун Харитонов Ион Матвеевич. Мегежекский наслег Ленинского р-на Якутской АССР. Записали В.Г. Платонов и Н.Н. Жондоров. 1947. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп., 7, д.105 – Л. 2.

²²⁸ Ефремов, П.Е. О фольклоре Нюрбинского и Сунтарского районов / П.Е. Ефремов // Научные сообщения (Якут. филиал Сиб. отделения АН СССР). – Якутск, 1961, Вып. 6. – С. 86-89.

гар ууруллан сыталлар. Учуутал С.С. Иннокентьев «Дьэргэли Куо» диэн драманы олонхо сюжетыгар суруйбута. Онон, Ньурба олонхоһуттарын үгэстэрэ син балачча үйэтийбиттэр диэн санааҕа кэлэбин.

Фольклорист-хомуйааччы Николай Тарасович Степанов Ньурба олонхоһуттарын 90 анкеталарын толорон хаалларбыта, олонхолоһун Ньурбаҕа киэнник тарҕана сылдыбытын кэрэһилиир.

П.Е. Ефремов Саахардаах Дьуонаны анаан көрсүбүт, 4 ырыатын-тойугун магнитофонна устубут уонна учуутал Н.В. Антоновтыын «Кулдус Бөҕө» олонхотун толору хоһоонунан суруйбуттар. Уопсай кээмэйэ 6868 хоһоонунан строка, ол эбэтэр орто кээмэйдээх тэттик олонхо буолбут.

Саахардаах олонхолуурун истибит кырдыҕастар бигэргэтэллэринэн, кини сорунан олонхолоотобуна, хас да күн биир олонхотун тэттэн туран, бары силигин ситэрэн, уустаан-ураннаан киһи иһиттэр истэн барыан курдук олонхолуура биллэр. Биллэн турар, Саахардаах хайа да олонхотун кылгас-кылгастык этэн биэрэн суруйтарбыт. Итинник ньыманан суруйтарыыга, хайа да бэйэлээх олонхоһут тэттэн туран олонхотун суруйтарбата чуолкай. Ол иһин үгүс олонхоһуттар суруйтарбыт олонхолорунан астымматтарын туһунан этэллэр эбит. Бэл Д.М. Говоров: «Киһи санаата хардары баран, хаайтара сылдыар. Онтон сылтаан бутуллан, тылын-өһүн тахсыбат буолар эбит. Олонхолорум бар туомнара эрэ сурулуннулар», – диэн этэрин туһунан Н.Д. Бурцев суруйар²²⁹. Бу этии хайа эрэ өттүнэн Саахардаах олонхолорун сурукка тиһиигэ эмиз сыһыаннаах. Ол эрэри олонхону суруйааччылар бириэмэтигэр таба өйдөөн үлэлэрин тас өттүгэр сүрэхтэрин баҕатынан суруйбуттарыгар махтанах кэриннээхпит.

И.М. Харитонов тылыттан суруллубут «Күн Эрилик» уонна «Кулдус Бөҕө» олонхолоор сюжетнай-композиционнай да тутууларынан, дьүһүлгэннэрин ситимэ алтыһыларынан, ойуулуур-дьүһүннүүр тыл дэгэтинэн даҕаны олонхоһут талаанын, эпическэй үгэһи бигэтик билэрин, орук хоһооннору дэгиттэр баһылаабытын кэрэһилиллэр.

Саахардаах Дьуонаттан суруллубут олонхолоор сюжеттарынан, эпосовед Н.В. Емельянов наардааһынын тутустахха, «ураанхай саханы төрүттээчилэр» тустарынан олонхолоорго киирсэллэр. «Күн Эрилик»

²²⁹ Бурцев, Н.Д. Умнуллубат дьүһүннэр. Ахтыылар, ыстагыялар / Н.Д. Бурцев; [аан тылы суруйда И. Мигалкин]. – Дьокуускай: Бичик, 1995. – С.15.

олонхоџо убайдыы-балыстыы матыыптаах сюжет сүрүн миэстэни ылар. Ол эрэри бухатыыр балта бэйэтэ эр киһиттэн итэҕэһэ суох ураты күүстээх-уохтаах бухатыыр дыахтар буолар. Онон Саахардаах олонхото бу өтгүнэн уратылаах. Атын олонхолорго бухатыыр балта соччо биллибэт-көстүбэт, атын дойду ааттаахтарын аналлаабын быһыытынан биллэр. Онтон хоту улуустар олонхолоругар бухатыыр балта аптаах-хомуһуннаах удаҕан дахтар буолан, инитин алдьархайтан быһыыра үгүстүк көрдөрүллээчи. Күн Эрилик айыы кыһын Күндээримэ Куону абааһыттан быһааһына уонна кэргэн ылыгыта көстөр. Ини-бии сюжеттаах олонхолор эрдэтээни архаической эпостарга баарын долган олонхото да бигэтик кэрэһилиир.

«Кулдус Бөҕө» олонхоџо эмиэ оџонньордоох эмээхсин уол оџолонолоруттан саҕаланар. Бүлүү олонхотугар, чуолаан В.О. Каратаев «Модун Эр Соџотох» олонхотугар, бу матыып толору ойууланар. Кырдьан баран дыктитик оџолонуу түүрк тыллаах омуртарга барыларыгар кэриэтэ баарын эпосоведтар быһаараллар²³⁰. Саахардаах олонхотугар Тонгонохоон оџонньор, Ала Харах эмээхсин маннайгы оџолорун абааһы кыһа төрөөтүн кытта мүччү туттаран ылбытын, оџо оннугар чөҥөчөк төнүргэһин анһан биэрбитин туһунан этиллэр. Онон кинилэр оџоломмуттарын билбэккэ да хаалаллар. Онтон үөһээни айыылар маннайгы оџолорун мүччү туттубуттарыттан кэлэйэн, оџо кутун биэрбэт буолбуттара ахтыллар. Кэлин уһугар оџонньордоох эмээхсин көрдөһүүлэрин быһа гыммакка, маннайгы уолтан үс төгүл кыра күүстээх уол кутун биэрэллэр уонна бэйэлэрэ «Курун тыаны кулгаах тааһынан куотар Кулун кугас аттаах Кулдус Бөҕө» диэн аат быһаллар.

Абааһы кыһа айыы дьонуттан уоран ылбыт уолугар Адьы-Будьу бухатыыр диэн аат быһар. Ол уол төһө да абааһыга иитилиннэр, бииргэ төрөөбүт инитигэр көмөлөһөргө, айыы дьонугар амарах сыһыаннаах буоларга кыһаллара көстөр. Олонхоџо, дэннэ да буоллар, айыы уонна абааһы ыккардынан майгынныыр бухатыырдар баар буолааччылар. Ол олонхо баай ис хоһооннооџун, күннээџи олоџу, дьоннор сыһыаннаһылары дэгэттээн көрдөрөллөрүн кэрэһилиир.

²³⁰ Жирмунский, В.М. Тюркский героический эпос: избр тр. / В.М. Жирмунский; [отв. ред. и ав. предисл.: А.Н. Кононов, Е.М. Мелетинский; Акад. наук СССР, отд-ние лит. и яз.]. – Ленинград: Наука, 1974. – С. 24.

«Кулдус Бөжө» эмиэ ураанхай саханы төрүттээччилэр тустарынан олонхолорго киирсэр.

«Кулдус Бөжө» сюжета персонажтар бэйэ-бэйэлэрин ыккардыларыгар сыһыаннарын алтыһыларынан бэриллэр. Олонхо сюжета сайдыыта сүрүн герой тула барар, онно киниэхэ араас персонажтар дьайыылара көстөр. Олонхоҕо барыта 37 персонаж баарыттан уон алтата көхтөөх (активной), уон биирэ көбө суох (пассивной) оруолу толоролор эбэтэр ааттара эрэ ахтыллаллар. Сюжет сайдан иһииттэн көрөн, биир-биир ойууланаллар. Ол курдук Кулдус Бөжө ийэтэ, аҕата олонхо саҕаланытыгар уонна түмүгэр эрэ көстөллөр. Олонхоҕо сүрүн герой сюжет сайдыытыттан көрөн араас оруоллары толорор: охсуһааччы, көрдөһөөччү, айыы аймаҕын төрүттээччи.

И.М. Харитонов-Саахардаах олонхолорун аахтааха, кини ураты суоллаах-иистээх, сүдү айар талааннаах олонхоһут буолара саарбахтаммат. Онтон олонхолуурун илэ истибит кырдыаҕастар кэпсииллэринэн, олонголоон бардагына, олонхо дойдутугар сылдыар курдук буолан хааллар эбит. Олонхону көннөрү ааҕы уонна эт кулгаагынан истии тосту уратылааҕа биллэр суол.

Саахардаах Дьуона олонхолоругар тыыннаах куолаһа үйэтитиллибэтэҕин иһин, сурукка киирбит олонхолоро ааҕааччыга дьайыылара күүстээх. Ол кини ойуулуур-дьүһүннүүр тыл бары дэгэтин, хохуйуу бары ньымаларын дэгиттэр баһылаабыт олонхоһут буоларын туоһулуур. Олонхоһут быһыытынан уратытынан тыла-өһө ылбаҕайа, баай өрүттээбэ, ойуулуур-дьүһүннүүр дэгэтэ эгэлгэтэ буолар. Кини араас эргэрит тыллары, сиэллээх-кутуруктаах тэнийбит дьүһүйүүлэри, сомоҕо домохтору, уус-уран олук хоһооннору саталлаахтык туттара көстөр. Олонхолорун сиздэрэй, ылбаҕай, кэрэ онгорор. Этиллибити билгэргэтэн аҕыйах холобуру И.М. Харитонов-Саахардаах бэчээттэммит олонхотуттан аҕыйах холбурдары кытта билсипиннэрэбит. Орто дойдуга айыллыытын олонхоһут бэйэтэ көрөн турбут курдук эппит-тыыммыт эбит:

Орто тунгуй дуорсун дойдум
Алын өтгүн диэки
Өнгөс гынан көрбүтүм –
Оһоллоох суолланан, ойуулаах оттонон,

- Оһуордаах мастанан
Оппуотунай буорум
Олохсуйан тахсыбыт,
Сизэригэ манган ууламмыт,
30. Элбэх сибиэттээх
Сиздэрэй сибэккилэммит,
Силик үтүө дойду буола
Үөскээн тахсыбытын
Өйдөөн-дьүүллээн көртүм²³¹.

Эбэтэр:

64. Киэн киллэм сыһыым
Кэтэх өттүн диэки
Кэриччи көрөн кээспитим –
Кугас тиинин кутуругун
Таннары сахсийан
Кээспиккэ холобурдаах,
Арабыстыйан көстөр
Арыы чалах тыата

Адаарыйан көстүбүтү²³², – диэн чахчы-бааччы киһи харабар көстөн кэлэр кудук хоһуйар ураты дьобурдаах эбит.

Саахардаах Дьуона олонхолоро сабаланыабыттан бүтүөр диэри хоһоон тылынан бэриллибиттэр. Саха киһитин өйдөбүлүгэр үөрэ-дьүөрэ тыллары туттан санарыы уус-уран тылга, хоһоонунан этиигэ тэннэхэр. Ити туһунан Г.М. Васильев сахалыы ырыа-хоһоон тутулун туһунан үлэтигэр бэлиэтээн турар²³³. И.М. Харитонов тылыттан суруллубут олонхолоор саха хоһоонун сокуонугар толору сөп түбэхэллэр. «Күн Эрилик» уонна «Кулдус Бөбө» бүтүннүү дьүөрэлээн этиигэ (аллитерацияба) олобурулар. Олонхоһут тыллары танарыгар сытыары да, туруору да дьүөрэлэһиини саталлаахтык туттар.

²³¹ Кулдус Бөбө: олонхо / Ион Харитонов-Саакырдаах Дьуона; РНА СР Саха сиринээби науч. киинэ; Гуманитар. чинчийин уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та; М.К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та; бэчээккэ бэлэмнээтилэр Т.В. Илларионова, В.П. Алексеева; [эппиэттиир ред. В.В. Илларионов; аан тыл ааптардара: В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова]. – Дьокуускай: Бичик, 2009. – С. 13.

²³² Эмиэ онно. – С. 14.

²³³ Васильев, Г.М. Якутское стихосложения / Г.М. Васильев; АН СССР. Якут. филиал Сиб. отд-ния. Ин-т языка, литературы и истории. – Якутск: Кн. из-во, 1965. – С. 20.

Түмүктээн этгэххэ, И.М. Харитонов-Саахардаах Дьуона дэгиттэр талааннаах норуот ырыаһыта, аар саарга аатырбыт түһүлгэлээх үнкүүһүт, Күөх Ньурбаҕа биир бастын олонхоһут буолара кини суруллубут олонхолоруттан дьэнкэтик көстөр. Ньурба олонхотун Саахардаах Дьуона тылыттан суруллубут олонхолорунан сирэйдээн сыаналыыр, холобурдуур кыах баар. Ол курдук И.М. Харитоновы кытта алтыспыт биллэр талааннаах олонхоһуттар С.А. Зверев-Кыыл Уола, Н.Г. Тагров, фольклорист-хомуйааччы Н.Т. Степанов мэлдьи кинини үрдүктүк сыаналыыллара, киниэхэ сүгүрүйэллэрэ.

2.4. Сунтаар олонхоһута М.З. Мартынов олоҕо уонна айар үлэтэ

Сунтаары олонхо дойдута диэн киэргэтэн этэллэр. Сирэ-дойдута, кэрэ айылҕата олонхоҕо дьүөрэлии буолуон сөп. Онон тойук, хоһоон номоһор киирдэбэ. Итини тэнэ тойук, кылыгырас кылыһах, сурахха киирбит ыһыах сунтаардарга дьүөрэлии. Норуот аатырбыт ырыаһыта С.А. Зверев ырыаҕа-тойукка, ордук оһуокайга бэйэтин бэркэ билинэрэ, онтон олонхоҕо ортоһуорбун диэн этинэр эбит. «Кулан кугас атаах Куллустай Бэргэн» олонхотун Аҕа дойду Улуу сэриитин сылларыгар Ньурбатааҕы колхознай театрга туруоран дьон биһирэбилин ылбыта. «Ньургун Боотур» опера, аатырар «Сыгый Кырынаастыыр» балет быһыытынан турууларыгар У.Г. Нохсоороптуун, И.Д. Избеков-Уустаах Избековтыын консультант быһыытынан кыттыспыта. Онон бу айымньылар Саха театрын туруорууларыгар, уопсайынан театральнай искусствоҕа С.А. Зверев-Кыыл Уолунан сирэйдээн сунтаардар олонхолуур үгэстэрэ кылам гынан көстөн аастаҕа.

Ол эрэри сунтаардарга олонхолоһун үгэһэ, Тааттаҕа, уопсайынан киин улуустарга курдук, киэнник олохсуйбатах быһыылаах диэн быһа сабаҕалаан этэллэр. Ону Сунтаарга, Бүлүү умнаһыгар барытыгар даҕаны, олонхону суруйуу аҕыйаһынан, аатырар олонхоһуттар аҕыйахтарынан быһаарыллар. Баардаах хаһан да баппат, син быгыалаан тахсыа этэ дэһэллэр. Сунтаарга ол оннугар ырыа-тойук, ордук оһуокай сайдыбытын бары да билинэллэр. Былыргы үһүйээннэртэн көрдөххө, Тойук

Булгудах, Ырыа Быркынаа удьуордара Ньурбанан, Сунтаарынан олох-суйан ырыаһыт-тойуксут талааннаах дьон уутуйан үөскээбиттэринэн быһаараллар. Кэнники Сунтаар сурахха киирбит тойуксуттарынан, ырыаһыттарынан М. Михайлов-Мэкчиргэ уола Бэһэлэйдээх Мэхээлэ, Г. Казаков-Хаас Тарбах Ырыа Хааһах, Т. Лыткин-Ырыа Тиитэп, Д. Кырыылааһап, Я. Васильев-Ырыа Дьаакып, В. Мохордооноп, Д. Чааркаанаба уо.д.а. дьонно-сэргэбэ киэнник биллэллэрэ. Сунтаар сурахха киирбит уйгулаах ыһахтарыгар түөлбэ күөл саҕа түһүлгэни төрүтүллэринэн номоххо киирбиттэрэ. Сүүрбэһис үйэ отутус-түөрт уонус сылларыттан кинилэртэн утумнаан норуот аатырбыт ырыаһыта, үнкүүһүтэ С.А. Зверев-Кыыл Уола албан-дьаһах аата аар-саарга аатырбыта. Ол иһин С.А. Зверевтэн ситимнээн, сунтаардар ырыаҕа-тойукка, оһуокайга ордук тардыстар, өрө тутар буолбуттара мэлдьэбэ суох. Дьэ ол иһин Сунтаар диэн буолла да, дорҕоон тойугу, кылыгырас кылыһабы, түөлбэ күөл саҕа түһүлгэни, онно өрө көтө үнкүүлүү сылдыар үөрбүт-көппүт дьону саныы түһэбин.

Ол эрэри олонхолоһун үгэстэрин үчүгэйдик сиһилээн үөрэттэххэ, Сунтаарга да олонхотун талааннаахтар олоро, олонхолуу сылдыбыттар биллэр. Сунтаар култууратын үлэһиттэрэ Г.А. Самойлова, Н.В. Егорова, нэһиликтэринэн экспедиция тэрийэн, олонхоттар омоон суолларын хайан, уопсайа, 174 олонхот Сунтаар сиригэр-уотугар төрөөн-үөскээн, олон ааспытын быһаардылар²³⁴. Баҕар, бу сыһыппара баһыылаах соҕус буолуон сөп да, урукку өттүгэр олонхолоһун сайда сылдыбытын кэрэһилиир.

1853-1854 сс. Р. Маак экспедицията Бүлүү умнаһынан сылдыбыта. Төһө да фольклору анаан хомуйбатар, Р. Маак матырыйаалларыгар олонхо туһунан бэлиэтээһин аҕабыт Александр Попов тылларынан бэриллэр. Айанньыт-чинчийээччи кинини сахалыы үчүгэйдик билэрин уонна хас сырыы аайы олонхо туһунан кэпсэттэрэрин сөбүлүүрүн бэлиэтээбитэ. Бухатыыр айанна аттанарыгар сэргэбэ хайдах сылдыахтаабын кэрэһилиир оноһоһу батары саайарын кэпсээбит²³⁵.

²³⁴ Сунтаар – олонхо дойдута: ахтыылар, ыстатыйалар, сэлэргэһиилэр / “Сунтаар улууһа” муницип. тэриллии культуураҕа уонна дух. сайдыыга салаата; [хомууйан онордулар: Г.А. Самойлова, Н.А. Егорова, С.Ю. Еремеева; ред. В.В.Илларионов]. – Дьокуускай : Бичик, 2010. – 196 с.

²³⁵ Маак, Р.К. Виллойский округ Якутской области / Р.К. Маак. – 2-е изд. – Москва: Яна, 1994. – С. 300.

Ити кэннэ «Якутская сказка, рассказанная якутом в селе Сунтар» диэн олонхо кылгас сюжетын сахалыы уонна нууччалыы тылбаастаан суруйбут. Онтон көрдөххө, XIX үйэ ортотуттан олонхолоохун үгэһэ уонна орук хоһооннор уларыйбакка кэлэн иһэллэрэ кэрэһилэнэр. Ол эбэтэр олонхо жанр быһыытынан Сунтаар сиригэр силигилии сайдыбытын туоһулуур. Итини тэнэ өссө икки олонхо суруллубутун туһунан бэлиэтээһин баар. Биридэстэрэ «Көбөн кус уола Күөнчэ Бөбө» диэн ааттаах. Сунтаар олонхоһуттарын репертуардарыгар, чуолаан Күүкэй нэһилиэгин олонхоһута Домна Архипова «Көбөн кус уола» диэн олонхолоох эбит. XX үйэ биир биллэр олонхоһута А.П. Амвросьев-Олонхоһут Омурооска «Көбөн кус уола Күн Ньургун» диэн олонхолоох. Р. Маак суруйбут олонхотун геройа эмиэ кустан төрүттээх. Бу былыргы тотемической матыып хойукка диэри умнуллубакка кэлбитэ кэрэхсибили үөскэтэр. Революция иннигэр Бүлүү умнаһыттан мантан ордук суруллубута суох. Арай сурах быһыытынан саха литературатын аҕата А.Е. Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй аатырар С.Н. Каратаев-Дыгыйартан «Оҕо Тулааһа» олонхону суруйбута диэн буолар да, чуолкайа биллибэт.

XIX үйэ иккис аһаарыттан политсылынайдар И.А. Худяков Дьяаныга, Э.К. Пекарскай, С.В. Ястремскай уонна төрүт олохтоох сахалыы иитиллилээх нуучча киһитэ В.Н. Васильев киин улуустарга олонхо бастын холобурдарын революция иннигэр бэрт элбэҕи суруйбуттара.

Бүлүү улуустарыгар, ол иһигэр Сунтаарга, аан маннай олонхону суруйуу саҕаламмыта эрээри, кэлин киэн далааһыны ылбатаҕа. Советскай былаас сылларыгар олонхону суруйууга болҕомто ууруллубута эрээри, Сунтаар олонхотун сурукка-бичиккэ түһэриі санаа хоту ытыллыбатаҕа.

Бүлүүтээҕи фольклорнай экспедиция кыттыылааҕа фольклорист А.А. Саввин 1938 с. Ханалас нэһилиэгин олонхоһуттара М.З. Мартыновтан «Уол Дуолан бухатыыр» диэн толору олонхону, С.С. Афанасьевтан «Одун Чуураа» диэн олонхоттон быһа тардыыны суруйбута. Фольклорист Ыгыаттанан, Сизэйэнэн, Сунтаарынан, Аллананан син балачча сылдыбыт да, мантан ордук олонхону суруйбатах. Ордук норуот талба талааннааҕа С.А. Зверев-Кыыл Уолун репертуарын тойуктарын, алгыстарын, үнкүү тылларын суруйууга болҕомтотун туһайбыт быһыылаах.

Дьинэ, бу кэмнэ улуус нэһилиэктэринэн олонхоуттар балачча баалара биллэр. Ол курдук Бүлүүчээннэ сурахха киирбит олонхоут Ырыа Тиитэп-Тит Лыткин, төһө да кырыйдар, чугас эргин дьонугар олонхолуура биллэр. Кини уола А.Т. Лыткин күөгэйэр күнүгэр сылдыара. Алта уонус сылларга норуот айымньытын оройуоннаабы дьиэтэ тэрийэр олонхоуттар кизһэлэригэр көхтөөхтүк кыттыһара.

Билигин олонхо үгэстэрин оҕолорго уһуйуунан биллибит Саха Республикатын үтөлөөх учуутала Н.П. Тимофеев ахтарынан, анаардас, Хороҕо 40-ча олонхоут төрөөн-үөскээн ааспыт. Кини ааспыт үйэ 40-50 сылларыгар Т.А. Аммосов-Бабыр Тэрэппиин, И.Д. Федоров-Үччүллэ Уйбаан, И.П. Павлов-Төкүнүк уола, Д. Кириллин-Күн Көрбөт курдук айылҕаттан айдарыылаах, биирдии бэйэлэрэ үстүү-түөртүү күн олонхолуур олонхоуттар толорууларын эт кулгаабынан истибитин, тугу өйдөөбүтүн суруйбута кэрэхсэбиллээх. А.А. Саввин сылдыар кэмигэр үлэбэ-хамнаска үтүрүттэрэн (оччолорго колхоз үлэтэ диэн үгүс буоллаҕа) суруттарбакка хаалбыт буолуохтарын сөп.

Фольклорист А.А. Саввин улуус бастын биллэр олонхоуттарын С.С. Афанасьев-Ырыа Сиэнчэ, М.З. Мартынов тустарынан бэлиэтээн хаалларбыта РНА СО Саха сиринээҕи киинин архыыбыгар баар. Онтон көрдөххө, Ырыа Сиэнчэ олохтоох баайдары олонхо персонажтара гынан хохуйар үгэһэ баарын бэлиэтээбит. Кэлин фольклорист В.В. Илларионов М.З. Мартыновтан аатырбыт олонхоут кимнээҕи олонхо бухатырдары гынан хохуйбутун туһунан, «Олонхо айыллыыта» диэн суруйан ылбыта бэйэтин архыыбыгар харалла сылдыар. Сунтаар биллэр баайдарын Тимофеевтары олонхотугар манньык хохуйбут:

Арҕаа халлаан
Алын адарайыгар
Адаҕаланан үөскээбит,
Мас тас гыннабына,
Баалкыланан мардыаатыр,
Уот тыс гыннабына,
Ураҕастанан ордоотуур
Уордаах улуу Малыдар бухатыр
Кылар өлүү кыргыттардаах, уолаттардаах²³⁶.

²³⁶ Олонхо айыллыыта. С.С. Афанасьев туһунан ахтыы // В.В. Илларионов дьиэтээби архыыба. 7 №-дээх тэтэрээт.

Хангалас нэһилиэгин биллэр баайын Хаарчабы:

Үөһээнни үс биис ууһун
Үс чаас иһигэр
Үөгүлэппитинэн түһэрэн өйүөлэммит,
Аллараанны биис ууһун
Алта чаас иһигэр
Албаҕалаан аһаабыт,
Орто дойдуну уон тарбағынан
Очуоттаан уйгулаан олорбут
Догдо Саар бухатыыр²³⁷.

– диэн ааттаабыт.

Онтон кэргэнин:

Иистэнэн эппэтэх,
Астаан абыраабатах,
Сыаҕа сыстыбатах
Сырдык чуулаан
Сындыыһа буолбут,
Үрүҥ дьиэтин
Үрүмэччитэ буолбут
Налырдаайы хотун диэн
Ойохтооҕо үһү²³⁸, – диэн суруттарбыт.

Дьэ, итинник Ырыа Сиэнчэ чугас эргин биллэр дьонун, советскай былаас бастагы сылларыгар буолбут айдааннаах түгэnnэри олонхотугар сыһыаран хоһуйбута биллэр.

Онтон бэйэтэ, быстар дьаданы киһи, бэрт сытыы-хотуу буолан, ити дьону кытта мэлдьи күрэс былдьаһар, мөккүһэр, мунньахтарга өрүү утары буолар киһи айыы бухатыыра буолан мөккүспүт эбит.

Хабағын түгэҕэр
Хара улар саҕа
Хадай хааннаах,
Бүөрүн ортотугар диэри
Бөшпүрүөк хаана

²³⁷ Олонхо айыллыыта. С.С. Афанасьев туһунан ахтыы // В.В. Илларионов дьиэтээби архыыба, 7 №-дээх тэтэрээт.

²³⁸ Эмиэ онно.

Мөскөччү устан үөскээбит,
Дагдас таба тириитэ
Дагдакы сонноох,
Күскэс таба тириитэ
Көпчөкө ыстааннаах,
Олуй-молуй олооччулаах.
Үүдэһин тимир үтүлүктээх,
Бэртэн биэрбэт
Бэрт тимир бэргэхэлээх,
Хангыы ыңгырдаах,
Хардарыылаах атахтаах
Хакыры сүүрүк аттаах
Хабдьыр Бэргэн²³⁹, – диэн бэйэтин хоһуйбут.

Сунтаардарга тутатына хоһуйуу сайдыбыт буолан, олонхоҕо олоххо баар түгэннэри кыбытан күлүү-элэк гынан олонхолуур үгэс олохсуйбут.

Ол курдук М.З. Мартынов олонхоҕо уһуйбут олонхоһута Тээһэр Уй-баан Күүкэй кинээһин Афанасий Самсоновы-Саппыгыры:

Сибие ньиргиэр сэлиилээх
Сизэр кулун аттаах
Сир уйбат
Сибие ти ситэри сурабырбыт
Сизэртибэ Бөбө²⁴⁰,

– диэн ыраахтааҕы түһээнин хомуйарын иһин бэргэнник ааттаан олонхолообут. Атын да ыалларын уус тылынан хоһуйан, олонхо гынан көрү тардарын ахтан суруйтарбыта.

Научнай литератураҕа биллэринэн аатырар М.Н. Андросова-Ионова политсыылынайдары «Күл-күл бөбө, Силлирэкээн эмээхсин» олонхоҕо хоһуйбутун туһунан проф. Н.Н. Тобуроков уонна да атыттар бэлиэтээн тураллар²⁴¹. Онтон аатырар Т.В. Захаров-Чээбий, Күннүк Уурастыырап уонна да атыттар ахталларынан, олонхоҕо баар дьону күлүү-элэк

²³⁹ Олонхо айыллыыта, С.С. Афанасьев туһунан ахтыы // В.В. Илларионов дьиэтээби архыыба, 7 №-дээх тэтэрээт.

²⁴⁰ Олонхо айыллыыта. С.С. Афанасьев туһунан ахтыы // В.В. Илларионов дьиэтээби архыыба, 7 №-дээх тэтэрээт.

²⁴¹ Тобуроков, Н.Н. История якутской литературы (середина XIX – начало XX века) / Н.Н. Тобуроков, Г.С. Сыромятников, Н. А. Габышев, М.Г. Михайлова; Якут. ин-т яз., лит. и истории СО РАН. – Якутск : ЯНЦ СО РАН, 1993. – С. 57-59.

гынан хойуйбут үһү²⁴². Онон олонхолоонун үгэһэ сайдыбыт кэмигэр олонхонон күлүү-элэк гынан хойуйуу балайда сайда сылдыбыт эбит.

А.А. Саввин кэннэ Сунтаар олонхотун бэрт дэнгэ да буоллар сурукка-бичиккэ киллэрии сэдэхтик ытыллыбыт. Фольклорист-хомуяаччы Т.Т. Данилов И.Д. Павлов тылыттан «Ааттаах Адаам Саар» олонхону суруйбута. А.П. Амбросьев тылыттан журналист С. Саввинов «Оҕо Тулаайах», «Күн Ньургун Бөҕө» олонхолору сурукка-бичиккэ түһэрбитэ.

Фольклорист П.Н. Попов Александр Иннокентьевич Егоров Сийэ нэһилиэгин кырдыаҕас олохтооҕо Егорова Елена Петровнадан «Бэриэт Бэргэн» олонхо харатын суруйан бүтэрбитин туһунан ахтан аһарбыта²⁴³.

Фольклорист В.В. Илларионов М.З. Мартыновтан «Оҕо Дуолан» олонхону магнитофонна суруйан, Тыл литература уонна история институтугар туттарбыта. Кэлин кини Бордон сэлиэнньэтин олохтооҕо С.Г. Егоровтан «Бэрт киһи Бэриэт Бэргэн» олонхону эмиэ магнитофонна суруйан турар. Л.Д. Нестерова Маар Күөл олохтооҕо И. Петровтан магнитофонна «Күүстээх уохтаах Күн Эрили» олонхотун уһулбута. Хомойуох иһин, ити суруйуулар кэмигэр сурукка-бичиккэ түһэриллибэтэхтэрэ. Институт фонотекатыгар уурулла сыталлар. Онон фольклористартан ураты бу олонхолоор суруллубуттарын туһунан ким да билбэт, наука эйгэтигэр сырдатыллыбыттара суох.

М.З. Мартынов олоҕун бүтэник сылларыгар олонхоһут, норуот ырыаһытын быһыытынан дойдутугар Сунтаарга, Дьокуускай куоракка даҕаны биллэр буолбута. Фольклорист Г.У. Эргис тэрийбит норуот ырыаһыттарын, олонхоһуттар республикатааҕы слеттарыгар кыттан, олонхолоон уонна түмсүүгэ бэйэтин санаатын этэн турар. Ол семинарга республикаҕа киэнник биллэр олонхоһуттар П.П. Ядрихинскай, В.Н. Попов (Нам), Н.И. Степанов (Мэнгэ Ханалас), П.С. Семенов (Орджоникидзеваккай, билиннинэн Ханалас) уо.д.а. кыттыбыттара уонна аатырбыт олонхоһут И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхотун фольклорист П.Н. Попов туспа кинигэнэн таһаарбытын ырытыһан тураллар. Ити түмсүүгэ сылдьан, СГУ препода-

²⁴² Хатаппын саҕабын: Ыстатыйалар, бэлиэтээһиннэр, ахтыылар, этиилэр / К. Урастырап. – Дьокуускай: Кинигэ изд-вота, 1979. – С. 209.

²⁴³ Попов, П.Н. Оһуокай, олонхо – сахалар культуралара: [осуоһай, олонхо – традиц. культура якутов; III слет олохосутов, народных певцов и мелодистов в Сунтааре] / П.Н. Попов // Сунтаардар ыллыыллар. – Якутскай, 1963. – С. 6.

вателин Г.Р. Кардашевскайы кытта ыкса билсибитэ. Кинилиин өссө үлэ фронттан төннөн иһэн Аҕа дойду Улуу сэриитин сылларыгар, Бүлүүгэ биир дойдулааҕар аатырар быраас, кэлин САССР уонна РСФСР үтүөлээх бырааһа буолбут, икки Ленин орденын кавалера Д.А. Гурьевка хонно-өрөөн олонхолууругар көрсүбүттэр. Г.Р. Кардашевскай, олонхону кэрэх-сиир, сэнээрэр буолан, үөрэтэр уолаттарын В. Бочорову уонна И. Олесовы соруһан олонхотун суруйтарарга сорудахтаабыт. Уолаттар «Уол Дуолан» олонхотуттан быһа тардыыны уонна тойуктарын суруйбуттар.

П.Н. Попов, республикатааҕы норуот айымньытын дьиэтин методина, олонхоһуттары кытта ыкса үлэлэхэрэ, айымньыларын суруйтараары фонд тэриммитэ, М.З. Мартынов репертуарыттан хас да айымньыны суруйан ылбыта биллэр. Итини тэнэ радиокомитет музыкальнай биэриилэргэ редактора Н.М. Желобцовы кытта кэпсэтэн, анаан магнитофонна суруйтарбыта радиокомитет фонотекатыгар кичэллээхтик уурулла сыталлар. Онон Митрофан Захарович көмүс куолаһа, кылыһахтаах тойуга, ураты толорор үгэһэ үйэтитилибитигэр биһиги кинилэргэ махтаныхах кэриннээхпит.

Аспыт үйэ алта уонус сылларыгар Сунтаарга норуот айымньытын дьиэтэ таһаарыылаахтык үлэлээбитэ. Оччотооҕу райком секретара В.Г. Павлов норуот айымньытын идеологическай үлэ сорҕотун быһыытынан көрөрө. Оройуоннааҕы норуот айымньытын үлэтин райком үлэһитэ Л.П. Федоров, улуус хаһыатын редакцията сүрүннүүлэрэ. Республикатааҕы норуот айымньытын методина П.Н. Попов консультант быһыытынан кыттара. Кинилэр үлэлэрин түмүгэр «Сунтаардар ыллыыллар» диэн бэртээхэй кинигэ тахсыбыта. Бу кинигэҕэ М.З. Мартынов туһунан бэрт кэмчи тыллар бааллар. «Олонхоһуттар, ырыаһыттар, мелодистар түмсүүлэрин үһүс слеттарын кыттыылаахтарын бастагы концертара саҕаламмытын түмсүү председателэ биллэрэр уонна тылы 70 саастаах Митрофан Захарович Мартыновка биэрэр. Оҕо Дуолан боотур үөскээбит сири-дойдотун кэпсээн, кини уу Ноотоҕой уол буолан абааһы кыыһын кытта күрэстэһэн, олох охсуһуутугар киирэр ырыатын ыллаан иһитиннэрэр», – диэн суруллубут²⁴⁴. Митрофан Захарович

²⁴⁴ Попов, П.Н. Оһуокай, олонхо – сахалар культуралара: [осуоһай, олонхо – традиц. культура якутов; III слет олохоһутов, народных певцов и мелодистов в Сунтаре] / П.Н. Попов // Сунтаардар ыллыыллар. – Якутскай, 1963. – С. 3.

олобун туһунан кэпсээнигэр: «Колхоз бүтэн биэрбэт үлэтигэр сылдьан, уонна Аҕа дойду сэриитин сылларыгар, онтон умайар уот кураан кэмнэргэ олонхолуу, ыллыы-туойа сылдьар соло суоҕа. Дьэ билигин пенсияҕа тахсан иллэнгэммиччэ дьарык гыных санаа баар да, доруубуйа кыайбат», – диэн эппиттээҕэ.

Мин М.З. Мартыновы кытта 1969 с. көрсүбүтүм. Саха университе-тын саха салаатыгар үөрэнэр буолан, сайынны каникулбар стройэтэ-рээккэ үлэлээн баран, күһүнүгэр дойдубар Күүкэйгэ тийбитим. Фольклорист-хомуйааччы Г.Е. Федоров Кутанаҕа олонхоһут М.З. Мартынов баарын ыйбыта. Күтүөппүтүн К.Д. Ивановтан «Яуза» магнитофон уларсан, таайым А.Г. Федоров дьиэтигэр хатанан олорон, «Оҕо Дуолан» олонхотун үс күн устата устубутум. Үөһэ этиллибитин курдук, фольклорист А.А. Саввин бу олонхону 1938 с. суруйбут эбит. Аата «оҕо» оннугар «уол» диэн буолбут. Ол эрэри олонхотун суруйтарарыгар со-рох сиргэ «оҕо» диэн ылаттаабыт. Оччолорго тоҕо булкуйан туттарын өйдөөн ыйыппатахпын. Ол эрэри аатырар олонхоһут Н.А. Абрамов Ньургун Бөбө, Ньургун Бухатыыр диэн уларыта сылдьан туттар эбит. Онон олонхоһуттар толорор кэмнэригэр араастаан тутталара баар суол быһыылаах. Тылынан этиигэ итинник араастаһыы буолуон сөп. Митрофан Захарович олонхотун суруйтаран баран, ааппын-суолбун үйэтиттим диэн улаханлык астыммыта.

Билигин санаатахха, кини дын ийэ олонхоһут эбит этэ. Төһө да сааһырдар, бухатыырдар ырыаларын барытын араас матыыбынан туойан толорбута. Этиитин да бииртэн бири сиэттэһиннэрэн бэрт хомоҕойдук хоһоонноон этэн иһэрин бэлиэтээбитим. Митрофан Захарович, мин санаабар, улахан саастаах кырдыаҕас курдук көстүбүтэ уонна үйэлээх сааһыгар сөтөл ыарыы эрийбит буолан, тыына кылгаан, сотору-сотору силэ кэлэн сордуура. Дьэ, ол иһин кинини да сынньатаары, магнито-фоммун да сойута түһээри, чаас анаара буола-буола тохтоторум. Биирдэ олонхоһутум, тоҕо киһи уутугар-хаарыгар киирэн истэҕинэ, тохтотоһун диэн, кыһырыах курдук буолта. Билигин санаатахха, олонхоһут этэр санаатын бүтэнигэр диэри этэн субуруттаҕына сатанар эбит. Дьэ, ол иһин уус-уран самодеятельность сценаларыгар олонхоһуттар болдьох-тоох кэмнэ бүтэн биэрбэккэ, концерты ытааччылары эрэйдиллэрэ. Онон олонхоһут уутугар-хаарыгар киирэн олордоһуна, сценаны сабыы,

кэнниттэн синньигэс бынан баайан баран тардыалаһыы үгүс буолара. Уопсайынан, олонхону сценаҕа таһааран, пьеса, спектакль онорууну олонхону дыһиннээх эйгэтигтэн тэйитии курдук көрүүххэ сөп.

М.З. Мартынов магнитофонна суруйтарбыт олонхото тоҕус чаас курдук буолбута. Кэлин магнитофонна суруллубут элбэх олонхону сурука-бичиккэ түһэрэн хоһоонун ааҕан көрдөххө, биир чаас толоруута биир тыһыынча строкаҕа тэннэр. Ол аата тоҕус тыһыынча строкалаах буолуон сөп. А.А. Саввин М.З. Мартыновтан суруйбут олонхото 8985 строка курдук буолар. Онон Митрофан Захарович суруттарбыт олонхолоро кээмэйдэринэн тэн соҕустар диэххэ сөп. Олонхотун сүрүн репертуарын тэнэ кылгас тойуктары, Кырыылаахап үнкүүтүн тылын, С.С. Афанасьев-Ырыа Сиэнчэ олохтоох баайдары хоһуйан олонхолообутун туһунан ахтыыны суруйтарбыта. Итини тэнэ «Олоҕум усталаах-туората» диэн орто туруу-бараан дойдуга оройунан түһүөҕүттэн хара кырдыар диэри олоҕун туһунан кэпсээбитин үс тэтэрээккэ суруйбутум. Быһатын эттэххэ, биир ый устата 1969 с. балаҕан ыйыгар Кутананан, Күүкэйинэн батыһа сылдьан үлэлээбиппит. Хомуйбут фольклорнай матырыйаалларбын, олонхону институтка фольклор секторыгар, соробун норуот айымньытын дьиэтигэр П.Н. Поповка туттарбытым.

Кыһыныгар М.З. Мартыновы СГУ ИФФ саха салаатын иһинэн үлэлиир олонхо куруһуогар аҕалан олонхолоппуппут. Олорор уопсайбар аҕалан сырытыннарар, олонхолотор этим. Бииргэ үөрэнэр куурсум оҕолоро, кэлин биллэр-көстөр үлэһит буолбут народнай суруйааччы Е.П. Неймохов, СР үтүөлээх учуутала Н.А. Брызгалов, суруйааччы, поэт, П.А. Ойуунускай аатынан государственнай бириэмийэ лауреата С.А. Попов, профессор Г.Г. Филиппов кини олонхотун бэркэ сэргээн истибиттэрэ. Онон олонхотутуун алтыһыбын хара өлүөр диэри быспатабым. Кини күн баҕата олонхотун, атын да айымньыларын бэчээттэппит киһи диэн санаалааҕа. Биллэн турар, ол оччолорго кыаллыбат суол этэ. Онтон билигин «Саха боотурдара» серияҕа М.З. Мартынов олонхотун киллэрэрэн бэчээттэппитим. Онон олонхотутум ымыгы гынан илдэ сылдьыбыт ыра санаатын хойутаан да буоллар, олоххо киллэрдэбим. Кини “Уол Дуолан” олонхото Сунтаар улуухуттан суруллубут олонхолортон бастыннара. Олонхоту кытта билиилээх фольклорист А.А. Саввины тэнэ кэнники сүһүөх учуонайдар, фольклору хомуйааччылар алтыһан ааспытара да кэрэхсэбиллээх.

А.А. Саввин суруйбут «Уол Дуолан» олонхото сюжетнай-композиционной тутулунаан, Н.В. Емельянов саха олонхотун наардааһынынан сирдэттэххэ, айыы аймаҕын арангаччылааччыларга, күн улууһун көмүскээччилэргэ киллэриэххэ сөп²⁴⁵. Ол эрээри олонхоҕо айыы диэн оннугар *адьына аймахтара, күн улууһа, күн өркөн* диэн арыый да уратылаахтык этиллэр.

Уол Дуолан кимтэн кииннээбин, хантан хааннаабын билбэт:

282. Сиртэн ситии саҕа

Ситимэ биллибэт,

Халлаантан сап саҕа

Тардылыга биллибэт,

Дойдугтан туһах саҕа

287. Туймуута суох үөскээбитэ үһү²⁴⁶.

Орто туруу бараан дойдуга да дьоннооҕо-сэргэлээбэ биллибэт:

388. Аңаардастыы аатыран,

Кэлтэгэйдии кизбирэн,

Соҕотоҕун сурабыран,

391. Суоһуран олорбута үһү²⁴⁷, – диэн этиллэр.

Бу өттүнэн «Уол Дуолан» олонхо «Эр Соҕотох», «Оҕо Тулаайах» олонхолор сюжеттарыгар майгынныыр. Н.В. Емельянов бу олонхолор сюжеттарын «Сюжеты олонхо о родоначальниках племени» диэн кинигэтигэр анаан ырыппыта²⁴⁸.

Бухатыыр төрөөбүт-үөскээбит дойдута атын олонхолортон атыннык Кыйдыман диэн ааттаммыт. Уол Дуоланы орто дойду иччилэрэ, чуолаан Аар Кудук Хатын иччитэ Аан Дархан Хотун арангаччылыыра, көрөрө-истэрэ этиллэр. Ол да иһин Уол Дуолан, соҕотохсуйбут муунтуйбут кэмигэр тийэн:

²⁴⁵ Емельянов, Н.В. Сюжеты олонхо о родоначальниках племени / Н.В. Емельянов, отв. ред. С.Ю. Неклюдов, Е.Е. Новик; Акад. наук СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва: Наука, 1990. – С.76-190.

²⁴⁶ Уол Дуолан бухатыыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, киирии ыстагыяны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эппиэттиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 32.

²⁴⁷ Эмиэ онно. С. 34.

²⁴⁸ Емельянов, Н.В. Сюжеты олонхо о родоначальниках племени / Н.В. Емельянов, отв. ред. С.Ю. Неклюдов, Е.Е. Новик; Акад. наук СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва: Наука, 1990. – 208 с.

1191. Ураанхай буолар оночобун утумнаан,
Киһи буолар кэммин кэмнээ,
Саха буолар ньанньабын саҕалаа.
Орто дойду хотунга
Уйалаах оҕо иитиллэрин,
Күрүүлээх сүөһү үөскүүрүн,
Күрүөх дьон тэнийэрин курдук,
Түһнэстибэт төлкөбүн төлкөлөө,
Тыйыс дьылҕабын дьылҕалаа,

1200. Өлбөт сүбэбин сүбэлээ²⁴⁹,

– диэн үгэн-сүктэн көрдөһөр. Онуоха Аан Дархан Хотун бухатыыр аналлаах атын Хаарылла Сүүрүгү хантан баран булуохтаабын, дьолту туйгуна, көстүбэт күүстээбэ Тимир Килиэдимэр Күн Өркөн ууһугар күөнтээн олорорун кэпсиир, соргулаахтык, кыйыылаахтык сылдыарыгар алгыыр.

Бухатыыр алгыс ылан:

1570. Үс илии үрдүүргэ дылы гынна,
Имин хаана ийдэ,

1573. Үрдүк үөрүүнү үөрдэ²⁵⁰.

Уол Дуолан Аан Дархан эппитин курдук, аналлаах атын булан, сэбин-сэбиргэлин тэринэн, ыраах айанга аттаныан иннинэ, Аан ийэ дойдутун иччитин Аан Дархан Хотуну, аал уотун иччитин Хатан Тэбиэрийэни кытта бырастыылаһар, кинилэртэн алаһа дьэитин арангаччылыыллаларыгар, иэриэмэ дьэитин иччилииллэригэр, куһаҕан тыыннары киллэрбэттэригэр көрдөһөр. Дуолаҕа мас сэргэтигэр быыра оноһоһу аспыта, кини хайдах сылдыахтаабын кэрэһилиэхтээх:

1860 Үөрэн-көтөн,

Үрдээн-чэпчээн кэлиэх буоллахпына,

Үүт күүгэнинэн үллэ турдун,

Кэччэгэй кэмнээх,

²⁴⁹ Уол Дуолан бухатыыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, кирири ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эппиэттиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 51.

²⁵⁰ Эмиэ онно. С. 59.

Сырбыдах саастаах,
Тутах дууһалаах буоллахпына,
Өлөн-сүтэн,
Үөдэн-таһаан буоллахпына,
Үрдүк аатым
1870 Өһөр эбит буоллабына,
Үс сиринэн өһөхтөөх хаан
Үллэн тахсан баран,

1873 Үлтү сытыйан түстүн²⁵¹,

– диэн олонхолорго үгүстүк көстөр олук хоһооннорунан этэр. Бу олук хоһоону Р. Маак Сунтаар олонхоһутуттан суруйбутун холобурдаабыта сүннүнэн сөп түбэхэр²⁵². Айанныт-чинчийээччи сэргэбэ бартары анһылыбыт ох бухатыр хайдах сылдыахтаабын кэрэһилиир бит буоларын уонна хас олонхо айы мэлдьи туттулларын бэлиэтиир: «Эта примета, вероятно, употреблялась в прежние времена, потому что почти в каждой сказке богатыри, собравшись в путь и севши на коня, непременно пускают две стрелы в столб»²⁵³. Бу биир түгэн Сунтаарга олонхолоһун үгэһэ үйэлээбин, көлүөнэттэн көлүөнэбэ, олонхоһуттан олонхоһукка бэриллэн испитин кэрэһилиир.

Уол Дуолан орто дойду дуолан бухатырын быһыытынан Тимир Килиэдимэрдиин киирсэн кыайыыта кини бухатыр быһыытынан сиппитин-хоппутун көрдөрөр.

Аналлаах ата Хаарылла Сүүрүк Дойду Тунуур Тойон, Сир Тэниир Нэлбэр эмээхсин кыыстарыгар Үрүн Үйэл Куоҕа абааһы бухатырдар күүстэринэн күтүөттээн олороллорун кэпсиир.

Уол Дуолан айыы бухатырын быһыытынан алдьархайга түбэспиттэри арангаччылыыр, күн өркөн улуустарын көмүскүүр аналын толоро сындаһаннаах уһун айанна аттанара ойууланар.

Ат айанын ойуулааһынна аныгы ахсым айаннаах ракета көтөн тахсарын хоһуйуу холобурдара баар курдук:

²⁵¹ Уол Дуолан бухатыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аһыйах аһааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” аһоос.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, кирири ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эппиэттиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 66.

²⁵² Маак, Р.К. Виллойский округ Якутской области / Р.К. Маак. – 2-е изд. – Москва: Яна, 1994. – С. 300.

²⁵³ Эмиэ онно. С. 300.

1902. Ат сылгы,
Тоѳус токур ойоѳоһун
Дурдаланан үөскээбит
Нохтолоох долоѳойо
Долгуйарга дылы гынна,
Аѳыс аатгаах ойоѳоһун
Хаххаланан үөскээбит
Хара ньылыр быара

1910. Хамнаатаѳа үһү²⁵⁴,

– диэн ойуулааһынна күүстээх мотуор тыаһа иһиллэргэ дылы.

Ат сылгы айанын ойуулааһынна олонхоһуттар мэлдьи туттар орук хоһооннорун тэнэ:

1930. Кэлин өтгүгэр

Курун уотунан тыынан
Отут күннүк сиринэн
Уот оѳурѳан олохтонон,
Үс далай уута сэтиилэнэн,
Тумуу-сөтөл доѳуһуолланан,
Дьан-дьаһах табаарыстанан,
Илбис бөѳө энээрдэнэн,
Төрүөт бөѳө дьөллүүктэнэн,
Оһол уола ойоѳостонон
Алдьархайдаах айаны

1941. Айаннаан барда²⁵⁵,

– диэн курдук аныгы уот дуксуурдаах көтөр ааллары хоһуйбуттарын курдук өйдүөххэ сөп.

Бухатырдар күөн көрсүһүүлэрэ, күрэс былдьаһыыллара син атын олонхоһорго курдук ойууланар. Олонхоһут айыы бухатыра кыргыһыыга кириэн иннинээѳи туругун бэрт уратытык хоһуйарын бэлиэтээн аһарыахха сөп:

²⁵⁴ Уол Дуолан бухатыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аѳыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, кирии ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эппиэттиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 67.

²⁵⁵ Эмиэ онно. С. 67.

1102. Санаата оонньообут
Тигэх энэ тириитин
Тизэрэ таппыт курдук
Дьэбиннээх издэстэннэ,
Торѳон бөрө ньуурун
Туруору туппут курдук

1108. Толлугастаах ньуурдаммыт²⁵⁶.

Олонхоһут бухатыыр кыһырбыт дьүһүнүн-бодотун кылларинын сирэйдээн хас да түгэннэ ойуулаан көрдөрөр.

Бухатыырдар охсуһуулар, олонхоѳо этиллэринэн, бэрт уһуннук, «икки ый алта уон хонугар» барар. Кэлин уһугар абааһы бухатыыра эр сэнэѳэ эстэн, күүһэ өһүллэн, көрдөһөргө тийэр.

2454 Күн тойонуускаа,
Кирдээх уллунаххар
Киппиһэрдээн кэѳийэбин,
Буордаах уллунаххар
Мохчойо-мохчойо
Бокулуон ууран муннанабын,

2460 Сүүс сүһүөххэр сүгүрүйэн эрэбин²⁵⁷.

Уол Дуолан бухатыыр, төһө да абааһы бухатыыра элэ-была тылын этэн көрдөспүтүн иһин, санаабыт санаатын толорон өлөрөн-өһөрөн, этин-сиинин ый ыһаѳа, күн күдэнэ онгорор, аартык иччилэригэр, илбис кыргыттарыгар хайѳахтаах хара быарын, чиккэйэр сиһин моонньоох бастары быһа тардан, садаѳа быһан, салама ыйаан бэрик биэрэр, алгыс көрдөһөр. Бу туом аартык иччитигэр бэлэх-туһах биэрэр аман алгыс төрдө буоларын кэрэһилиир.

Уол Дуолан бухатыыр маннайгы сырыыта кини сиһин этэ сип-питин, буутун этэ буспутун, холун этэ хойдубутун, айыы аймаѳын араһаччылыыр аналын толоро атын аартыктарынан, туспа дойдуларынан айанныырын көрдөрөр.

²⁵⁶ Уол Дуолан бухатыыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аѳыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнэти-лэр, кирири ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эппиэттиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 49.

²⁵⁷ Эмиэ онно. С. 78.

Аналлаах ата Хаарылла Сүүрүк Дойду Тунуур Тойон, Сир Тэнир Нэлбэр эмээхсин кыыстарыгар Ап Чаадай аҕатын ууһун ааттааҕа Оһол Дьуоссун бухатыыр, Улуу Даарын Тойон уола үс бастаах Тимир Өксөлгөн күтүөттээн оһороллорун кэпсиир. Айыы бухатыыра атын сүбэтинэн, торҕон тонус уолун оннугар чаҕар уол буолан дьүһүн кубулуйар. Айыы бухатыыра кулут-чаҕар уолга дьүһүн кубулуйуута саха оһонхолоругар үгүстүк көстөр матыып. Дьааны оһонхонута Д.А. Томская оһонхолоругар айыы бухатыыра кулут-чаҕар буолан, айыы кыыһын майгытын, күүһүнэн күтүөттээн оһорор абааһы бухатыырдарын санааларын билэрэ кэпсэнэр. Эпосовед В.М. Жирмунской суруйарынан, бухатыыр, сүрүн герой, кулут-чаҕар буолан кубулуһунан кэлиитэ түүр тыллаах омуһтар эпостарыгар бэрт былыргыттан баар эбит²⁵⁸.

М.З. Мартынов оһонхотугар айыы бухатыыра тонус уола буола сыһдыан, араас уустук быһылааннаах түгэннэри үөскэтэр, Дьүндүйэ Байанайтан көрдөһөн, торҕон эһэни ыыттаран, кыыс дьонун сүөһүтүн сизэтэр. Айыы кыыһыгар күтүөттээн оһорор абааһы бухатыырдарын киксэрэн бэйэлэрин кытта охсуһуннартыыр. Тимир Өксөлгөн Үөлэ Бэксэл баһын быһа тардан кэбиһэр. Үс бастаах Өксөлгөн бухатыыр кыыһы болдьохтоох кэмэ туолан иһдэ баран эрдэһинэ, ох саатын албаан ыһпыта, оноҕос абааһы бухатыырын биир баһын быһа көтөр. Үһүс бухатыыры Алтан Сандаһыны кытта Уол Дуолан бэйэтинэн буолан охсуһан кыайар. Онон айыы бухатыыра аналлааһын Үйэл Куону кэргэн ыһан, дойдутугар аттанарынан оһонхо иккис түһүмэһэ түмүктэнэр.

Уол Дуолан айаннаан иһэн Таас Килиэдимэр дойдутугар кэлэн бухатыырдыы утуйар. Бу утуйа сыттаһына, Таас Эбириэн бухатыыр Үйэл Куону иһдэ барар. Үгүс күрэстэһиилээх, араас мүччүргэннээх сырыылаах оһонхо үһүс түһүмэһэ саһаланар. Үтүө сүбэһитэ ат сыһгыта кыыс эрэ кыымайдааһар элбэх диэн ыраах айанна барартан сэрэтэн көрөр да, Уол Дуолан санаабыт санаатын бүлгүрүһпэт, айыы аймаһын араначчылыыр, күн улууһун көмүскүүр аһалын үрдүктүк тутан, сыһдалбаһаннаах айанна турунар.

Бу түһүмэххэ Уол Дуолан айыы бухатыырын быһыытынан үгүс моһоллору туоруура, аартык иччилэригэр бэлэх-туһах биэрэн, сизэртуюм толорон, алгыс этэн, абааһы бухатыырын ордуутугар тийээрэ, өлөр-тиллэр охсуһууга киирэрэ, үөһэ айыылар көмөлөһөллөрө, айыы

²⁵⁸ Жирмунский, В.М. Тюркский героический эпос: избр тр. / В.М. Жирмунский; [отв. ред. и ав. предисл.: А.Н. Кононов, Е.М. Мелетинский; Акад. наук СССР, отд-ние лит. и яз.]. – Ленинград: Наука, 1974. – 724 с.

дяхталларын быһыһыра көрдөрүллэр, кэргэннэнэн дойдутугар эргиллэрэ, дьоллоох олох орто дойдуга төрүтүнэрэ хоһуллар. Тииг тириитэ сангыйахтаах Сээркээн Сэһэн сүбэтэ-амата айыы бухатыырын дьоллоох сырыытыгар төрүөт буолара этиллэр.

М.3. Мартынов олонхотун сюжетнай-композиционнай тутула саха үгүс олонхолоругар майгынныыр, олонхоһуттар үйэлэр тухары илдэ кэлбит, үйэтиппит үгэстэрин кэрэһилиир. Ордук ол олонхо тылыгар-өһүгэр, олук хоһоонноругар, ойуулуур-дьүһүннүүр дэгэтигэр арылхайдык көстөр. Олонхо эпическэй кэмэ мэлдьи туттуллар олук хоһоонунан да сабаланынан сабажалаан көрүөххэ сөп.

Былыргы дьыл
Быһылааннаах мындаатыгар,
Урукку үйэ
Охсуһуулаах уорбатыгар,
Ааспыт үйэ
Алдырхайдаах анараанны өттүгэр,
Уста сыдьдьар
Уу долгун муора үрүт өттүгэр
Өйдөөн көрдөххө –

10. Сири ийэ хотун
Хайдах сибизитирэн үөскээбитин
Сигэйэн көрдөххө –
Билиитэ таас биттэхтэнэн,
Сыып таас сыттыктанан,
Өлбөт өнөр балык өһүөлэнэн,
Туут балык тулуурданан,
Хатыыс балык харабаланан,
Кыһыл кумах кыбыгытыланан,
Аҕа кумах ардайданан,
20. Туой буор тумаланан,
Халын буор хаххаланан,
Күөх нүһэрсин кырыстанан,
23. Күөгэйэ үллэн көһүннэ²⁵⁹.

²⁵⁹ Уол Дуолан бухатыыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут М.3. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, киирии ыстатыяны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эппиэттиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 26.

Онтон салгыы Орто туруу бараан дойду итии муора эркиннэммитэ, тон муора тулуурдаммыта, буор хайа моойторуктаммыта, таас хайа дьайыннаммыта, кыттас хайа кытыыламмыта этиллэр.

Бухатыыр олорор сирэ-дойдута кыталык, туруйа, эһэ, бөрө, атыыр оѳус, атыыр сылгы, элиэ, суор, онтон да атын көтөргө-сүүрэгэ, кыылга холоон хоһулар.

Аал Кудук Маһы хоһуйуу да үгэс быһыытынан хоһулар. Ол эрэри Бүлүү сүнньүн үгүс олонхоһуттара хоһуйалларын курдук, орто дойду улуу маһын төбөтүн Үрүн Айыы Тойон төттөрү домнопута, Орто дойдуга үрүн сөлөгөйүнэн тммалыы турар уйгу-быйан төрдө буолар, силлстэрэ Кытай Махсыын кыһатын үүтүн бүөлүү үүнэн түспүтүн төттөрү үрдэрбиттэрэ, үс үүт күөл буолан, ааспыты аһатар, туорбуту тоторор добун үтүө дойду буолар.

Бухатыыр дьүһүн бараан дьүһүнүн, сэбин-сэбиргэлин, таһаһын-сабын ойуулааһын, бухатыыр айанын-сырытыын, абааһы бухатыырдарын кытта күөн көрсүүтүн уран тыл ууһунан олус сииһилээн хоһулар. Олонхоһут ойуулуур-дьүһүннүүр тыл дэгэтин, ньымаларын туттарын бэлиэтиэххэ сөп.

Саха хоһоонун уратыта үөрэ-дьүөрэ тыллары туттан, сытыары да, туруору да аллитерацияны туттууга олоѳурар. М.З. Мартынов олонхотугар бу ньыма барытыгар кэриэтэ туттулар, хомоѳой хоһоон холобура элбэх.

1695 Аҕыс кулукулаах

Айдааннаах аартык хотунна

Адъарай уолун киэнин

Ааттаахтарын кытта

1699 Анныһа барар күнүм буолла²⁶⁰.

Эбэтэр:

1896 Халын тириитин

Хабыры охсон,

Хатан унуоѳар

²⁶⁰ Уол Дуолан бухатыыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, кирири ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эппиэттиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 62.

1899 Хап гыннаран кэбистэ²⁶¹,

– диэн дорѳооннор дьүөрэлэһиилэрин туттан кэбиспитэ, истэргэ судургу, өйдөнүмтүө.

Олонхоһут биир санааны хатылаан кэккэлэтэн этиини бэрт үгүстүк туттар. Олонхоѳо хоһулар айыы дьахтара Үйэл Куо туһунан маннык хоһуйбут:

2814 Бэрт аата

Биэс сибиэт хотунна биллибит,

Үтүө аата

Үс сибиэт хотунна

Үллэрэ бүрүүккэбит,

Албан аата

2820 Аѳыс сибиэт хотунна

Сабаѳалаан тэнийбит,

Дьоһун туйгун сураѳа

Тоѳус сибиэт хотунна

2824 Тунуа барбыт²⁶².

Маныха Үйэл Куо албан дьаһах аата аан дойдуга киэнник биллибитэ түөрт төгүл төхтөрүйэн этиллибит. Дьин ийэ олонхоһуттар маннык кэккэлэтэн этиини хас да төгүллээн хатылаан этэллэрэ биллэр.

Эбэтэр кыыс кэриэс-хомуруос тылларыгар биир санааны хатылаан этии холобура көстөр:

4521 Ала чахчы абааһы аймаѳар анаангыт

Адалѳа тынгырахтаахтарга,

Арбыйа аһыылаахтарга

Арааран биэрэр быһыыгыт эбит.

Көстүбэт бийигэр,

Күлүк сүөдэл аймаѳар

Күнүм сириттэн

4528 Күрэтэн биэрэр быһыыгыт эбит²⁶³.

²⁶¹ Уол Дуолан бухатыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аѳыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, кирири ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эпипэтиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 66.

²⁶² Эмиэ онно. С. 86.

²⁶³ Эмиэ онно. С. 122.

Олонхожо маннык хатылаан, кэжкэлэтэн этиилэр үгүстүк туттул-
лаллар. Кинилэр уус-уран ньыма быһыытынан, түргэнник өйдүүргэ
дабаны улахан суолталаахтар, оруоллаахтар. Саха туох баар эйгэни
сигилээн, бары өттүнэн анааран көрдөбүнэ сатанар. М.З. Мартынов
олонхото бу өттүнэн үтүө холобур буолуон сөбүн манна аҕалылыбыт
ойуулааһыннар табатык кэрэһилииллэр.

М.З. Мартынов олук хоһооннору таптаан туһанарын олонхо си-
рин-дойдугун, бухатыыр быһыытын-таһаатын, дьүһүнүн-бодотун,
охсуһууларын ойуулааһынга, кыайан-хотон өрөгөйдөөһүнүгэр, кэргэн-
нэнэн дойдутугар эргиллиитигэр, бухатыырдар хардарыта кэпэстиилэ-
ригэр – барытыгар көрүүххэ сөп.

Айыы бухатыыра Орто дойду дуолан күүстээбэ буолан, мунутаан
олорбут кэммин:

388 Анаардасты аабынан,

Кэлтэгэйдии киэбирэн,

Соҕотоҕун сурабыран,

391 Суоһуран олорбута үһү²⁶⁴.

Дьэ ол да иһин Уол Дуолан бухатыыр:

920 Аллараа дойдутган

Аргыар аргыйар эбит буоллабына,

Сабарай таас уллунахпынан

Саба үктээн кээһиэм этэ.

Үөһээ дойдутган

Үргүөр үргүйэр буоллабына,

Түүлээх үтүлүкпүнэн

Бүөлүү анһан кээһиэм этэ.

Мин обургу

Хааным хойдон,

930 Харабым уоттанан,

Хардыым кэнээн,

Садаҕа быһан,

²⁶⁴ Уол Дуолан бухатыыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар.
чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо”
ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнэти-
лэр, киирии ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эппиэттиир ред.
Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 34.

Салама ыйаан турдахпына –
Дьиккэр тилэхтэммиттэрэ,
Адьярай атахтаммыттара,
Босхон боргуйдаммыттара,
Сытыкан сырайдаммыттара.
Уоттаах харахпын утаран,
Сытыы сымарбан тыыммын сынтаран,

940 Туох бэйэлээбэ утарылаан
Кэлэр да үһүө²⁶⁵,

– диэн бэйэтин хотуулаахтык сананар тылларыгар, көстөрүн курдук,
үгүс олонхолорго баар олук хоһооннор хойуутук туттуллубуттар.

М.З. Мартынов олук хоһооннорго тэннэбили көтөргө-сүүрүргэ
дьүөрэлээн, тэннээн, холоон уус-уран ньыма быһыытынан туттарын бэ-
лиэтии көрүөххэ сөп.

1038 Ахсынньылаан төрүөбүт
Араҕас сылгытын
Хантайар хаһатын
Хаччы кэбиһэн олорон,
Харанаҕа аһыыр хаас курдук

1043 Хааланан кэбистэ²⁶⁶.

Онтон кыһырбыт бухатыыр охсуһууга кириэн иннинээби дьүһүн-
бараан дьүһүнүн-бодотун кыллларынан сирэйдээн хоһуйара эмиэ биир
туспа.

2196 Күн уолун ньуурун көрдөххө –
Торҕон бөрө ньуура ньуурданан барда,
Сырҕан эһэ сырайа сырайданна,

2199 Тиэхэрэ кыыл нэмиэтэ нэмиэттэрдэ²⁶⁷.

Онтон бухатыыр кыһырбыт бодотун ойуулааһын эмиэ кылллары-
нан сирэйдээн этиллэр:

²⁶⁵ Уол Дуолан бухатыыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар.
чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо”
ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйууга; бэчээккэ бэлэмнээти-
лэр, кирии ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эппиэттиир ред.
Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 46.

²⁶⁶ Эмиэ онно. С. 48.

²⁶⁷ Эмиэ онно. С. 73.

6913 Тигэх эһэ тириитин
Тигэрэ тарпыт курдук
Дьэбиннээх иэдэстэннэ.

Атыыр бөрө курдук,
6917 Амныалы олоордо²⁶⁸.

Айы дьахтарын тас көрүнгүн ойуулааһынгна кылааннаах кыылга хо-
лоон хохуйуу холобурун булуохха сөп.

Уу буобуратын онгойор уорбатын

3210 Уус дьахтар
Умнуу кырыйбытын кураннаах
Обуй талба уостаах эбит.
Килэйэр килиэ көмүс тиистээх эбит.

Хара кииһим

Хабалдьыйар уорбатын

Халан уус дьахтар

Хайа кырыйан таһаарбытын курдук

Хара сурук хаастаах,

Аныгылы холоотоххо,

3220 Атыыр манньыат курдук

Арылхай харахтаах эбит²⁶⁹.

Бухатыыр ыраах айанна атын дойду ааттаахтарын, туспа дойду туй-
гуттарын кытта күөн көрсө, күрэс былдыһа барарыгар алгыска:

1512 Суор кыыл курдук

Соргулаахтык сылдыаар,

Тойон кыыл курдук

Дьоллоохтук сылдыаар,

Аддьырба кыыл курдук

Абыс сибиэт хотунна

Ааһа куота аатыраар,

Солуон кыыл курдук

1520 Сурабыран сылдыаар²⁷⁰, – диэн этиллэр.

²⁶⁸ Уол Дуолан бухатыыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу абыһах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, киири иһтатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эппиэттиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. С. 158.

²⁶⁹ Эмиэ онно. С. 95.

²⁷⁰ Эмиэ онно. С. 58.

Кылыны күөрэгэй чыычаахха холоон хохуйуу олонхо аайы барытыгар баар. М.З. Мартынов олонхотугар:

6772 Тангараны сааратар

Алтан түөстээх далбарыйым оҕотоо!

Күнү таһаарар көмүс түөстээх

6775 Күөрэгэйим оҕотоо!²⁷¹

– диэн олук хоһоон эпическэй үгэс үйэлэр тухары чочуллан, тупсарыллан олонхоһуттар уостарыгар бигэтик киирбитин кэрэһилиир, уонна итини кыыс оҕо кэрэтин истээччилэргэ тиэрдии бастын холобурун курдук ылынаахха сөп.

Онтон бухатыыр аналлаах атын үрдүгэр олоро түһэрэ:

1724 Халдыайыттан көппүт

Хара улар курдук

Хап гына түстэ.

Эниэттэн көппүт

Эрдэбэс улар курдук

1729 Элийэн баран түстэ²⁷²,

– диэн эмиз мэлдьи туттуллар олук хоһоонунан хоһуллар. Манна хара улар, эрдэбэс улар бухатыыр ыныырыгар олоро түһэрин киһи хараҕар бу баардык ойуулаан көрдөрөр ньыма быһыытынан туттуллубут.

Итини тэнэ олук хоһоонно дорҕооннор дьүөрэлэһиилэрэ даҕаны, хатылаан кэккэлэтэн этии даҕаны, тэннэбил даҕаны, кубулуйбат эпигет даҕаны туттуллубут. Олонхоһуттар маннык ньымалары олонхоттон олонхоҕо, олонхо бэйэтин да иһигэр үгүстүк таптаан тутталлара.

М.З. Мартынов «Уол Дуолан» олонхотугар олук хоһооннор быһа барыллаан эпическэй тиэкис 70% ылаллар. Кини олонхолоһун үгэһин, оҕо сааһыттан ийэтин эмийин үүтүн кытта эмсэхтээн улаатан, олонхо тылын-өһүн, бэргэн, ох ойуулааһыннарын ингэринэн, сюжетын ис номоһун ылынан, толорор кэмигэр хааһахтан хостоон эрэр курдук этэн-тыынан субурутара, ырыатын-тойугун эгэлгэ матыыбынан ыллаан-

²⁷¹ Уол Дуолан бухатыыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу абыайах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнэти-лэр, кирири ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эпигеттиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 170.

²⁷² Эмиз онно. С. 63.

туойан киһиэхэ кэрэхсэтэрин кырдыаҕастар бигэргэтэллэр. Ол да иһин биллиилээх фольклорист А.А. Саввин М.З. Мартыновы кытта анаан-миннэн үлэлээтэҕэ, олонхотун толору суруйдаҕа.

Үөһэ ахтыллыбытын курдук, биһиги М.З. Мартынов «Уол Дуолан» олонхотун 1969 с. иккиһин магнитофонна суруйбуппут уонна ТЛИ институтун (билигининэн Гуманитарнай чинчийи уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын института) фольклор секторыгар туттарбыппыт. Аны санаатахха, биир олонхону араас ньыманан суруйуу олонхолоохун искусствотун, толорор маастарыстыбатын, тылын уонна суругунан үгэс алтыһыларын, өйгө тутуу уонна толоруу уратыларын олонхолоохун (сказительство) теориятыгар олук охсор. Кэлин биһиги Бүлүү олонхотуттара В.О. Каратаев «Модун Эр Соҕотох» олонхотун 1975, 1982, 1986 сылларга, А.С. Васильев «Модун Эр Соҕотох» олонхотун иккитэ, Дьяаны олонхоһута Д.А. Томская олонхолорун фольклористар В.В. Илларионов, П.Н. Дмитриев, С.Д. Мухоплева, Н.А. Дьяконова, «Арчы» дьиэтин үлэһитэ Е.А. Леонтьева магнитофонунан, видеонан хастыгыта да устубуттара. Хомойуох иһин, В.О. Каратаев, А.С. Васильев олонхолоруттан уратылар өссө да сурукка-бичиккэ таһаарылла, кизн научнай сырдатыйыны ыла иликтэр.

Филологической наука кандидата, доцент Т.В. Илларионова «Текстология олонхо «Могучий Эр Соҕотох» (сравнительный анализ современных записей олонхо)» диэн монографической үлэтигэр В.О. Каратаев олонхотун варианнарын сюжетнай-композиционной тутууларын, сюжеты үөскэтэр матыыптарын, эгэлгэ араастарын сииһилээн үөрэппитэ, типическэй миэстэлэр биир олонхоҕо араас кэмнэ туттууларын, бэриллилэрин ырыппыта²⁷³. Ити кэннэ аспирантураҕа үөрэнэ сылдьан, научнай салайааччыта Е.Н. Кузьмина салалтатынан бэчээттэммит олонхолоор типическэй миэстэлэрин уонна олук хоһооннорун ыйынныгы М.Н. Петровальын онорбуттара. Бу үлэлэр саха фольклористикатыгар олонхотуттар эпическэй репертуардарын сииһилээн үөрэтиигэ маннайгы хардылар буолаллар²⁷⁴.

²⁷³ Илларионова, Т.В. Текстология олонхо «Могучий Эр Соҕотох» (сравнительный анализ современных записей олонхо) / Т.В. Илларионова; отв. ред. Е.Н. Кузьмина; М-во образования и науки Рос. Федерации, Якут. гос. ун-т им. М.К. Аммосова. – Новосибирск: Наука, 2008. – 95 с.

²⁷⁴ Илларионова, Т.В. Типические места героического эпоса якутов / Т.В. Илларионова, М.Н. Петрова // Кузьмина Е.Н. Указатель типических мест героического эпоса народов Сибири / Е.Н. Кузьмина. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2005. – С. 1217-1371.

Маныха олонхохут М.З. Мартынов 1938 с. А.А. Саввин уонна 1969 с. В.В. Илларионов магнитофонна суруйууларын тэнгээн көрүү олонхохут талаанын, искусствотын өйдүүргэ туһалаах источник быһыытынан көстүөн сөп. Дьэ ол иһин аһыйах холобурга тохтоон ааһары наадалаабынан аабабыт. Хайа баһарар олонхо, үгэс быһыытынан, эпическэй кэми ойуулааһынтан сабалар. Ол олук хоһоону М.З. Мартынов араас кэмгэ хайдах эппитин холобурдуубут.

1938

1969

<p>1. Былыргы дьыл
Быһылааннаах мындаатыгар,
Урукку үйэ
Охсуһуулаах уорбатыгар,
Ааспыт үйэ</p>	<p>Былыргы быһылааннаах үйэбэ,
Эрдэтээни этиһиилээх үйэ
Илин өттүгэр,
Ааспыт алдьархайдаах олох
Аллараа өттүгэр,</p>
6. Алдьархайдаах анараа өттүгэр²⁷⁵	Былыргы дьыл мындаатыгар²⁷⁶

1938 с. кэм өйдөбүлэ үс төгүллээн хатылаан этиллиитэ кэккэлэтэн этиигэ олобуран бэриллибит. Онтон 1969 с. кэм өйдөбүлэ этиллэр, кэккэлэтэн этии кэрчиктэрэ араастаан бэриллибит эрэри, ис хоһооно сочхо уларыйбатах.

Сир ийэ үөскээбитин хоһуйуу олонхоһо балачча улахан миэстэни ылар.

1938

1969

<p>13. Билиитэ таас биттэхтэнэн,
Сыып таас сыттыктанан,
Өлбөт өнөр балык өһүөлэнэн,
Туут балык тулуурданан,
Хатыыс балык харабаланан,
Кыһыл кумах кыбытыыланан,
Аба кумах ардайданан,</p>	<p>Билиидэ таас биттэхтэнэн,
Сыып таас сыттыктанан
Сүүнэ муора ортотугар
Сүгүллэн үөскээн тахсыбыт
Буор хайа моойторуктанан,
Таас хайа дьайыннанан,
Кыһыл көмүс кыбытыыланан,
Кыһыл кумах ардайданан,</p>
20. Туой буор тулаланан,	

²⁷⁵ Уол Дуолан бухатыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аһыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхохут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, киирии ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эппиэттиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 26.

²⁷⁶ Оһо Дуолан бухатыр / олонхохут М.З. Мартынов. Магнитофонунан суруйууну быстахтык В.В. Илларионов сурукка-бичиккэ таһаарбыта ааптарга бэйэтигэр баар.

Хара буор хаххаланан,
Күөх нүһэрсин кырыстанан,
Күөгэйэ үллэн көһүннэ...

Туллар муора тулаламмыт,
30. Сүллэр өрүс сүрүннэммит,
Итии муора эркиннэммит,
Тон муора тулуурдаммыт,
Буор хайа моойторуктаммыт,
Таас хайа дьайыннаммыт,

35. Кытгас хайа кытыыламмыт²⁷⁸

Хара тыа хаттыктанан,
Күөх нүһэр кырыстанан...²⁷⁷

Бу түһүмэххэ үүт-маас түбэхэр хоһооннор да, грамматическай араастаһыылар да, сөп түбэһиспэт хоһоон строкалара да бааллар эрээри, хайаларыгар да сир-дойду үөскээһинин өйдөбүлэ баар. Олонхоһут толорор кэмигэр эбэн-сабан, ардыгар көбүрэтэн араастаан уларытан толоруон сөбө көстөр.

Бухатыыр сирин-дойдутун ойуулааһынна сүннүһүнэн сөп түбэхэр олук хоһооннор бааллара. Ол эрээри строкатын бэрээдэгэ араас буолар. Олонхоһут типическэй ойуулааһын сүннүһүн эрэ тутуһар эбит.

1938

1969

415. Кырдыаҕас дьоннор
Кытыыта тоҕо биллибэтэй,
Доҕонук диэн,
Кыталык кыылы
Сэттэ хонукка баайаннар

420. Кыадандалаах буолаарай,
Кыһыл чиэрбэни хантан
Кыаппастар эбит диэннэр
Кыйдаан көрбүттэр үһү.

Кыталык кыыл
Кырыяа көтө сатаан баран
Кытыытын булбакка,
Кыһыл чиэрбэни
Кыаппыстыбакка кыадындаттан
Кыпсыччы ыран охтор,
Кыркаҕы сыһыарбатах,
Кыдык тохтооботох
Кылдыман манан

²⁷⁷ Оҕо Дуолан бухатыыр / олонхоһут М.З. Мартынов. Магнитофонунан суруйууну быстахтык В.В. Илларионов сурукка-бичиккэ таһаарбыта ааптарга бэйэтигэр баар.

²⁷⁸ Уол Дуолан бухатыыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, кирии ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эпипэтиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 27.

Кыһыл чиэрбэни
Кыадандаттан булан
Кыаппастыбакка,
Кыпчычы ыран охтубут үһү.
Ол иһин Кыйдыман дойду
диэн,

430. Ааттаабыттар үһү.

Толкуйдаах оҕонньоттор
Туруйа кыылы
Тоҕус хонукка баайан
бараннар

Токур чиэрбэни
Дуондараттан булан
Туруору ыйыстан
Туоруур эбит дуо диэн,
Доҕону ыгтан кээспиттэрэ –

Токур чиэрбэни
440. Туруору ыйыстыбакка
Чолоччу ыран охтор
Дойдута буолар эбит²⁸⁰.

Хонуулаах дойду эбит.
Туруйа кыыл
Тулатын булбакка,
Токур чиэрбэни
Туруору ыйыстыбакка
Чолоччу ыран охтор
Дойдута буолар эбит²⁷⁹.

Бу да холобурга олонхоһут 1938 с. даҕаны, кэлин отут сыл буолан баран да, бухатыыр сирин-дойдутун киэнин-нэлэмэнин ойуулааһынна, кыталык, туруйа көтөрдөрүнэн сирэйдээн көрдөрөргө дьулуспут. Бу олук хоһоон тутаах тыллара (опорные слова) буолаллар. Үүт-маас сөп түбэһэр строкалар төһө да аҕыйах буоллаллар, уопсай киэн-куон диэн өйдөбүллэр кыталыгынан, туруйанан уобарастаан этиллибиттэр.

Олонхоһут олук хоһооннор кэккэлэрин өрө-таннары тутан эттэр да, көстөрүн курдук, сөп түбэсирэр хоһоон строкалара элбэхтэр. М.З. Мар-

²⁷⁹ Оҕо Дуолан бухатыыр / олонхоһут М.З. Мартынов. Магнитофонунан суруйууну бистахтык В.В. Илларионов сурукка-бичиккэ таһаарбыта ааптарга бэйэтигэр баар.

²⁸⁰ Уол Дуолан бухатыыр: олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, кирири ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; эпипэтиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 35.

тынов икки төгүллээн суруллубут олонхолорун тэннээн көрдөххө, кыра араастаһылары аахсыбатахха, сүннүнэн сөп түбэсһиэллэр. Ону Аал Кудук Хатыны ойуулааһынна да көрүөххэ сөп.

1938	1969
749. Тобус уонун туолбут Туруйалаан турбут офонньор киһи Токур мас торуоскаланан Тонхойо кырдыан кэлэн туран, Тугуй дыктитэй, добор, Обо дьоннор баар буоланнар, Оонньоһо сылдьан, Эдэр кыргыттар баар буолан, Эккэлэһэ сылдьаннар Арыны тофон кээспиттэр Добоор, дуу диэн,	Тобус уонун туолбут офонньор Токур мас Торуоскалаах кэлэн иһэн, Туох дыктитэй, добор, Бэт ас тохтубут диэн, Сото салыы сылдьан Уон тобустаах хаарыгар киирэн, Туйяр мэник буолан, Тобус дойдуну Толору сылдьан, Тоттуһургаан Тутуһуутунан баппакка Тутууга барбыт Дойдута буолар эбит. ²⁸¹
760. Сотон салыы сылдьан, Уон тобустаах хаарыгар түһэн, Туйяр мэник Тустар иирээки буолан, Тобус сибиэт хотунна Ойобумсабынан баппакка Тутурунан барбыт эһэ үһү диэн,	
767. Тойук-номох буолбут. ²⁸²	

Икки араас кэмнэ суруллубут эпическэй тиэкиһи тэннээтэххэ, ман-нык майгыннаах араастаһылары кэтээн көрүөххэ сөп. Олук хоһооннор уопсай сүннүлэрэ баарын, ол эрээри хоһоон тангыта стилистическэй даһаны, грамматическай даһаны өттүнэн араастаһаллар. Ол тылынан айымныы айылгытыгар сөп түбэһэр. Ол эбэтэр М.З. Мартынов олонхоһут быһыытынан үгэскэ олобурбутун, эпическэй билиитэ киэнин, толо-

²⁸¹ Обо Дуолан бухатыр / олонхоһут М.З. Мартынов. Магнитофонунан суруйууну быс-тахтык В.В. Илларионов сурукка-бичиккэ таһаарбыта ааптарга бэйэтигэр баар.

²⁸² Уол Дуолан бухатыр: олонхо / Олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин су-руйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова. – Дьокуускай: Бичик, 2010. – С. 42.

рор кэмигэр тута хоһуйууга олобуран, олонхо сирин-дойдутун, бухатыыр быһыытын-таһаатын, сырыытын-айанын, араас бухатыырдары кытта алтыһыытын үгэскэ олобуран, хомоһойдук хоһуйан, ойуулаан-оһуордаан, киһи истэ олоруон курдук тылтан тылы сиэттиһиннэрэн толорор ураты талааннаҕа көстөр.

Үһүс түһүмэх ХОТУ ТҮӨЛБЭБЭ ОЛОНХОЛООҺУН ҮГЭСТЭРЭ*

3.1. Дьяангы олонхоһута М.Н. Горохов-Муойа уонна кини олонхолоро

Дьяангы олонхоһуттарын үгэстэрин сурукка-бичиккэ түһэрэн үйэтитиини политсыылынай И.А. Худяков XIX үйэ сэттэ уонус сылларыгар саҕалаабыта. Кини студент эрдэбиттэн нуучча норуотун тылыннан айымньыларын хомуйан, бэчээккэ таһаарбыт биллэр фольклорист этэ²⁸³. Учуонай-фольклорист народник-революционердар дыалаларыгар эриллэн, үйэлээх сааһыгар Дьяангыга көскө олорорго уураахтаммыта. И.А. Худяков Верхоянской куоракка көскө кэлиэбиттэн, саха фольклорун хомуйуунан, тылбаастааһынан дыарыктанар бигэ санааны ылыннан, күүскэ үлэлээн барбыта. Кини бу үлэтигэр оччотооһуга оскуола үөрэнээччитэ Никита Горохов сыстан көмөлөспүтэ. Ол түмүгэр И.А. Худяков бэрт кылгас кэм иһигэр «Хаан Дьаргыстай» диэн үс үйэлээх олонхону, ону таһынан, дьяангылар этэллэринэн, үс «сээм» ол аата кылгас тэттик олонхону суруйбута уонна сонно тута тылбаастаабыта. Кэлин фольклорист өлбүтүн кэнниттэн тылбаастарын түмэн, «Верхоянский сборник» диэн хомурунньугу 1890 сыллаахха Казанской университетка бииргэ үөрэммит доҕоро, биллиилээх ученай Г.Н. Потанин көрөн-истэн таһааттарбыта²⁸⁴. Онтон сахалыы тылыннан суруйбут текстэрин Э.К. Пекарской икки кинигэнэн бэйэтин сериятыгар бэчээттээн таһаарбыта²⁸⁵. Онон И.А. Худяковы саха фольклорун, чуолаан Дьяангы сахаларын ты-

²⁸³ Смирнов, Ю.И. Подвижник зарождавшейся науки // Худяков И.А. Краткое описание Верхоянского округа (отдельные главы) / И.А. Худяков. – Якутск: Бичик, 2002. – С. 4-17.

²⁸⁴ Худяков, И.А. Верхоянский сборник: якутские сказки, песни, загадки и пословицы, а также русские сказки и песни, записанные в Верхоянском округе / изд. на средства И.М. Сибирякова. – Иркутск: Тип. К.И. Витковского, 1890 – 314 с. (Записки Восточно-сибирского отдела императорского русского географического общества по этнографии. Т. 1, вып. 3).

²⁸⁵ Образцы народной литературы якутов /собранные И.А. Худяковым; издаваемые под редакцией Э.К. Пекарского – Санкт-Петербург: Тип. Имп. АН., т. 2, вып. 1. – 1913. – 190 с.; вып. 2. – 1918. – 258 с.

*Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта №16-06-00505(а).

лынан айымньыларын аан маннай сурукка-бичиккэ түһэрэн үйэтиппит, кизнэ научнай эйгэбэ таһаарбыт учуонай быһыытынан билинэбит²⁸⁶.

Кэлин И.А. Худяков үөрэнээччитэ Н.С. Горохов «Үрүн Уолан» олонхону нууччалыы суруйан, кизнник комментарийдаан оччотообуга наука эйгэтигэр кизнник биллэр «Живая старина» сурунаалга таһаарбыта²⁸⁷. Бу бэчээттэммит текстэри тэннээн, чинчийэн көрдөххө, кинилэр иккиэн биир олонхоту кытта бииргэ үлэлээбиттэр, кэлин Н.С. Горохов И.А. Худяковтуун суруйбут олонхотун маннайгы үйэтин өйүттэн суруйан нууччалыы сурукка түһэрбит быһыылаах диэн сэрэ-йэбит²⁸⁸.

Аан маннай саха олонхотун, быстахтык да буоллар, сурукка-бичиккэ түһэрэн бэлиэтээн суруйбут айанныт-чинчийээччилэр А.Ф. Миддендорф, айылҕа үөрэхтээбэ Р.К. Маак бэйэлэрэ сахалыы билбэт буолан, тылбаасчыттарын көмөтүнэн быстах-остох эрэ уопсай өйдөбүлү биэрэр курдук сахалыы, соробун немецтии суруйан бэйэлэрин научнай үлэлэригэр холобур быһыытынан бэчээттэппиттэрэ. Онтон Саха сиригэр төрөөбүт-үөскээбит А.Я. Уваровскай «Эрэдээх-буруйдаах Эр Соботох» олонхо кылгас ис хоһоонун академик О.Н. Беглингк көрдөһүүтүнэн сурукка-бичиккэ түһэрбитэ, ол «Олонхо» диэн аатынан бэчээттэнэн тахсыбыта.

Онтон И.А. Худяков бу суруйууларга холоотоххо, ордук үс үйэлээх «Хаан Дьаргыстай» олонхонон сиэттэрэн көрдөххө, саха олонхотун туох баарынан толору суруйбута кэрэхсэбиллээх. Буолаары буолан «Хаан Дьаргыстай» олонхо үс көлүөнэ бухатырдарын кэпсиир ис хоһоонноох бөдөн эпическэй текст буолар.

Олонхоттар репертуардарын чинчийэн көрдөххө, сахаларга үс үйэлээх олонхолор элбэхтэр. Дьааны олонхоттара Е.Р. Горохов, Д.А. Томская, А.Н. Томская үстүү үйэлээх олонхону толороллор эбит

²⁸⁶ Илларионов, В.В. Традиции верховянских олонхоустов в записях И.А. Худякова / В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2014. – № 12. Ч. 3. – С. 88-91.

²⁸⁷ Юрионг Уолан: якут. сказка, ч. 1 / зап. и подгот. Н.С. Гороховым в Верхоян. улусе; ред. Н.Н. Агапитов // Изв. ВСОИРГО: Тип. Н.Н. Сеницына, 1884. – Т. XV, №5-6. – С. 43-60.

²⁸⁸ Илларионов, В.В. Н.С. Горохов: первые записи олонхо и их перевод на русский язык (к изучению верховянской эпической традиции) / В.В. Илларионов // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2014. – №1(8). – 93-98.

да, ким да кинилэртэн И.А. Худяков курдук үс үйэлээх олонхону суруйбатах. Кэлин ааспыт үйэ алта уонус сылларыгар фольклорист Н.В. Емельянов сүбэтинэн Уус Алдан олонхоһута Р.П. Алексеев үс үйэлээх «Алаатыр Ала Туйгун» олонхотун толору суруттарбыта. Биһиги бу олонхону «Саха боотурдара» серияҕа үс кинигэнэн бэчээттээн таһааран турабыт. Биһиги билэрбитинэн, аан дойдуга аатырбыт киргизтэр героической эпостара «Манас» үс үйэлээбэ биллэр. Атын уруулуу омуртага маннык үс үйэлээх эпическэй айымньы баара биллибэт. Онон саха уонна киргиз эпостара үстүү үйэлээх буолаллара мээнэбэ буолбатах, былыргыттан кэлэн испит үгэс буолуон сөп.

Ол биир туоһутунан И.А. Худяков суруйбут олонхотун сюжетыгар былыргы родовой тутул кэминээби дьон сыһыаннаһыылара көстөн ааһаллар. Ол курдук «Хаан Дьаргыстай» маннайгы үйэтин сүрүн геройа Үрүн Уолан маннай Күөгэлдьин удаҕаны кэргэн ылан, сүгүннэрэн иһэн, Күн Туналынсаны көрсөн оҕолоон кэбиһэр уонна кэлин уол оҕоломмутун билэн баран, маннайгы кэргэнин Кытыгырас Барааччыга кэргэн биэрэн баран, оҕолоох дьахтарын Күн Туналынсаны кэргэн ыларын туһунан кэпсэнэр. И.В. Пухов олонхо сүрүн уобарастарын чинчийбит үлэтигэр бу түгэни атын да холобурдарынан чингэтэн баран: «В этом олонхо мы видим явные следы парной семьи: легкая расторжимость брака, причем брак расторгается мужчиной; ребенок при этом остается у матери; наконец, мужчина живет с одной женой», – диэн бэлиэтээбитэ²⁸⁹.

И.А. Худяков суруйбут олонхолоругар саха олонхотун эрдэтээни матыыптары кэрэһилиир түгээнэр бааллар. Ордук дьахталлар ап хомуһун күүһүнэн эр дьону баһыйаллара, наада буоллабына көмөлөһөллөрө үгүстүк этиллэр. «Хаан Дьаргыстай» маннайгы үйэтигэр Үрүн Үкэйдээн ап-хомуһун көмөтүнэн убайа Үрүн Уолан абааһы кыргыттарыгар түбэһэн, үөтүгэн түгэбэр түспүтүн билэн быһыыра, онуоха эмиэ чэннээх үөдэн түгэбэр түһэрilibит Кытыгарас Барааччы тэннэ тахсара, ол маннаатын айыы бухатыырыгар эрэллээх доҕор, көмөлөһөөччү буолара кэпсэнэр. Олонхо иккис үйэтигэр Күөнчэ Бөбө, үһүс үйэтигэр Хаан Дьаргыстай быһылааннаах сырыылара кэпсэнэр, хас биирдиилэрэ

²⁸⁹ Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо: основные образы / И.В. Пухов; отв. ред. Е.М. Мелетинский; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького АН СССР; Ин-т яз. лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Москва : Наука, 1962. – С. 132.

бииртэн биир ордук сырыны сылдыаллар. Хаан Дьаргыстай абааһы аймахтарын бары албастарын эрдэттэн билэн тihэбэр кыайыылаах тахсара кэпсэнэр.

И.А. Худяков XIX үйэ бастакы анаарыгар Дьяаны олонхото баай ис хоһооннообун, эгэлгэ сюжеттаабын, уобарастартадаабын арыян көрдөрбүтэ.

И.А. Худяков бу олонхолорун, мифологической оскуола фольклористарын үгэстэринэн, кимнээхтэн суруйбутун ыйбатаба. Очотообу фольклористикаба норуот айымньытын бүтүн коллектив айыытын курдук көрөллөрө, Дьэ ол иһин биирдиилээн толорооччуларга суолта биэрбэттэрэ, кимтэн суруйбуттарын ыйбаттар этэ. Арай кэлин этнограф В.Л. Серошевской «Якуты» диэн үлэтигэр И.А. Худяков Манчаары диэн ааттаах информаторын көрсүбүтүн, кини биир ый устата биир олонхону толорор кыахтаабын туһунан суруйбута: «Известный верхоянский сказочник Манчары, со слов которого Худяков записал многие свои сказки, хвалился передо мной, что он знает такую олонгхо, которую можно рассказывать месяц»²⁹⁰.

И.А. Худяков бэйэтэ Ырыа Быллай диэн абааһыны кытта күрүстэспит олонхотун уонна Ырыа Чэкэт Тур диэн талааннаах ырыаһыт туһунан ахтан аһарбыта²⁹¹. Дьяаны олонхотута Х.И. Эверстов Ырыа Быллай туһунан номобу кэпсээбитин И.И. Стручкова суруйбута баар. «Адьас былыр Ырыа Быллай диэн киһи баара үһү. Дьон кэпсээнинэн, кинини кытары абааһы уола куоталаспыт. Ырыа Быллай тиит төрдүгэр олобут. Абааһы уола кини ыллаатаабын аайы үөһэттэн үтүктэн испит. Ырыа Быллай бэрт уһуннук ыллаан баран, этэрэ баранан: «Куолдьаар кулугута, хайылык хайабаһа» диэбитигэр, абааһы уола: «Туох диэтэ, үөдөн», – диэбитэ үһү. Онуоха Ырыа Быллай: «Кыайдым, эйиэхэ наахы баар» диэн баран наахы биэрбит (ол аата кокуоска. – И.В.), онуоха абааһы

²⁹⁰ Серошевский, В.Л. Якуты: опыт этнографического исследования / В.Л. Серошевский; Предисл. С.А. Степанова; Комментарии М.Я. Жорницкой, Ш.Ф. Мухамедьярова; худ. В.К. Кузнецов. – Москва, 1993. – 2-е изд. – С. 590.

²⁹¹ Худяков, И.А. Краткое описание Верхоянского округа / И.А. Худяков; под ред. чл.-кор. АН СССР В.Г. Базанова; подгот. текста О.Б. Алексеевой; ред. якут. текстов и примеч.; Г.У. Эргиса, Н.В. Емельянова, П.Е. Ефремова; вступ. ст. В.Г. Базанова и Н.В. Емельянова]; Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом), Ин-т истории, яз. и лит. ЯФ СО АН СССР. – Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ие, 1969. – 437 с.

уола куотан хаалбыта үһү»²⁹². И.А. Худяков бу түгэни сахалар өй дуораанын бэлиэтии билиэхтэриттэн үөскээбит номох диэн быһаарар²⁹³. Олонхоһуттар, ырыаһыттар үөһээни абааһылары, сорохтор этэллэринэн, былыт кыһын кытта күрэстэһэллэрин туһунан кэпсэллэр элбэхтэр. Биһиги санаабытыгар, манньк кэпсэллэргэ олонхоһут талаана, кыаба тыктарыллан көрдөрүллэр.

Онтон Ырыа Чэкэт Тур диэн Ырыа Чөкөөттүүр диэн Муома, Халыма улуустарынан киэнник биллибит, сурабырбыт киһи быһыылаах. Кини туһунан Г.М. Федотов «Муома фольклора», кыраайы үөрэтээччи Е.С. Лаптев суруйууларыттан билиэххэ сөп. Онон И.А. Худяков Дьяаны дьин олоро сылдыбыт олонхоһуттары туһунан, эт кулгаабынан истибитин суруйан хаалларбыт, уонна кинилэр тустарынан бэрт хойукка да дылы номох гынан кэпсии сылдыбыттар быһыылаах.

1940 с. институт фольклорнай-диалектологической экспедициятын кытгыылааба А.А. Саввин Дьяаны улуһун нэһиликтэригэр үлэлээн ааспыта. Кини Элгэс нэһилиэгин олохтооҕо М.Н. Горохов-Муойаттан «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр» диэн тэттик олонхону суруйбут. Энэ нэһилиэгин биллэр олонхоһута Е.Р. Горохов-Сытыкыйтан «Аргыһыкаан оҕонньор» олонхотун кылгатын суруйбут. Информатор И.Н. Бурцев ахтарынан, А.А. Саввин Муойа олонхотун толору суруйбут буолан, Сытыкый олонхолуурун сэнээрбэтэх²⁹⁴.

Фольклорист Дьяаны олонхоһуттары, кинилэр репертуардарын туһунан матырыйааллары сылдыбыт нэһиликтэринэн хомуйбут. Кини хомуйбут матырыйаалларыттан көрдөххө: Энэ нэһилиэгиттэн 7, Элгэстэн 3, Дьяаныттан 8, Сартантан 2, Табалаахтан 2, Адыаччыттан 4,

²⁹² Стручкова, И.И. Киһи кэрэмэһэ Эдьий Даарыйа / И.И. Стручкова // Дьяаны – олонхо төрүт уус дойдуга: ахтылар, ыстатыйалар хомурунньуктара / бэчээккэ бэлэмнээтилэр: Е.Н. Протодьяконова, М.А. Стручкова. – Дьокуускай: РИО «Дом дружбы народов им. А.Е. Кулаковского», 2013. – С. 51-53.

²⁹³ Худяков, И.А. Краткое описание Верхоянского округа / И.А. Худяков; под ред. чл.-кор. АН СССР В.Г. Базанова; подгот. текста О.Б. Алексеевой; ред. якут. текстов и примеч.: Г.У. Эргиса, Н.В. Емельянова, П.Е. Ефремова; вступ. ст. В.Г. Базанова и Н.В. Емельянова; Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом), Ин-т истории, яз. и лит. ЯФ СО АН СССР. – Ленинград: Наука, Ленингр. отд.-ие, 1969. – С.365.

²⁹⁴ Илларионов, В.В. Дьяаны олонхоһуттары үгэстэрэ / В.В. Илларионов; [эппиэттиир ред. В.А. Ноговицын]; Саха Респ. наукаларын акад., Гуманитар. чинчийи ин-та, М.К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та, фольклор уонна төрүт культура каф., Респ. олонхо ассоц. – Дьокуускай: Бичик, 2006. – 158 с.

Дулзалаахтан 2, уопсайа 28 олонхохуту, быһыыта, сирэй көрсөн, кинилэр анкеталарын толорбут²⁹⁵. Бу испииһэксэ биһиги кэмнэрбитигэр ийэ олонхохут аатын ылбыт Д.А. Томская аата баара кэрэхсэбиллээх. Оччолорго кини баара-суоҕа 27 эрэ саастааҕа.

Ол эрэри Энгэ олонхохуттара бары да Сытыкыйы улахан талааннаах, аҕа туттар олонхохуттара эбит. Ол туһунан Дьяаны олонхохуттарын анаан үөрэппит Табалаах орто оскуолатын учуутала И.И. Стручкова: «Балартан ордук чорботон киэн кинкинэс куолаһынан тугу хохуйара илэ кэлэн турарын курдук этэр-тыһынар Е.Р. Горохов-Сытыкый диэн олонхохуту уус-уран тыл ухханыгар уһуйбут учууталынан ааҕар», – диэн Д.А. Томскаяҕа сыһыаннаан суруйар²⁹⁶. Эмиэ бу үлэтигэр кини: «Егор Романович бу эгээр бары нэһиликтэрин олонхохуттарын олонхоҕо уһуйааччынан буолбута көстөр», – диэн түмүк онорбута²⁹⁷.

И.И. Стручкова дипломнай үлэ суруйарыгар Дьяаны улууһун олонхохуттарын тустарынан матырыйааллары, ахтыылары хомуйбута уонна ол түмүгэр Дьяаныга И.А. Худяков саҕаттан 62 олонхохут олон ааспытын чуолкайдаабыта²⁹⁸. Билигин Дьяаныга олонхо ыһыаҕа тэрриллэн бытылларынан сибээстээн, нэһиликтэринэн олонхолоон ааспыт олонхохуттар тустарынан матырыйааллар салгыы хомуллаллар.

Фольклорист А.А. Саввин «Распространение олонхо в северных районах» диэн суруйуутугар Дьяаныга сытан эрэ олонхолооһун баарын бэлиэтии көрбүтэ. «В наслегах от города Верхоянска олонхосут сначала стелит постель и ложится, велит потушить огонь в камельке и свечку, потом только начинает сказывать; люди все укладываются в постель»²⁹⁹. Биһиэхэ биллэринэн хоту улуустарга Абыйга, Усуйаанаҕа, Аллайыахаҕа барыларыгар да сытан эрэ олонхолооһун тэнийбит. А.А. Попов бэлиэтииринэн, долганнарга эмиэ киэһэ утуйуохтарын эрэ иннинэ олонхолуур үгэстээхтэр эбит³⁰⁰. Онон хотуларга сытан эрэ

²⁹⁵ Саввин, А.А. Распространение фольклора в северных районах // Рукописный фонд ИГИ-ИПМНС, ф. 5, оп. 3, д. 463. – 7 л.

²⁹⁶ Стручкова, И.И. Дьяаны олонхохуттара уонна кинилэр олонхону толорор үгэстэрэ / И.И. Стручкова – Якутск, 2014. – С. 33.

²⁹⁷ Эмиэ онно. С. 12.

²⁹⁸ Эмиэ онно. С. 9.

²⁹⁹ Саввин, А.А. Распространение фольклора в северных районах // Рукописный фонд ИГИ-ИПМНС, ф. 5, оп. 3, д. 463. – 7 л.

³⁰⁰ Попов, А.А. О жизни и устном народном творчестве долган // Долганский фольклор / вступ. ст., тексты и переводы А. А. Попова; лит. обраб. Е.М. Тагер; общ. ред. М. А. Сергеева. – Москва: Советский писатель, 1937. – С. 7–26.

олонголооһун балачча тарбаммыт. Ол эрээри биһиги кэммит олонхоһута А.Н. Томскай, «Оччотооёуга үгүстэр сытан эрэ олонхолууларын иһин, үчүгэй олонхоһут олорон эрэ олонхолуур. Оччоёо эрэ көбүстээхтик тахсар буоллаба» – диир эбит³⁰¹. Ол аага олонхоһут ырыатын-тойугун көхсүттэн таһааран толорор буоллабына, ордук дорбооннонор диэн өйдөбүл баар. Горнай олонхоһута В.О. Каратаевы кытта кэпсэтэригэр көхсүнэн ыллааһын туһунан ахтан аһарбыттааба. Хакастарга эмиэ көбүс ырыата баарын туһунан чинчийээччилэр ахтааччылар.

Кэники сылларга Д.А. Томскаянан сирэйдээн Дьааны олонхотун аныгы техническэй ньымаларынан суруйуу күүскэ барда. Кини олонхотун аан бастаан 1966 с. народной поэт В.Т. Сивцев сурукка тиспитин уонна институтка Г.У. Эргискэ тус бэйэтигэр туттарбытын ахтар. Онтон 1982 сылтан саҕалаан «Эрбэбэр эрчимнээх Элитэр Бэргэн», «Көмүс Мөкүүлүкээн оҕонньор, Элгээн Ийэхсит эмээхсин», «Хаан Илбистээн бухатыыр» диэн олонхолору магнитофонна устубутум, үөрэнээччим И.И. Стручкова сурукка таһаарбыта. Онтон «Айаанай Бэргэн олонхотун» радиокомитетке суруттарбыппыт. Кэлин 1999 с. фольклорист С.Д. Мухоплева салалтатынан «САПИ» үбүлээһининэн Д.А. Томскайа сэттэ олонхотун видеоамеранан устан, СР Судаарыстыбаннай киинэни харайар тэрилтэбэ туттарбыттара. Е.И. Бурцева ааҕарынан, Д.А. Томскайа 42 олонголообуттан 17 олонхото араас ньыманан суруллубут, онтон билинни туругунан үһэ күн сириҥ көрдө³⁰².

Дьааны олонхоһуттарыттан М.Н. Горохов-Муойа олонхоһут быһыытынан биир ураты миэстэбэ турар. Кинини кытта аан бастаан фольклористартан А.А. Саввин көрсүбүт, репертуарын испиһэгин уонна хоту улуустарга киэнник тарбаммыт «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр» олонхотун суруйан ылбыт. Кэлин, 1945 с. киниттэн институт научнай корреспондента Т.Т.Данилов «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр» диэн олонхону суруйбута.

³⁰¹ Стручкова, И.И. Дьааны олонхоһуттара уонна кинилэр олонхону толорор үгүстэрэ / И.И. Стручкова. – Якутск, 2014. – С. 14.

³⁰² Бурцева, Е.И. Д.А. Томская олонхолорун хомуйуу уонна бэчээккэ таһаарыы // Дьааны олонхо төрүт-уус дойдута: ахтылар ыстатыйалар хомуурунньуктара / Өксөкүлээх Өлөксөй аатынан Норуоттар доҕордоһууларын дьиэтэ, Респ. Олонхо киинэ [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: Е.Н. Протодьяконова, М.А. Стручкова; отв. ред. А. Е. Захарова]. – Дьокуускай, 2013. – С. 92.

А.А. Саввин бэлиэтээһининэн, кини 1882 сыллаахха Дьяангы улууһун Элгэс нэһилиэгэр төрөөбүт. Үлэни-хамнаһы кыайар буолуоҕуттан, өр кэмнэ ыалга хамначчытынан сылдьан баран, 1931 сыллаахха биридэ колхозка киирбит. Төрдүгэр-ууһугар ырыаһыт, олонхоһут баара диэни билбэтэх, төрөөбүт оройуонун ыырыттан тахсыбатах. М.Н. Горохов уон сэтгэлээбиттэн үөлээннээхтэригэр, биир дойдулаахтарыгар олонхолуур буолбут. Хайа да олонхоһут бэйэтин идэтигэр уһуллубут, таптаан истэр киһилээх буолар. Ол сиэринэн, кини хараҕа суох буолан, үйэтин тухары олонхолоон эрэ «айаҕын көрүнэн» олоһбут биир дойдулааһын Е.Р. Горохов-Сытыкыйы бэйэтин учууталынан ааҕара биллэр. Бу кэмнэ Сытыкый олохтоохтор ордук биһирээн истэр олонхоһуттара эбит. Кини олонхолорун этигэр-хааныгар инэринэн, тылын-өһүн ылынан, «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр», «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр», «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох», «Аргыһыккаан оҕонньор», «Баай киһи оҕото Бардам Баатыр, тутук киһи оҕото Турука Баатыр», «Бастаан төрөөбүт Баһымны Баатыр, кэнникилээн төрөөбүт Кэдиригэх бухатыыр» диэн олонхолору уолан сааһыгар толорон, дьонугар-сэргэтигэр биллэн барбыт. М.Н. Горохов аҕа туттар олонхоһутун репертуарын, олонхолуур майгытын-сигилитин ситэ-хото сүһэн ылбытын А.А. Саввин бэлиэтии көрбүтүн туһунан оччолорго Энэҕэ салайар үлэҕэ сылдыбыт И.Н. Бурцев: «А.А. Саввин манна Элгэскэ сылдьан баран кэлбит этэ. Элбэҕи кэпсэппиппит. Онно кини, Муойа Мэхээлэ Сытыкыйтан олонхолуу үөрэммит буолан, олонхолууллара даҕаны, олонхолорун ис хоһооно даҕаны адьас биир эбит. Инньэ ғынан биирдэрин эрэ олонхотун суруйдум диэбитэ», – диэн ахтыгытыттан дьэңкэтик көстөр³⁰³. А.А. Саввин М.Н. Горохов репертуарын испиһэгин балачча толору суруйан ылбыт. Онно көрдөхпүтүнэ, Муойа «Бастаан төрөөбүт Баһымны бухатыыр», «Баай киһи оҕото Бардам Баатыр, туруу киһи оҕото Турум Баатыр», «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр», «Эйгэли-Тэйгэли бухатыыр, сур улаан аттаах Суор бухатыыр» «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох», «Кылааннаах өргөстөөх Кыыс Ньургун», «Аргыһыккаан бухатыыр» диэн олонхолордоох эбит.

³⁰³ Илларионов В.В. Дьяангы олонхоһуттарын үгэстэрэ / В.В. Илларионов; [эппиэттиир ред. В.А. Ноговицын]; Саха Респ. наукаларын акад., Гуманитар. чинчийи ин-та, М.К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та, фольклор уонна төрүт культура каф., Респ. олонхо ассоц. – Дьокуускай: Бичик, 2006. – С. 32.

Анкетаттан кестөрүнэн, М.Н. Горохов бэйэтин түбэтин олонхоһута Е.Р. Горохов-Сытыкыйтан «Аргыһыккаан оҕонньор», «Ньургун Боотур» олонхолору Сытыкыйтан истэн олонголообутун ыйбыт³⁰⁴.

М.Н. Горохов-Муойа «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр», «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр» олонхолоро научнай эйгэбэ төһө да бэчээттэнэн тахсыбатахтарын иһин балачча биллэллэр. Кинилэри аан бастаан эпосовед И.В. Пухов саха олонхотун образтарын ырытан суруйарыгар холобур быһыытынан туһаммытын көрүүххэ сөп³⁰⁵. Н.В. Емельянов «Сюжеты якутских олонхо» диэн үлэтигэр «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр» олонхо сюжетын анаан суруйбута³⁰⁶. Ученая бу үлэтигэр М.Н. Горохов олонхотугар 34 ырыа баарын, уопсай кээмэйэ 3131 поэтической строка кээмэйдээбин бэлиэтээбитэ³⁰⁷. Ол аата олонхотун толоруутугар бухатыырдар сангаларын араас матыһтаах ырыаларынан добуһуоллуура сэрэйиллэр. Ол курдук М.Н. Горохов суруллубут олонхолорун текстэриттэн көрдөххө, бухатыырдар сангаларын иннигэр ылыы-туойа, этэ-тыына ололоролорун туһунан анаан ахтыллар. Дьэ ол иһин Дьааны олонхотун аан маннай сурукка-бичиккэ тиспит, тылбаастаабыт, бэлиэтээн суруйбут И.А. Худяков: «Якутская сказка – (т.е. олонхо. – И.В.) неразлучна с песней: «Скажи-спой сказку» (ыллаа-олонголоо), – говорят сказочнику. И начинает сказочник «петь-говорить» целую эпопею, в которой упоминается множество событий, множество богов, дьяволов, героев, описание разных мест бывают чрезвычайно подробны до самых мелочей... Когда-то во время студенчества мне казалось невероятным, чтобы один народный певец мог знать и петь наизусть такую большую сказку, как «Илиада» и «Одиссея», упоминая множество собственных имен, вдаваясь в подробности, не пропускающие корабельного гвоздя. якутские сказочники сказывают стихами и песнями не менее длинные сказ-

³⁰⁴ Олонхосуты Якутии: справочник / М-во образования и науки РФ, ФГАОУ ВПО «Сев-Вост. федер. ун-т им. М.К. Аммосова», Науч.-исслед. ин-т Олонхо; [сост.: Л.Н. Герасимова и др.; редкол.: В.Н. Иванов (гл. ред.), М.Т. Гоголева, А.Ф. Корякина]. – Якутск: Издательский дом СВФУ, 2013. – С. 26.

³⁰⁵ Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо: основные образы / И.В. Пухов, отв. ред. Е.М. Мелетинский; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького АН СССР; Ин-т яз. лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Москва: Наука, 1962 – 256 с.

³⁰⁶ Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо / Н.В. Емельянов, отв. ред. Б.Н. Путилов; АН СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва: Наука, 1980. – С.60-65.

³⁰⁷ Эмиэ онно. С. 12.

ки и еще с более мельчайшими подробностями»³⁰⁸, – диэн ойуулааһына М.Н. Горохов-Муоя олонхолууругар быһаччы сыһаннаах.

М.Н. Горохов «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр» олонхото балачча толору суруллубут, дыахтар сүрүн миэстэни ылар уонна сюжета кини тула сайдар. Олонхо үгэс быһыытынан эпическэй кэми ойуулааһынтан сабалар:

Быстыбыт быдан үйэ мындаатыгар,
Уурайбыт одун үйэ уорбатыгар,
Ааспыт үйэ
Арбаһыгар эрдэххэ,
Аан бастаан
Адаам аҕа
Айылла илигинэ,
Дьиэбэ ийэ
Тэриллэ илигинэ...³⁰⁹

Олонхоһут эпическэй кэм билинни кэмтэн быдан ыраабын, бэл Библияҕа ахтыллар киһи төрдө буолбут Адаамтан даҕаны, Дьиэбэттэн даҕаны эрдэ буолбут кэми ойуулаан эппит. Олонхону истэ олорооччулар олонхоҕо кэпсэнэр кэм былыргытын өйдүүлэригэр ордук тийимтиэ ньыма буолар. Сахаларга христианскай итэҕэл XVIII үйэттэн саҕалаан кирибитэ. Онон олонхоҕо танаралар персонажтара кириилэрэ олонхоһуттар күннээби туттар саналарын нөнгүө кирибиттэрэ сэрэйиллэр.

Дыахтар бухатыыр олонхо эпическэй дойдутун кытта тэннэ баар буолбута этиллэр:

Бииргэ үөскээбит
Алгыстаах аан дайды
Араас бастаан
Айылларын саҕана³¹⁰

³⁰⁸ Худяков, И.А. Краткое описание Верхоянского округа / И.А. Худяков; под ред. чл.-кор. АН СССР В.Г. Базанова; подгот. текста О.Б. Алексеевой; ред. якут. текстов и примеч.; Г.У. Эргиса, Н.В. Емельянова, П.Е. Ефремова; вступ. ст. В.Г. Базанова и Н.В. Емельянова]; Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом), Ин-т истории, яз. и лит. ЯФ СО АН СССР. – Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ие, 1969. – С. 366.

³⁰⁹ Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7. д. 56. – Л. 1.

³¹⁰ Эмиэ онно. Л. 1.

Үгүс олонхолорго курдук бухатыыр дьахтар бииргэ төрөөбүт, ааттын да сырдык ааттаах балтылаах.

Күннээх танараҕа
Күдэннээх буолуо диэн көстүбэтэх,
Былыттаах танараҕа
Быттахтаах буолуо диэн быкпатах
Күн Туналынса диэн
Дьахтар киһи балыстаах эбит³¹¹.

Кинилэр орто дойдуга хантан кэлбиттэрин, хантан хааннаахтарын билбэттэрэ, икки ынах муонун курдук үөскээн олорбуттара этиллэр. Син эмиэ үгүс олонхолорго курдук киирбэт күннээх, кэлтэгэй ыйдаах самаан сайыннаах үтүө дойду, дьахталлар олорор аан алаһа дьыэлэрэ уустаан-ураннаан ойууланаллар. Орто дойду тутуах ытык маһыгар Ынахсыт Баай Тойон уонна Ынахсыт Баай Хатын олороллоро этиллэр, кинилэр ынах сүөһүнү араҥаччылыыр аналлаахтар. Ытык мас силистэрэ аллараа дойдуга түһэн, ыһыах ыһар аар баҕах буолбута, онтон үөһээ салаата үөһээ дойдуга тийэн Үрүн Айыы Тойонно сатанах мас буолбута, киин улуустарга Аал Луук Маһы хоһуйар курдук ойууламыт.

Кыргыттар туох да күн кыһалҕата, кинилэргэ тэннээх ким да суоҕун курдук сананан көңүл көччүйэн, көрүлээн олороллоро этиллэр.

Абааһыттан арсыын улааттыбыт,
Киһиттэн кирис устата улахаммыт,
Сахаттан саар устата,
Ураанхайтан ураҕас устата
Ордукпут дэһэллэр³¹².

Ол кинилэр байан-тайан, суон сурахтанан олороллорун олонхоһут маннык тылларынан хоһуйан этэр:

Ахсаана биллибэт
Аҕыс уон аҕыс атыыр үөрэ
Сылгылаахтар эбит,
Суота-суумата биллибэт
Тоҕус уон хотон
Ынахтаахтар эбит³¹³.

³¹¹ Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7. д. 56. – Л. 1.

³¹² Эмиэ онно. 141 л.

³¹³ Эмиэ онно.

Олонхоџо баай-дуол сүөһүнэн кэмнэнэрэ олук хоһоон быһыытынан мэлдьи хоһулар. И.А. Худяков Дьяангыттан аан бастаан суруйбут олонхотугар бу түгэн эмиэ бэлиэтэнэр:

Абыс атырдаах сылгылаах,

Тоџус хотонноох ынахтаах, – диэн кылгастык этилиннэр да, бухатыр баһаам элбэх сүөһү баайдааџа өйдөнөр.

М.Н. Горохов «Кыыдааннаах Кыыс бухатыр» олонхотун кирири чааһа балачча киэн миэстэни ыларын Н.В. Емельянов А.Я. Уваровской суруйбут олонхотугар уонна Мэнэ Ханалас биллиилээх олонхоһуттара Н.А. Абрамов, И.И. Бурнашев-Тон Суорун тылыттан суруллубут олонхолорун кытта тэннээн көрөн бэлиэтээбитэ³¹⁴. Ол аата Дьяаны толору суруллубут олонхолоругар кирири чааһа киин улуустартан итэџэһэ суох хоһулар эбит диэн түмүктүөххэ сөп.

Эпосовед И.В. Пухов саха олонхотугар олонхо сюжета сайдан барыытыгар түөрт сүрүн төрүөт баарын туһунан суруйбута³¹⁵. Ол эрэри М.Н. Горохов тылыттан суруллубут олонхоџо бухатыр сырыыта-айана атын көрдүү барарыттан саџаланар. Кыыдааннаах Кыыс бухатыр аттарын дьаһайа сылдьан, айанна-сырыыга сылдьар аналлаах ата суох буолбутун таба көрөр уонна тута «ир суолун ириэнэхтии ирдээн» булар санаалаах айанна аттанар. Ол туһунан олонхоџо маннык этиллэр.

Ийэ-аџа биэрбит

Ытык кэриэс сүөһүтэ

Аһыылаах-харыһыктаах,

Атаџым анныгар мииннэр

Аналлаах ат сылгыбын ...

Ир суолун ириэнэхтии ирдиџым.

Барбыт суолун батыаџым,

Сүшпүтү сүтүктүүбүн³¹⁶.

³¹⁴ Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо / Н.В. Емельянов, отв. ред. Б.Н. Путилов; АН СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва : Наука, 1980. – С. 12.

³¹⁵ Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо: основные образы / И.В. Пухов, отв. ред. Е.М. Мелетинский; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького АН СССР; Ин-т яз. лит. и истории ЯФ СО АН СССР. - М.: Наука, 1962. – С. 60-61.

³¹⁶ Кыыдааннаах Кыыс Бухатыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 56. – 141 л.

Эпосовед Н.В. Емельянов «Потеря имущества... была для героини большим ударом, вызвавшим душевное смятение... кроме того, похититель оскорбил честь воинственной девы», диэн этэр³¹⁷. Онон олонхо төрүөтэ бухатыыр сырытыгын-айанын туохтан сабалана дьэнкэтик көстөр.

Хангалас улууһун олонхоһута Е.И. Кардашевскай «Уол Дугуй» олонхотугар бухатыыр атын абааһы бухатыыра күрэтэн ильдэ барар сюжета баар³¹⁸. Сылгы сүөһүнэн ииттинэн олорор дьонно ат сүтүүтэ улахан кыһалҕа буолара олонхолорго тыктарыллан ааспыта сөптөөх курдук.

Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр сүппүт атын көрдөөн, сири-дойдуу биир гына тилийэ сүүрэр да, булбат. Ол сылдьан ойбонун хайынар абааһы уола турарын көрөн, ата сүппүтүн киниттэн ирдээн, охсуһуу сабаланар. Абааһы уола кини уорбатаҕын, төттөрүтүн аҕыс төбөлөөх Ала Марайдаан күрэтэн барбытын кэпсии кэлбит киһи буолар. Ол да буоллар Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр итэбэйбэтэр да, кини көрдөһүүтүн ылынан, дьиэ ис-тас үлэһитинэн дьиэтигэр ильдэ барар. Бу түгэн олонхоҕо айыы бухатыыра хоппут абааһытын бухатыырын кулут-чабар гынарын туһунан үгүстүк көрдөрүллэрин И.В. Пухов бэйэтин научнай үлэтигэр бэлиэтээн аһарбытын бигэргэтэр³¹⁹.

М.Н. Горохов олонхотугар кыыс бухатыыр абааһы уолугар иллээхтик сыһыаннара, баайын-дуолун киниэхэ итэбэйэн хаалларара көстөр, кинини доҕор-атас, убай быраат курдук саныыра сэрэйиллэр. Дьэ ол да иһин бу олонхону анаан чинчийбит Н.В. Емельянов: «Такое отношение к побежденному врагу, превращенному в раба, отражает первоначальный период зарождения рабства», – диэн этэр³²⁰.

Олонхоҕо бухатыыр кыыс айанга аттаныан иннинэ аан дойдуттан арахсар сизри-туому, алгыһы толорор. Туох-ханнык иннинэ балтын дьиэтин-

³¹⁷ Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н.В. Емельянов, отв. ред. С.Ю. Неклюдов; АН СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва : Наука, 1983. – С. 113.

³¹⁸ Уол Дугуй бухатыыр: олонхо / (Олонхосут Е.И. Кардашевский; авт. и рук. проекта В.В. Илларионов; Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. нар. Севера, Сев-Вост. федер. ун-т им. М.К. Аммосова, Ин-т языков и культуры Сев-Вост. России). – Якутск, 2014. – 208 с.

³¹⁹ Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо: основные образы / И.В. Пухов, отв. ред. Е.М. Мелетинский; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького АН СССР; Ин-т яз. лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Москва : Наука, 1962 – С. 178-180.

³²⁰ Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н.В. Емельянов, отв. ред. С.Ю. Неклюдов; АН СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва : Наука, 1983. – С. 33.

уотун көрөн-истэн олороругар, кулут уолга үчүгэйдик сыһыаннаһарыгар, тэннэ аһатарыгар-сиэтэригэр, таныннарарыгар дыһайар.

Киин улуустар олонхолоругар үгүстүк көстөр бухатыыр сырытытын-айанын кэрэһилээн көрдөрөр бэлиэ – сэргэбэ анһыан хааллары матыыба – киллэриллибитэ кэрэхсэбиллээх.

Мин өллөхпүнэ,
Бу ыппыт оҕум
Суулан түһүөхтүн,
Үчүгэйдик сылдыар буоллахпына,
Үүнэн-чөрөйөн турдун,
Өлбөт эрэ харата
Эрэи-муну кытта
Сылдыар буоллахпына,

Түүтэ соролонон түстүн, – диэн Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр этэр. Ити тэнэ бухатыыр сирин дойдутун иччилэрин, үөһэ үрдүк айыылары, тэлгэнэ иччитин баайын-дуолун харыстыы, көрө-истэ сылдыалларыгар көрдөһөрө алгыс быһыытынан бэриллэр. Бу барыта олонхолорго үгэс быһыытынан биир халыыбынан, мэлдьи туттуллар олук хоһооннорунан сиһилээн бэриллэр. М.Н. Горохов олонхо тылын-өһүн, олук хоһооннорун олонхолуур кэмигэр сатабыллаахтык туттарын кэрэһилииллэр. Ол курдук айанна бэлэмнэниитэ, айанна сылдыар атын тутара, баайара, ыһыгын ылынара, сэбин-сэбиргэлин тэринэрэ – барыта тиһик моонньох курдук кэпсэнэр.

Бухатыыр айанын ойуулааһын үгэс быһыытынан олук хоһооннорунан таныйлыбыттар уонна бу олук хоһооннор М.Н. Горохов «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр» олонхотун кытта тэннии туттааха, уот харааха түбэһэллэрэ биһиги болҕомтобутун тардаллар. Холобур, айан уһунун бэлиэтиир олук хоһоон икки текскэ маннык бэриллэр:

Күһүнгүтүн үссүөнүнэн биллэ,
Кыһыннытын кырыатынан биллэ,
Сааскытын сааппаһынан биллэ,
Сайынын самырынан таайда³²¹

³²¹ Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 56. –л.52; Эйгэл-Тэйгэл Бухатыыр. Олонхосут Горохов Михаил Николаевич. Эльгетский наслег Верхоянского района Якутской АССР. Записал А.А. Саввин, 1940 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС. ф. 5, оп. 7, д. 124/37. – Л. 20.

Бухатыыр кыыс Орто дойдутуттан абааһы сиригэр кэлиитин ойуулааһына уратылаах:

Алыс ыраах дойдуну ааста,

Дайдытын баһа баранан,

Лабыктатыйан барда,

Аан дайдыта баранан

Адаар таас буолла,

Бастын баһа баранан

Манан тумара буолла³²², – диэн эппитэ хоту дойду сирин-дойдутун санатар курдук.

Бухатыыр кыыс айаннаан иһэн моһоллорго түбэһиитэ, ону туорааһына, киниттэн тулууру, албаһы уонна тыл күүһүн эрэйэр. Бастаан киһи көрө дьулайар туруук таас хайатыгар кэтиллэ түһэр. Кыыс көрө дьулайдар да, атын сиэлиттэн сэттэ тыһы кылы ылан, сэттэ үөр сылгы, атын кутуругуттан тобус атыыр кылы тобус үөр атыыр сылгы гынан, хайа иччитигэр бэлэх-туһах биэрбитигэр арылла түһэр.

Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр таас хайа үрдүк оройугар тахсан сирин-дойдутун чинчийэн баран, арҕаа халлаан аннынан киирэн барар уонна тобус үөстээх туманнаах муораҕа кэтиллэ түһэр. Бу байҕалы туорууругар эр киһи киэбин ылынан, абааһы кыыһын кэргэн ылыах буолан, хатырык тыынан байҕалы туораттарар. Дьэҕэ Бааба үһүс моһолу хайдах туоруохтааҕын этэн биэрэн, Кыдааннаах Кыыс бухатыыр Аан Арбалдьын албаһын этэннэ туоруур.

Бухатыыр бу моһоллору туорааһыныгар остуоруйаларга үгүстүк көстөр уустук түгэннэри остуоруйа геройдара араас албаһынан туорааһыннарын матыыба көстөн ааһар.

Бу моһоллору этэннэ туорааһын сахалар күннээби олоххо туттар үгэстэрин, сизрдэрин-туомнарын кытта сибээстээх. Маннайгы моһолго айанныттар хайа дабааннары иччилэригэр хайаан да бэлэх-туһах биэрэллэрин туһунан айанныт чинчийээччилэр да, И.А. Худяков да бэлиэтээн суруйбуттара баар. Ол Дьааны олонхолоругар И.А. Худяков саҕаттан киллэриллэ сылдыаллар. М.Н. Горохов тылыттан А.А. Саввин суруйбут «Эйгэт-Тэйгэл» олонхоҕо бу үс моһол эмиэ үһүөн киирэ сылдыаллара, эпическэй үгэс үйэлээҕин кэрэһилиир.

³²² Эйгэл-Тэйгэл Бухатыыр. Олонхосут Горохов Михаил Николаевич. Эльгетский наслег Верхоянского района Якутской АССР. Записал А.А. Саввин, 19040 г. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 124/37. – 112 л.

Абааһы дьахталларын албастарын үрэйээт, кыыс бухатыыр кыыһырбыт уоһар Ала Марайдаан дойдутун ала булкуну түһэрэн өрө ытһыйар, күөрчэхтии көтүтэр:

Силлиэ-боллоо сирдьиттэннэ,
Добун холорук доһордонно...
Боччоннуур ойуун
Моонньоох баһын саға
Муус толону лаһыгыраччы ыстарда, –
Кынаап ойуун
Кыыннаах быһаһын саға
Кырыа кыырпах хаардары
Кыыдамчыта ыстарда³²³.

Манна даһатан эттэххэ, бу ойуулааһынна ахтыллан ааһар Боччоннуур, Кынаап ойууннар, Э.К. Пекарскай И.А. Худякову туоһу туттан суруй-бутунан, олонхо персонажтара эбит³²⁴. И.А. Худяков этнографическэй үлэтигэр Боччоннуур уонна Нараха ааттарын ахтар, дьиннээх олоро сылдыһыбыт курдук номоххо киирбит ойууттар быһытынан суруйар³²⁵.

Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр Ала Марайдаан дойдутугар кэлиитэ абааһы аймахтарыгар улахан араллааны аһалар. Кинилэр аһа баһылыктарын, ардыгар ыраахтааһы да дириллэр, тус иннигэр көрөн тураннар, Орто дойдуттан Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр атын күрэтэн кэлбитин сэмэлииллэр, алдьархай төрдө киниттэн тахсыбытын сирэйгэ этэллэр.

Алакалыыр Марайдаан
Уоран-талаан ылбатах
Суолларыгын буолуоһа,
Бэртээниккин былдьаһан
Ылыммытын буолуоһа³²⁶, – диэн сэмэлииллэр.

³²³ Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7. д. 56. – 141 л.

³²⁴ Пекарский, Э.К. Словарь якутского языка: в 3 томах. – Ленинград: АН СССР, 1958-1959. – стлб. 494; стлб. 1395.

³²⁵ Худяков, И.А. Краткое описание Верхоянского округа / И.А. Худяков; под ред. чл.-кор. АН СССР В.Г. Базанова; подгот. текста О.Б. Алексеевой; ред. якут. текстов и примеч.; Г.У. Эргиса, Н.В. Емельянова, П.Е. Ефремова; вступ. ст. В.Г. Базанова и Н.В. Емельянова]; Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом), Ин-т истории, яз. и лит. ЯФ СО АН СССР. – Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ие, 1969. – С. 411.

³²⁶ Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7. д. 56. – 141 л.

Дэ ол иһин Н.В. Емельянов бу олонхоҕо аты күрэтии сылтах буоларын, Ала Марайдаан ис дьингэ бухатыыр дьахтары уолугар кэргэн гынар кэтэх санаалааҕын арыян көрдөрөр. «Уведя коня богатырки, он не только накливает на свою страну беду, но и задумывает совершить поступок, неприемлемый для родовых законов людей айыы – женить своего сына-абаасы на женщине айыы»³²⁷. Ол эрэри олонхоҕо абааһы бухатыыр дара айыы дьахталларын кэргэн ыла сатаан мэлдьи конфликка киирсэллэрэ олонхо сүүрүн ис хоһоонунан буолаллар. Ол быһытынан Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр Ала Марайдаан икки кыра уолун кытта киирсэн кыйталыыра кэпсэнэр. Ала Марайдааны кытта күөн көрсүү эмиэ эпическэй хабааннаахтык барар. Абааһылар аҕа баһылыктара көрдөрөн туран албыннырыттан, буруйа суоҕунан ааҕынарыттан уонна кыыс бухатыыры улахан уолугар кэргэн биэриэн баҕарара, бухатыыр дьахтары улаханлык кыынныыыр, кыыһыран-тымтан кырдыаҕас бухатыыры көрүөх бэтэрээ өттүгэр садаҕалыыр.

М.Н. Горохов бухатыырдар охсуһууларын олус омурнаахтык, сүрдээн-кэптээн хохуйара көстөр.

Бокуойа суох
Моойго бэрсииһи барда,
Баламат-баламаттык
Баска бэрсииһи,
Сытыы-сытыытык
Сырайга бэрсииһи,
Эрчимнээх-эрчимнээхтик
Эмэһэҕэ тэпсигии,
Хаппыт тыа маһыттан
Хаабыска да тахсыбат гына
Халты тэпсэн бардылар,
Үөл тыа маһыттан
Үтэһэ маһа тахсыбат гына
Үлтү тэпсэн бардылар³²⁸.

³²⁷ Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н.В. Емельянов, отв. ред. С.Ю. Неклюдов; АН СССР, Сиб. отд.-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва: Наука, 1983. – С. 120.

³²⁸ Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 7. д. 56. – Л. 90.

Олонхо суруллубатах сокуонун быһыытынан, өстөөбө Ала Марайдаан төһө да ааттаспытын-көрдөспүтүн иннигэр, кинини имниин эһэр, күн-ый ыһыаҕа онгорор. Родовой тутул сокуонунан кыайтарбыт аҕа ууһун киһитин имниин эһии, сир үрдүттэн суох гыныы саамай сөптөөх быһаарыныы курдук көрүллэрэ. Дьэ ол иһин Н.В. Емельянов: «В родо-вом обществе законом ведения войны и условием сохранения жизни своего племени было полное уничтожение враждебных сторон», – диэн түмүктээн этэрэ сиэрдээх³²⁹.

Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр үгүс мүччүргэннээх сырыылар кэн-нилэриттэн айанна туруммут сүрүн төрүүтүн толорон, сүппүт атын көрдөөһүннэ турунар. Ол түмүгэр туйаҕа мүлтүрүйбүт, түүтэ соролоон түспүт, ырбыт, дьүдэйбит ата үтүгэн түгэбэр тимир ампаарга бааллан турарын булара кэпсэнэр.

Олонхоҕо кыыс бухатыыр үс аттаах: көрүдьүөскэ миинэр көнүл дьоруо ат, айанна миинэр ат уонна кыыс бэйэтин аналлаах ата. Маннайгы икки сырыыга айанна сылдыар көлө аттара буоллахтарына, Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр бэйэтин аналлаах ата киин улуустар олонхолоругар курдук кэпсэнэр, киһилии кэпсэтэр тыллаах-өстөөх, көтөр кынаттаах үс дойдунан тилийэ сылдыар ураты ат курдук көрдөрүллэр. Дьэ ол да иһин ат иччитин үөрэ-көтө көрсөр, сүбэ-ама бизэрэр. Ол быһыытынан кыыс бухатыыр атын уна кулгааҕыттан буруус ылан атын түөрт туйаҕын сытыылыыра, өлбөт мэнэ уутун ылан атыгар иһэрдэрэ, бэйэтэ да иһэрэ кэпсэнэр. Ол кэннэ уруккутунааҕар хайалара да уон оччонон күүһүрэн-кыаҕыран кэлэллэрэ этиллэр.

Олонхоҕо кыыс бухатыыр аналлаах атын булан, Ала Марайдааны, кини уолаттарын кыайан-хотон, дойдутугар төннүүтэ эмиэ уустаан-ураннаан, олус тыгааһыннаахтык ойууланар. Маныаха Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр Ала Марайдаан үс уолун кытта биир биир киирсэрэ уонна кыайара кэпсэнэр. Кинилэр бииртэн биир күүстээхтэр, ааһар албастаахтар. Ону ол диэбэккэ үһүөннэрин кытта биир биир тэнэ суох хабыр охсуһууга кэннинэн кэхтибэккэ киирсэр.

³²⁹ Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н.В. Емельянов, отв. ред. С.Ю. Неклюдов; АН СССР, Сиб. отд.-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва: Наука, 1983. – 248 с.

Маннай Ала Марайдаан кыра уола Тимир Тойбонсону кытта күөн көрсөр. Хардарыга ыыстаһан, буруттаһан баран, отут күннээх дуолан охсуһуу түмүгэр кыыс бухатыыр кыайыылаах тахсар. Кыайбыт абааһытын этин-сиинин уоттаан баран, байбалга ыһар. Бу кэмгэ кыыс аналлаах ата абааһы Тимир Тойбонсо атын быһа тэбэн өлөрөн кэбиһэрэ этиллэр.

Абыс төбөлөөх Ала Марайдаан иккис уола сэттэ төбөлөөх Тимир Сэркэдини кытта Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр тобус сылы мэлдьи кыргыһыга киирсэр. Тохсус сылыгар бэрт нэһиилэ кыайар уонна кыайбыт бухатыырын этин-сиинин эмиэ байбалга ыһар. Бухатыырдар аттара иччилэрин курдук охсуһууга киирсэннэр, айыы ата төһө да этэ-тириитэ бараннар, ырдар-сылайдар абааһы атын быһа тэбэн өлөрөр.

Ала Марайдаан үһүс уолунаан Уот Уһутаакылыын киирсиитэ өссө эрийсиилээхтик барар. Аллараа дойду аңаарыйар ааттааҕа утуйан уһуктан отут күн кэтэспититтэн да сэрэйдэххэ, утарыта киирсии тыңааһыннаах уонна эрийсиилээх буолара сэрэйиллэр. Ол эрэри абааһы бухатыыра күүстэринэн тэннэстэхтэринэ, үөһээттэн ыйаахтаах дьон быһыытынан кэргэнни буолуохтаахтарын этэр. Онон эбитэ буолуо, кини кыайыа да буоллар кыайбакка, уһатан-кэнэтэн сылдьар. Үөһээ дойдугтан тураах кэлэн, айыы атараны биэрэр уонна Уот Уһутаакы уйан сирэ эргэлээх хараҕар баарын ыйар. Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр кэргэн тахсыах буолан, абааһытын уолун чугаһатан, эргэлээх хараҕын атаранан, өйдөпкөккө, батары биэрэн кыайыылаах тахсар.

Онон кыыс бухатыыр дойдутугар төннөрүгэр үс моһолу туораан, үс абааһы бухатыырдарын күүһүнэн, араас албастарынан кыайан, сүппүт аналлаах атын булан, этэннэ эргиллэринэн олонхо сырыыта-айана түмүктэнэр. Балта уонна хамначыт уола бухатыыр дьахтар айанна сырыттаҕына, дьиэтин-уотун, баайын-дуолун бэркэ тутан олорбуттара кэпсэнэр.

Салгыы олонхо сүрүн сюжетнай темата – олонхо тутуах геройдара кэргэннэниилэрин темата – арыллар. М.Н. Горохов олонхотугар Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр балта былыттаах халлаанга быкпатах, күннээх халлаанга көстүбэтэх Күн Туналынса Үргэл Тойон Уола Орой Хараҕа кэргэн тахсара кэпсэнэр. М.Н. Горохов төһө да Орто дойду дьоно Үөһээ дойду дьонун кытта уруу-тараа тардысталлар, син эмиэ сирдээҕи дьон уруурҕаһылары курдук, сиэри-туому толороллоро, халыым

төлүүлэрэ, энньэ бэрсэллэрэ олонхоѳо орто дойду дьонун уус-уран тыл ууһунан көрдөрүллэн ааһарын кэрэһилиир.

Олонхо түмүгэр Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр кэргэн тахсыыта эмиз кэрэхсэбиллээхтик кэпсэнэр. Олонхо саҕаланытыгыгар Ала Марайдаан аты күрэтэн барбытын кэпсии кэлбит абааһы уола дьинэ Сабыйа Баай уола Көбүл Бөѳө диэн айыы бухатыыра буолан биэрэр. Кини араас омуктар аптарыгар-хомуһуннарыгар үөрэммит ааһар албастаах, куотар кубулуҕаттаах бухатыыр киэнэ ньургуна буолар. Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр үс сыл кинилиин киирсэн көрөр да, кыайбакка, даамын биэрэн Көбүл Бөѳөлүүн эйэлэһэргэ уонна икки тэн күүстээх айыы бухатыыр-дара буолалларын быһыытынан дьылбаларын холбоон, ураанхай саханы ууһатарга, үс саханы үөскэтэргэ этэр. Көбүл Бөѳө сизрдээх этиини үөрүүтүн кытта ылынар, уруу ыһыаҕын ыһан:

Олохторун булунан,

Аал уоту отгон,

Алаһа дьизни барбардан,

Сатыы тайаҕа,

Аттаах үтэтэ буолан,

Үс саханы үөскэтэн,

Түөрт саханы төрөтөн,

Күн бүгүнүгэр диэри

Олорбуттара үһү³³⁰, – диэн, Орто дойдуга дьоллоох олох эр-

гиллибитинэн олонхо түмүктэнэр.

Н.В. Емельянов дьахтар бухатыырдар тустарынан олонхолор сюжеттарынын ырытан, чинчийэн баран, кинилэргэ икки сюжет тэнгэ сайдан кэпсэнэллэрин быһаарбыта:

1) кулут бухатыыры кытта дьахтар бухатыыр сыһыаннаһыылара;

2) бухатыыр дьахтар балтын, инитин, оѳотун, атын сүтэриитэ уонна көрдөөһүнэ.

Үөһээ анаан ырыппыпыт курдук, М.Н. Говоров «Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр» олонхотун сюжета маныаха бары өттүнэн сөп түбэһэр.

Үөһэ ахтан ааспыпыт курдук, биллиилээх фольклорист А.А. Саввин М.Н. Гороховтан «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр» олонхону 1940 сыл-

³³⁰ Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 56. – 141 л.

лаахха суруйбута. Биллэн турар, олонхо ис хоһооно атын-атын эрээри, М.Н. Горохов олонхолууругар бэйэтин репертуарын үгэс буолбут матыыптарын, мэлдьи таптаан туттар олук хоһооннорун хайа да олонхотугар тэнник туттан ааһарын бэлиэтии көрүүххэ сөп.

Олонхо кирири чааһыгар олук хоһооннор биирдик, тэннэ туттуллаларын фольклористар бары бэлиэтээн аһараллар. Ону Т.В. Илларионова, М.Н. Петрова анаан онорбут ыйынныктарыттан көрүүххэ сөп³³¹.

Дулбалаах дьогдьоруттан
Логлу тэбистэрдэ,
Хайыкаан халтаныттан
Халты тэбиннэрдэ,
Киһилээх тааһын
Кэтэбиттэн астарда,
Ыыннаах тааһыгар тиэрдэн
Ыытыттан ылла,
Сарган үрэбин диэки
Саба бырахта,
Боруулаах үрдүгэр тиэрдэн,
Моонньоох мэйиитин
Булгу сөрүөн түһэрдэ,
Адыаччы үрдүгэр тиэрдэн

Арбаһыттан мииннэ³³², – диэн этэн субуруппута, олонхоһут бэйэтиттэн тута хохуйан субуруппутун кэрэһэлиир. Олонхоһуттар, холобур, Д.А. Томская маннык хабааннаахтык этэн субуруттарын хаста да истибиттээхпин. Олук хоһоон сүрүн өйдөбүллэрин бары да этэр быһыылаахтар.

М.Н. Горохов тылыттан суруллубут икки олонхоҕо мэлдьи туттуллар олук хоһооннор үүт-маас сөп түбэһиннэллэрэ элбэбин, олонхолору аахпыт эрэ киһи сөбөр. Элбэхтэн аһыйах холобуру аһалыахха сөп. Бухатыыр кыһырбыт көрүнгүн ойуулаан крдөрүү:

Иннин хаана ииримтийдэ,
Муннун хаана буруолаата.

³³¹ Илларионова, Т.В. Типические места героического эпоса якутов / Т.В. Илларионова, М.Н. Петрова // Кузьмина Е.Н. Указатель типических мест героического эпоса народов Сибири / Е.Н. Кузьмина. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2005. – С. 1217-1371.

³³² Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 56. – 141 л.

Сүүһүн хаана сүүрэлээтэ³³³.

Эбэтэр:

Бизэ булас бизэкэйэр бииллээх,
Үс өртөйөр өттүктээх,
Алта булас далай – буурай сарыннаах,
Аллаах ат акымаллаах харатын саҕа
Көмнөҕөркөөн муруннаах,
Эрэхэлээх үүн тиэрбэһин курдук,
Хачыраат таас харахтаах,
Урустаал таас уостаах,
Сырдык таас сырайдаах,
Уолах тиит уллуктаах,
Суллаабыт тиит харылаах,
Баай тиит быччыннаах,
Саннын байаатыгар тийэр
Кыһыл көмүс куударалаах баттахтаах,
Уол оҕо одьунааһа,
Эр киһи эриэнкэһэ,
Бухатыырдар мунутуура буолла³³⁴.

Манньык холобурдары төһө баҕарар аҕалыахха сөп. Көстөрүн курдук, олонхоһут тылга хаайтаран, симиттэн-тохтоон турбата чахчы. М.Н. Горохов суруттарбыт олонхолоругар хайаларыгар да биир ис хоһоонноох орук хоһооннору хойуутук туттар. Биллэрин курдук, араас орук хоһооннору, ойуулааһыннары дэлэйдик туттар, баай киэн эпическэй билиилээх-көрүүлээх олонхоһуттар кэтээн-чинчийэн көрдөххө, ханнык да түбэлтэбэ симиттэн, толлон турбаттар, хааһахтан хостоон ээр курдук этэн субурутааччылар. Кинилэр төһөнөн элбэх киһи истэр да, соч-

³³³ Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 56. – 141 л.

Эйгэл-Тэйгэл Бухатыыр. Олонхосут Горохов Михаил Николаевич. Эльгетский наслег Верхоянского района Якутской АССР. Записал А.А. Саввин, 19040 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС. ф. 5, оп. 7, д. 124/37. – Л. 58.

³³⁴ Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 56. – Л. 39.

Эйгэл-Тэйгэл Бухатыыр. Олонхосут Горохов Михаил Николаевич. Эльгетский наслег Верхоянского района Якутской АССР. Записал А.А. Саввин, 19040 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС. ф. 5, оп. 7, д. 124/37. – Л. 38.

чонон талааннара арыллан, тугу сөбүлээбитин эбии киллэрэн-таһааран, олус тахсыылаахтык толоруохтарын, ардыгар бэйэлэрин туруктарыттан, кимнээххэ олонхолуулларыттан көрөн кылгатыахтарын да сөп³³⁵.

М.Н. Горохов тылыттан суруллубут олонхолор төһө да тус-туһунан ис хоһоонноох буоллаллар, сюжетнай матыыптар иккиэннэригэр майгыннаһар түгэннэрэ балачча элбэхтэр. Ол курдук Кыыдааннаах Кыыс бухатыыр, Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр аллараа дойдуга айаннаан иһэн моһолго түбэһэн, таас хайа иччитигэр сизэр-туом толорон, алгыс этэн, этэнгэ туорууллара биир хабааннаахтык кэпсэнэр. Иккис моһолго байҕалы туорааһынна бухатыырдар иккиэн абааһы кыһа Дьэгэ Бааба көмөтүнэн туорууллара кэпсэнэр. Үһүс моһолу туорааһын икки олонхоҕо иккиэннэригэр айыы бухатыырдар анаан айаннаан иһэр абааһыларын албастарыгар түбэһэн баран, бэйэлэрин албастарынан, эттэринэн-хааннарынан эрдэ сэрэйэн уустук балаһыанньаттан кыайыылаах тасхаллара этиллэр. Кинилэр үүт-үкчү мэхэйдэри көрсөллөрүн ааһан, дыккитэ баар, тэн ахсааннаах тынааһыннаах охсуһууларга киирсиилэрэ ойууланар. Мантан сизттэрин өйдөөтөххө, М.Н. Горохов тылыттан суруллубут олонхолор, төһө да араас кэмнэ сурукка-бичиккэ киирдэллэр, биир майгылаахтык, биир сюжетнай-композиционнай схемаҕа киллэрэн, биир хабааннаахтык толоруллар эбит диэн түмүк оноруохха сөп.

М.Н. Горохов-Муойа тылыттан суруллубут олонхолор сюжеттарын, матыыптарын, олук хоһооннорун үөрэтэн, чинчийэн, кини «Эйгэл-Тэйгэл бухатыыр» олонхотун кытта тэннии тутан анааран көрдөххө, чахчы талааннаах, уус-уран тыллаах, хомоҕой хоһоонноох олонхотун буолара дьэнкэтик көстөр. Кини олонхолоро Дьяаны олонхотун Аҕа дойду Улуу сэриитин иннинээҕи үгэстэрин дьэнкэтик арыян көрдөрөллөр. И.А. Худяков XIX үйэ алта уонус сылларыгар суруйбут олонхолоругар тыл-өс, сюжетнай матыып өттүнэн майгыннаһар атылыы түгэннэр эмиэ бааллар. Кэнники олонхотун Д.А.Томская репертуарыгар баар ойуулааһыннар, олук хоһооннор көстөн ааһаллара Дьяаны олонхотунгар үгэстэрэ үйэлээҕин кэрэһилиллэр.

³³⁵ Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосутов / В.В. Илларионов, ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов; АН СССР, Сиб. отд.-ние Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск: Кн. изд-во 1982. – 128 с.

Илларионов, В.В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо / В.В. Илларионов; отв. ред. Н.А. Алексеев; М-во образования и науки; Якут. гос. ун-т им. М.К. Аммосова. – Новосибирск: Наука, 2006. – 189 с.

3.2. Халыма олонхогчуттарын үгэстэрэ

Сэбиэскэй былаас иннигэр Халыма уокуруга диэн Халыма өрүһүн устунан сытар сирдэри барытын хабара. Дьэ ол иһин революция иннинээҕи чинчийээччилэр бары үс Халыманы холбоон үөрэтэллэрэ, чинчийэллэрэ. Ааспыт үйэ отутус сылларыгар, оройуоннааһын тэриллэ-ригэр, Үөһээ, Орто, Аллараа Халыма улуустарыгар араарыллыбыттара.

Үөһээ уонна Аллараа Халыма улуустар олонхолоруттан, хомойуох иһин, биир да толору олонхо суруллубатах. Бу улуустарга промышленность, араас тутуу, ол иһигэр өр сылларга аатырар «Дальстрой» сабыдыаллаан, төрүт үгэстэн тэйитии эрдэттэн саҕаламмыт буолан, сахалыы ырыа-тойук, олонхо улаханлык баардыламматах улуустара. Онно холоотоххо, Орто Халыма, оройуон кииниттэн уратыга, төрүт үгэстэрин балачча тутан олорор. Сорохтор, атын омуктары кытта төһө да алтысталлар, дьин сахаларынан киэн тутталлар, ыччаттарыгар төһө билэллэринэн кэпсии, тарҕата сылдыбаллар. Ол туоһутунан халымалар хантан хааннаахтарын, кимтэн кииннээхтэрин, кинилэр төрүт-уус дьоннорун тустарынан кэрэһилээн кэпсиир В.Е. Винокуров «Улуу көһүү», Е.Н. Слепцова, О.А. Винокурова «Ынахтаах хотун – Таралыйар Миитэрэйэбистэр», РФ үтүөлээх учуутала, кыраайы үөрэтээччи В.И. Ефимов «Чокуур уота», «Иккис Ханалас нэһилиэгэ – эбээхтэр», Е.С. Лаптев «Халыма номохторо», Е.Д. Кудрин «Сыбаатай бэртээхтэрэ», У.А. Винокурова «Халыма сурахтаах ойууттара, удаҕаттара» кинигэлэр тахсыбыттара да туоһулуур.

Бу кинигэлэргэ киллэриллибит былыргы сэһэннэртэн, кэпсээннэртэн, номохтортон көрдөххө, сахалар Халымаҕа бэрт былыргыттан, нууччалар кэлиэхтэрин быдан инниттэн көһөн кэлбиттэр, аал уоту оттубуттар, алаһа дьиэни тэриммиттэр, сүөһү-ас ииппиттэр, ордук Дьөһөгөй оҕотун сылгыны ииппиттэр, хотугу эргимтэҕэ саха төрүт культуратын төрүттээбиттэр, айыы ойууттара, удаҕаттар сиэри-туому, айылҕаны кытта алтыһыны сүрүннээн, олох сайдан-тэнийэн иһэр тускулун тутспуттар. Халымалар сэһэннэриттэн сэрэйдэххэ, өбүгэ төрүттэрэ Ынахтаах Хотун (сиэр быһыытынан харыстаан аатын ааттаабаттар эбит) уонна кини номоххо кирибит сиэнэ Тарылыһартан уһаан-тэнийэн барбыттар. Кинилэр удьуордара Уһун Ханалас, Кылгас Ханалас

билингнинэн маннайгы, иккис Ханалас нэһилиэктэр Өлөөкө Күөл, Эбээх бөһүөлэктэринэн кииннээн Винокуровтар, Сухомясовтар, Третьяковтар, Слепцовтар диэн киэн аҕа ууһа буолан уһаан-тэнийэн тахсыбыттар.

Халыма ханаластара киин улуустартан тардыллаахтар. Былыргы сэхэннэр уонна исторической докумуоннар туоһулуулларынан, ханаластар саха төрүт уус тойон аҕа ууһунан биллэллэрэ. Кинилэр түөлбэлээн олорбут сирдэрэ билинни Ханалас улууһа, Дьокуускай куорат эргин, итиэннэ кэлин тарҕанан Батас Мөндүүкээн, Кээрэкээн удьуордара Мэнэ Хангалаһынан, Амманан, Тааттанан тарҕаммытара. Тыгын баһылыктаан олодор кэмигэр, кэлин нууччалар кэлбиттэрин кэннэ, көнгүлгэ тардыһар ханаластар Кэбэйинэн Бүлүүгэ, Алдан өрүһү туораан Дьяанынан, Халымаҕа тарҕанан олохсуйбуттарын туһунан үһүйээннэр үгүстэр.

Үс Халыматтан Орто Халымаҕа ханаластар түөлбэлээн олодор сирдэригэр сахалыы сиэр-туом, итэҕэл, төрүт үгэстэр, ырыа-тойук, олонхо ордук тарҕаммыт, биллэр-көстөр диэххэ сөп. Ол туһунан саха фольклорун хомуйан үйэтиппит С.И. Боло, Н.К. Антонов, П.Е. Ефремов, П.Н. Габышев уонна олохтоох кыраайы үөрэтээччилэр Д.Г. Жирков, Е.С. Лаптев о.д.а. фольклорнай матырыйаалларыттан көрүөххэ сөп.

Поляк биллиилээх суруйааччыта, этнограф В.Л. Серошевская 1883-1886 сс. Орто Халыма II Ханалас нэһилиэгэр Дүөнсэҕэ сыылкаҕа олоро сылдыбыта. Кини бу иннигэр Дьяаныга олоро сылдыбыт буолан, сахалары кытта бодоруһар, кэпсэтэр буолбут, онон «Якуты» диэн аатырар этнографической үлэтигэр Халыма сахаларын олохторун-дьаһахтарын, сирдэрин-туомнарын туһунан бэлиэтээһиннэри балачча киллэрбит. Политсылынай Иккис Ханалас нэһилиэгэр урууга сылдыбытын, онно икки хараҕа суох олонхоһут бэрт уһун былыргы олонхону, "длиннейшую старинную былину" толорбутун ахтар уонна кинини бэркэ маньялаабыттарын бэлиэтиир. «За это его одаривали то тот, то другой, точно так же, как это описано в «Одиссее», кто куском отборного мяса, кто жирным ребром кобылятины»³³⁶.

Ол эрээри В.Л. Серошевская сүрүн сыала хотугу сахалар этнографияларын үөрэтии, матырыйааллары хомуйуу этэ, фольклорга

³³⁶ Серошевский, В.Л. Якуты: опыт этнографического исследования / В.Л. Серошевский; предисл. С.А. Степанова; коммент. М.Я. Жорницкой, Ш.Ф. Мухамедьярова; худ. В.К. Кузнецов. – Москва, 1993. – 2-е изд. – 521 с.

сыһыаннааҕа, халымаларга сыһыаннаан эттэххэ, бэрт кэмчи. Ол курдук Халымаҕа сылдьан, күргүөмүнэн хорунан ыллааһын дэннэ да буоллар ытыллаларын бэлиэтээн аһарбыта: «Хором якуты поют чрезвычайно редко, да и то хор обыкновенно припев. Так поются хороводные песни, которые поет, собственно стоящий в середине круга, а танцующие только припевают (арааһа, үҥкүүнү эппит быһыылаах. – И.В.). Настоящее хоровое пение я слышал всего один раз. Это было в Колымском округе во время одного торжественного шаманства», – диэн суруйуута, быһыыта, ыһыах кэмигэр ылланар ырыа туһунан суруйбут³³⁷. В. Серошевской олонхо бухатыырдарын туһунан ырыалары сахалар киэн тутта этэллэрин эмиэ Халыма кырдыаҕастарыттан истибитин суруйар: «А у вас, русский, есть песни про старинных богатырей? У нас чудные песни. Наши предки на битву всегда выходили с песнями (Колымский округ, 1883 г.)³³⁸. Итини тэнэ этнограф Намҥа да, Халымаҕа да истибит таабырыннара Р. Маак Бүлүүгэ, И.А. Худяков Дьяаныга суруйбут таабырыннарыгар майгыннырын, биірдерин бэлиэтээбитэ.

Халыма олонхотун техническэй ньыманан устуу ХХ үйэ маннайгы сылларыгар аан маннай ытыллыбыта кэрэхсэбиллээх. Научнай литератураҕа биллэринэн, биллиилээх этнограф В.И. Иехельсон Джузеппеской экспедиция үлэтин кэмигэр 1902 с. саҕатыгар Халымаҕа Родчево элиэннэҕэ «Оҕо Тулайаах» олонхону И.В. Петровтан граммофонна суруйбута билигин Санкт-Петербурга А.С. Пушкин аатынан нуучча литературатын институтун фоноархивыгар уурулла сытара биллэр. Музыковед Э.Е. Алексеев фоноархивтан ылан, П.Н. Попов, Д.К. Сивцев көмөлөрүнэн сурукка-бичиккэ таһаарбыта, Н.Н. Николаеваны кытта нотаҕа таһааран бэчээттэпитэ³³⁹.

Орто Халыма олонхоһута Федор Винокуровтан «Эр Соҕотох» олонхону политсыылынай Ян Строжецкай устубута. Олохтоох учуутал Н.Н. Березкин олонхо текстин тылбаастаан биэрбит эбит. Кэлин ХИФУ «Олонхо» институтун директорын солбуйааччы А.В. Мигалкин

³³⁷ Серошевский, В.Л. Якуты: опыт этнографического исследования / В.Л. Серошевский; предисл. С.А. Степанова; коммент. М.Я. Жорницкой, Ш.Ф. Мухамедьярова; худ. В.К. Кузнецов. – Москва, 1993. – 2-е изд. – С.572.

³³⁸ Эмиэ онно. С. 572.

³³⁹ Алексеев, Э.Е. Проблема формирования лада (на материале якутской народной музыки). Исследование. / Э.Е. Алексеев. – Москва: Музыка, 1976. – С. 81.

Пушкинскaй дьeэ фоноархивыгар баар фонографка суруйуулары кытта билсiхэн, копиятын ылан кэлбитэ уонна «Илин» сурунаалга кэрэхсэ- биллээх ыстатыйаны бэчээттэппитэ. Онно олонхоттон быһа тардыыны киллэрбитин холобурдууру наадалаабынан аабыт:

Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соботоx баар эбит,
Дьэ бу киһи туран дьахтар көрдүү бардаба үһү.
Дьэ бу ыллаатаба үһү, үчүгэй аҕаннык:
Астыйбыт астаах Аар Тойон аҕам, бырастыый добор буоллун,
Күрэнсийбит астаах Күбэй Хотун ийэм, бырастыый буоллун,
Үрүлүйэн ииппит үрүн сүүрүгүм, бырастыый буоллун,
Харалыйан ииппит хара сүүрүгүм, бырастыый буоллун!
Бу баран мин киһи буолан баран,
Тэллэхпэр сытар тэннээхпин көрдүү бардым,
Хоойбор сытар холоонноохпун көрдүү бардым, добоор,
Сахатытар саха баара дуу,
Киһи буолар кэскил баара дуу,
Онтор (онтуор) оноруу баара дуу,
Өлөр өлүүтэ баара дуу,
Бэргэһэ быатын саба бэрди булбатым диибин,
Үтүлүк быатын саба үтүнү булбатым диибин,
Күүстээх үөһээ күүстээҕи көрдүү бардым³⁴⁰.

Көстөрүн курдук, олонхо граммофонна бэрт үчүгэйдик суруллубут. Олонхоһут тыла-өһө, олуk хоһоонноро Халыма сахаларын майгытынан суруллубута кэрэхсэбиллээх. Бухатыыр айанна аттаныан иннинээҕи ырыата кини сыалын-соругун толору арыян көрдөрөр. Халыма, уопсайынан саха, олонхотун оччотообу туругун бигэтик кэрэһилиир. Олонхо тыла-өһө уус-уран таһыма, хоһоонун тутула үгэс быһыытынан бэриллибит. Ян Стржецкай норуот айымньытын фонографка суруйууга көбүлээбит Д.Н. Анучинна суругар олонхоһут туһунан бэрт үтө тыллары суруйбутун А.В. Мигалкин холобурдаабыта: «Я не мог найти певца, у которого были сильный голос и умение петь: пока нашел такого якута, на опыты испортил несколько валиков... Из затруднения вывел

³⁴⁰ Мигалкин, А.В. Санкт-Петербург куоракка баар Россия наукаларын Академиятын нууча литературатын институтун (Пушкин дьeэтэ) фонограмма архивыгар буоскабай валикка (1902-1903 сс.) уһуллан харалла сытар сахалар саналарын туһунан / А.В. Мигалкин // Илин. – 2012. – №4. – С. 16-21.

меня случай. Я познакомился с Федором Винокуровым... Он отличный сказочник, и я записал несколько его песен»³⁴¹.

Д.Н. Анучин ыстатыйатыттан көрдөххө, Ян Стржецкай Ф. Винокуровтан уонна да атыттартан олонхо тэнгэ, ойуун кыырыыларын, ыһыах алгыһын уонна ырыалары суруйбута фоноархивка харалла сыталлар. Суруйуу хаачыстыбата соччо бэрдэ да суох буоллар, олонхону, атын да текстэри сурукка-бичиккэ түһэри даҕаны, нотировкалааһын даҕаны билинни техсредстволар көмөлөрүнэн кыаллар кыахтаахтар.

П.А. Ойуунускай Тыл уонна культура институтун тэрийиэбиттэн саха фольклорун хомуйуу тускуллаахтык уонна анаан-минээн былааннаахтык тэриллибитэ. П.А. Ойуунускай быһаччы соруудаҕынан Бүлүүтээҕи фольклорнай экспедиция С.И. Боло, А.А. Саввин састааптаах тэриллэн 1938 с. үлэлээбитэ. Онтон салгыы кинилэр Хотугу улуустарынан уһун сындылҕаннаах айанна туруммуттара. С.И. Боло Халыма улуустарынан сылдыбыта. Ол курдук 1940 с. С.И. Боло Орто Халыма оройуонугар сылдьан, биэс олонхо кылгас ис хоһоонун, сэттэ остуоруйаны, 34 таабырыны, 37 өс хоһоонун суруйбут³⁴². Кини фольклор айымньыларын анаан хомуйар соруктаах буолан, балачча таһаарыылаахтык үлэлээбит. Сорох олонхоһуттар репертуардарын балачча сиһилии суруйбут³⁴³. Ол курдук 71 саастаах Иккис Ханалас олонхоһута Н.С. Гуляев «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох», «Бар дьаһыл аттаах Балыйа Баатыр», «Эр бэрдэ Эрбэхчин Бэргэн», «Тоҕус мэйиилээх Суорун Бөҕө», «Аан Арбалдьын», «Көбүл Бөҕө» олонхолообун суруттарбыт. Аллараа Халымаҕа олорор төрдө Бастакы Ханаластан төрүттээх 49 саастаах Ф.Г. Оконешиников уопсайа 26 олонхолообун эппит. Бу олонхону Дьокуускай киһитэ Силип, Халыматтан кэргэн ылан олохсуйбут күтүөт киһи, олонхолуурун истэр эбит. Онтон «Кыыс Кымырдаайы» олонхотун дойду киһитэ харатыга сүүйтэрэн олонхолообутун истэн, репертуарыгар киллэриммитин эппит. «Татаардаах табалаах Ачарымаан-Чачырымаан» олонхону

³⁴¹ Мигалкин, А.В. Санкт-Петербург куоракка баар Россия наукаларын Академиятын нуучча литературатын институтун (Пушкин дьиэтэ) фонограмма архивыгар буюскабай валикка (1902-1903 сс.) уулуан харалла сытар сахалар саналарын туһунан / А.В. Мигалкин // Илин. – 2012. – №4. – С. 19.

³⁴² Боло, С.И. Репертуар по художественному фольклору сказителей Среднеколымского и Нижнеколымского районов // Рукописный фонд ИГИИПМНС. ф. 5, оп. 3, д. 439. – Л. 124, 128.

³⁴³ Эмиэ онно. – Л. 10.

кырдыаҕас олонхонон ааттаан туран, былыр исправник суруйтарбытын ахтар. Аллараа Халыма олонхоһута Н.С. Березкинтэн уон биир олонхо аатын суруйбутуттан «Хара тыаны хангарыынан хайа хаамтара сылдыар хаальлыгынан оонньоон хаамар хара дьоруо аттаах Харыйа Баатыр, кини уола эрбэҕин үрдүгэр үстэ эргийэн төрүөбүт эр бэрдэ Эрбэхтэй Мэргэн» диэн икки үйэлээх ырыалаах олонхотун Орто Халыма Иккис Мээтис нэһилиэгийн олонхоһута Слепцов Михаил Алексеевичтан истибитин ыйбыт. Онтон 1 Ханалас олонхоһуттарыттан «Тура төрүөбүт Дуура Дохсун бухатыыр», «Харахаан Тойон», «Киис саныйахтаах Киргиллээн Баатыр» олонхолору истэн олонхолуур буолбутун суруйтарбыт. Мانتан да көстөрүнэн, Орто Халыма уонна Аллараа Халыма олонхоһуттара хардарыта олонхолоһо, репертуардарын ханатыһа сылдыбыттара көстөр. Хоту улуустар этническэй төрүттэрин анаан үөрөспит историк, кыраайы үөрэтээччи М.И. Старостина суруйарынан, С.И. Боло Орто Халыма улууһугар 38 араас ааттаах олонхо тарҕана сылдыбытын чуолкайдаабыт: «Айыы кыһа Айгырдаан удабан», «Кубулҕаттаах Кулун Мөхтөрдөөх удабан». «Сиэр аттаах Дьирбэн Бөбө», «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соботох», «Соботоһун төрүөбүт Дьоро Буурай», «Таарчахаан-Буурчахаан», «Тын хатыыта төрүөбүт Чыскыйдаан удабан», «Эр Бэрдэ, элик үтүөтэ Эрили Мэргэн», «Уот кыһыл кымньыылаах, аҕыс тутум астаах Айылыксы удабан», «Тоһус мэйиилээх Суорун бухатыыр», «Чаһылҕан ала аттаах Таас Укулаат уол», «Мэгиргэннээх мэгир сиэр аттаах Мэриэт Мэргэн», «Күнү-ыйы кытары көрсүһэ төрүөбүт Күнээри баатыр», «Эмньик кулун аттаах Чакылчакаан баатыр, уола кыһыл былыт аттаах Кытыгыраан баатыр», «Харахаан Тойон», «Саха киһи төрдө Сабыйа Баай Тойон оһонньор», «Баай Байанай Тойон оһонньор», «Окообул оһонньор» уо. д. а. олонхолор ааттарын киллэрбит³⁴⁴.

Аҕа дойду Улуу сэриитэ саҕаланыыта Институт быстах кэмнэ сабылла сылдьан баран, иккистээн ТЛИНЧИ (тылы, литератураны, историяны научнайдык чинчийэр институт) диэн ааттанан тэриллибитэ. Дьэ, бу кэмнэ Г.У. Эргис фольклорист быһыытынан айымньылаах үлэтин саҕалаабыта.

³⁴⁴ Старостина, М.И. Олонхо и олонхосуты Колымы / М.И. Старостина // Фольклор и литература народов Сибири: традиции и новации: материалы Всероссийской научно-практической конференции “Фольклор и литература Сибири: традиции и новации”, посвященной 100-летию Г.У. Эргиса и Г.М. Васильев (г. Якутск, 24-25 нояб. 2008 г.). – Якутск: Изд-во ИГИ и ПМНС СО РАН, 2010. – С. 95.

Кини көбүлээнининэн институт штаты таһынан научнай корреспондент-нара оройуоннарга баар буолбуттара. Маныаха Орто Халымаҕа институт штаты таһынан корреспондентынан Д.Г. Жирков үтүө суобастаахтык үлэлээбитэ. Юкагир биллиилээх суруйааччыта С.Н. Курилов «Ханидо уонна Халерха» романыгар прототип буолбут Д.П. Бандеров-Төкөйө тылыттан «Күөл иччитин алгыһа» диэни суруйан үйэтиппитэ кэрэхсэбиллээх. Д.Г. Жирков Орто Халыма кырдыаҕас олонхотуттан Иван Оконешниковтан «Эрбэх үөһээ сэттэтэ эргийэр Эрбэхчин Бэргэн» уонна оччолорго баара-суоҕа 23 саастаах эдэр киһитэн П.Н. Назаровтан «Мас Батыһа», В.Е. Лаптевтан «Күн Мөнүрүөн оҕонньор икки Күн Тэйгэл эмээхсин икки» диэн тэттик олонхолорун суруйан, Г.У. Эргис аатыгар ыппыта, билигин ГЧуоААХНП институтун Рукописнай фондатыгар уурулла сыталлар. Д.Г. Жирков бэйэтин дьиэтээби архивыгар хаалларбыт иккис экземплярдарын кини өлбүтүн кэннэ улуус архивыгар туттарбыт текстэринэн народнай театр директора О.А. Винокурова улуус типографиятыгар баара-суоҕа 50 экз. «Халыма олонхолоро» диэн ааттаан бэчээттэппитэ³⁴⁵.

Д.Г. Жиркову кытта сэргэ олонхону суруйуунан И.Г. Слепцов (тоҕо эрэ аатын толору суруйбатах, ону М.И. Старостина ыстатыйатыгар толору киллэрбитэ. – И.В.) дьарыктана сылдыбыт. Кини 1945 с. Алаһый нэһилиэгин олонхотута К.Н. Третьяков-Чоочуйтан «Үс уоллаах Лабанхаччаан оҕонньор» диэн олонхону кэпсээнинэн суруйан архыыпка туттарбыт³⁴⁶.

50-с сылларга түөлбө тыллары үөрэтиигэ институт тускуллаах үлэни ыппыта. Ученаядар Е.И. Убрятова, Л.Н. Харитонов көбүлээһиннэринэн уонна салайыыларынан Саха сириг оройуоннарынан фольклорнай-диалектологической экспедициялар тэриллэн үлэлээбиттэрэ. Орто Халымаҕа тыл үөрэхтээбэ Н.К. Антонов салайааччылаах этэрээт 1956 сыллаахха үлэлээбитэ. Этэрээт састаабыгар Е.И. Коркина уонна Е.Н. Аммосова киллэриллибиттэрэ. Этэрээт сүрүн сыала Халыма түөлбө тылын фонетикатын, морфологиятын, лексикатын уратыларын нору-

³⁴⁵ Жирков, Д.Г. Халыма олонхолоро / Д.Г. Жирков; бэчээккэ бэлэмнээтэ О.А. Винокурова. – Орто Халыма, 2008 – 94 с.

³⁴⁶ Үс уоллаах Лабанхаччаан оҕонньор / Олонхосут Третьяков Константин Николаевич-Чообуй. Алазейский наслед Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Слепцов, 1945 // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 84. – 130 л.

от айымньытын холобурдарын суруйан уонна анал ыйынньыгынан туоһулаһан үөрэтии этэ. Кэлин Е.И. Коркина Орто Халымаҕа хаста да анаан сылдыбыта, ол түмүгэр «Северо-Восточная диалектная зона якутского языка»³⁴⁷ диэн монографияны суруйан бэчээттэспитэ.

Экспедиция чилиэттэрэ үгүстэрэ төһө да анал ыйынньыгынан үлэлээтэллэр, олохтоох фольклор айымньыларын холобурдарын суруйууга балачча үлэлэспиттэр. Олонхоттон үксүгэр быһа «Ат ырыата», «Бухатыыр ырыата» диэн курдук быһа тардан суруйаллар эбит. Н.К. Антонов олонхону балачча дыһыһан соробун толору, соробун быһа тардан суруйталаабыта диалектологической экспедиция матырыйаалларыгар бааллар. Ол курдук иккис Ханалас нэһилиэк олонхоһута Г.Ф. Гуляев «Эр бэрдэ Эликтэй Баатыр» олонхотун толору суруйбут. Олонхоһут туһунан бэрт кэмчи паспорын дааннайын нууччалыы суруйбут: «Гуляев Гаврил Федорович, 1908 г.рожд. местный уроженец. Никуда не выезжал. Образование – малограмотное, читает, пишет по-якутски. В колхозе – конюх, живет в II Канг. насл., член колх. им. Калинина»³⁴⁸.

Эмиэ II Ханалас нэһилиэгин олонхоһута П.Д. Жирковтан «Нуспардаан удаһан» олонхону суруйбут³⁴⁹. Рукописка атын буочарынан «олонхо» диэн баран ыйытыы туруоруллубут. Олонхо ис хоһооно остуоруйаҕа майгынныра үгүс. Суруллубут олонхолоро үгүстэрэ да олонхо икки остуоруйа алтыһытыгар олобурааллар.

Н.К. Антонов Өлөөкө Күөлгэ Ленин аатынан колхоз председателиттэн А.Н. Лаптеван «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соботох» олонхону суруйбут³⁵⁰. А.Н. Лаптев Орто Халыма Хатыннаах нэһилиэгиттэн төрүттээх эбит. Өлөөкө-Күөлгэ Ленин аатынан колхоз председателинэн быыбарданан үлэлии олорор кэмигэр Н.К. Антонов көрсүбүт. 2011 с. А.Н. Лаптев огдооботун М.Г. Третьякованы улуус киинигэр көрсүһэн турабыт.

³⁴⁷ Коркина Е.И. Северо-Восточная диалектная зона якутского языка. – Новосибирск : Наука, 1992. – 267 с.

³⁴⁸ Эр бэрдэ Эликтэй Баатыр / Олонхосут Гуляев Гаврил Федорович, II Кангаласский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Н.К. Антонов, 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 200. – 51 л.

³⁴⁹ Нуспардаан удаһан / Олонхосут Жирков Прокопий Дмитриевич, II Кангаласский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР, записал Н.К. Антонов, 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 200. – Л. 195-220.

³⁵⁰ Эрэйдээх буруйдаах Эр Соботох / Олонхосут А.Н. Лаптев, Среднеколымский район Якутской АССР. Записал Н.К. Антонов, 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 215. – Л. 58-72.

Онно кэргэнэ ырыа киһи, ол аата үчүгэй тойуксут буоларын кэпсээбитэ. Онтон олонхолуурун туһунан билбэт этэ.

Быһыыта, 1956 с. тэррилэн ытыллыбыт диалектологической экспедиция кыттыылаахтарын соруудабынан I Мээтис нэһилиэтин кырдыаҕас олохтообуттан Е.Д. Винокуров (1881 с.т.) «Ньуру Ньургустай аҕалаах Кыыс бухатыыр»³⁵¹, В.В. Винокуров (1911 с. төрүөх) «Элиэдири Бэргэн»³⁵² олонхолору И.П. Третьяков, А.Н. Лаптев кулун тутар 18 күнүттэн 23 күнүгэр дылы олбу-солбу суруйбуттар. Эмиэ бу нэһилиэк олонхотута Н.А. Винокуровтан С.И. Аммосов «Күүрэлиирэ Дохсун» диэн бэрт тэттик олонхону суруйбут³⁵³.

Онон Орто Халымаҕа 1956 с. тэррилэн ытыллыбыт диалектологической экспедиция кыттыылаахтара олонхону сурукка-бичиккэ түһэриигэ син балачча үлэлэспиттэр эбит.

Халымаҕа үһүс фольклорнай экспедиция П.Е. Ефремов уонна П.Н. Габышев састааптаах 1964 с. үлэлээбит. П.Е. Ефремов фольклорист буолан норуоттылынан айымньытын кизэнник хабаан суруйарга дьулуспут. П.Н. Габышев төһө да түөлбэ тыл матырыйаалларын хомуйар соруудахтааҕын үрдүнэн, Е.И. Коркина бэлиэтиринэн, фольклор матырыйаалларын хото суруйарга талаһар эбит. Ол түмүгэр норуот тылынан айымньыларын син балачча элбэҕи илиинэн суруйбуттар. П.Н. Габышев I Ханалас олонхотута В.П. Слепцовтан «Үс балыстаах Лабанхачаан» олонхо сюжетын эрэ суруйбут³⁵⁴. Онтон П. Ефремов Орто Халыма олонхотута И.С. Бандеровтан (1917 с.т.) «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох» олонхо кылгас сюжетын³⁵⁵, Аллараа Халыма Өлүөрэ нэһ.

³⁵¹ Ньуру Ньургустай аҕалаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут Винокуров Егор Данилович. I Мятисский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Е.Н. Аммосов, 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 205, 14 с.

³⁵² Эмкинэ далай уута эмсэхтээх Элиэдэр Бэргэн / Олонхосут Винокуров Василий Егорович. I Метюжский наслег Среднеколымского района Якутской АССР. Записали И.П. Третьяков, А.Н. Лаптев. 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 206, 25 с.

³⁵³ Күүрэлиирэ Дохсун / Олонхосут Винокуров Николай Алексеевич. Сень-Кельский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал С.И. Аммосов, 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 207. – 19 с.

³⁵⁴ Үс балыстаах Лабанхачаан Лабанха / Олонхосут Слепцов Василий Петрович. I Кангаласский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Составил П.Н. Габышев, П.Е. Ефремов 1964 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 10, д. 66. – С. 1-16.

³⁵⁵ Эр Соҕотох / Олонхосут Бандеров Иван Семенович. Среднеколымский р-н Якутской АССР. Составил П.Н. Габышев, П.Е. Ефремов 1964 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 10, д. 66. – С. 16-23.

олонхоуттарыттан С.Д. Волковтан, П.Н. Жирковтан «Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соѳотох» олонхо саѳаланытын уонна сюжетын суруйбута ГЧуоААХНП Институтун Рукописнай фондатыгар уурулла сыталлар³⁵⁶.

1978 с. Саҥа дьыл иннигэр фольклорист П.Н. Дмитриев салалтатынан С.П. Ойунская, А.Н. Мыреева уонна мин Орто Халымаѳа бара сылдыбыппыт. Мин улуус киинигэр үлэлээбитим уонна, райкомнар массыына биэрбиттэригэр, Сылгы Ыытар учаастагар Куулдьунна олонхоут В.Е. Винокуров олороругар үһүө буолан барбыппыт. Ахсынны аан тымнытыгар ыраах нэһилиэктэргэ барар сэрэхтээх этэ. Онон арыый чугастыы Куулдьунна эрэ барарбытыгар массыына биэрбиттэрэ. Болдьохтоох кэмнэ кэлбэтэхпитинэ, иккис массыына ыгытах буолбуттара. Массыынабыт аара суолга алдьанан хаалбытыгар С.П. Ойунская, А.Н. Мыреева буолан Халыма халлаанын аннынан, дьэргэлгэн сүһүмнүүр сиринэн сатыы биир көһү барбыппыт. Куулдьунна тийэрбитигэр райкомнар иккис массыыналарын ытан, алдыаммыт массыынабытын онорон, ситэн ылбыттара. Булчуттар кыстаан олорор дьэилэригэр тийбиппит. Олонхоһуппут бэйэтэ кыракый чуораа балаѳанна (халымалар үүтээни итинник ааттыылар) инбэлиит уолунаан олорор этэ. Биһиги улахан дьэиэ ыныттаран, массыыналар фараларынан сырматынан олонхоһуппутун кытта үлэлээн барбыппыт. Кини оччолорго алта уонуттан тахсыбыт эрээри, бэйэтигэр сөбүгэр эттээх-сииннээх, хайдах эрэ мүчүк аллайы сылдыар, кыырыктыыан эрэр күкээрийбит баттахтаах чоруун оѳонньор этэ. Хамтүм «дьоро» киэһэлэргэ олонхолуурун, билигин ким да олонхону урукку курдук таттаран истибэттин кэпсээбитэ. В.Е. Оконешников «Эрэйдээх-Буруйдаах Эр Соѳотох» олонхотун чаас курдук магнитофонна суруттарбыта. Олонхо тексин сороѳун сурукка таһааран, суруйбут кассетабын Институт фонотекатыгар туттарбытым. Аны санаатахха, Халыма биир чулуу олонхоһутун таба тайанан баран, суолга-иискэ ыктаран уонна фольклору хомуйууга улахан үөрүйэѳэ суох буолан, үчүгэйдик суруйбатахпыттан хомойо саныыбын.

³⁵⁶ Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соѳотох / Олонхосут Волков Семен Дмитриевич. Олерский наслег Нижнеколымского р-на Якутской АССР. Записал П.Е. Ефремов, 1964 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 10, д. 91. – 5 л.

Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соѳотох / Олонхосут Жирков Прокопий Николаевич. Олерский наслег Нижнеколымского р-на Якутской АССР. Составил П.Е. Ефремов, 1964 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 10, д. 66. – 7 л.

Онтон билигин ийэ олонхохуту куйуурдаан да булар уустук. 2012 с. Олонхо тус сыаллаах программатын тускулунаан тохсунньу ыйга Орто Халыма улууһугар олонхохуттар омоон суолларын ирдээн командировкаҕа бара сылдыбытым. Өлөөкө Күөл, Сыбаатай, Эбээх, Налимская, Хатыннаах бөһүөлөктэринэн сылдыбытым, кырдыаастары, төрүт культура учууталларын кытта көрсүбүтүм, бу түөлбөҕү олон ааспыт олонхохуттар тустарынан туоһуласпытым. Хомойуох иһин, үгүс олонхохуттар ааттара, кинилэр ханнык олонхону олонхолууллара умнуллубут, оҕо сылдьан истибиттэрин үһү-бадах курдук өйдүүлэр эбит этэ. Бэл, Парфирий Назаров курдук «Мас Батыһа Бухатыыр» олонхону олох эдэр сылдьан суруттарбыт, бэйэлэрин үлөөннээхтэрин тэнэ киһини үгүс информатордар чуолкай өйдөөбөттөр, үрдүттэн олонхолуур этэ дэһэллэр. Кини Арҕахтаах нэһилиэгэр Алаһыйага төрөөбүт-үөскээбит, онтон кэргэннэнэн Сылгы Ытарга кэлэн олохсуйбут. Аҕата да, бэйэтэ да мас уустара эбит. Олоҕор соччо табыллыбатах, иккис кэргэнигэр олорбут. Маннайгы кэргэниттэн Аана диэн кыыстаабын туһунан билэллэр. Порфирий Назаров олонхолообутун туһунан кэпсиир кырдыаһы көрсүбэтэҕим. Д.Г. Жирков кини олонхотун суруйбатаҕа буоллар, Орто Халыма олонхохуттарын ахсааныгар киирэрэ да саарбах эбит.

Тохсунньу 10 күнүгэр оройуоннаағы «Оһуокай» түмсүү чилиэттэрин кытта көрсүбүтүм. Оһуоха I Ханалас нэһилиэгиттэн Өлөөкө Күөлтэн төрүттээх А.П. Филиппова-Татаринова аҕатын туһунан кэпсээбитэ: «Мин аҕам Прокопий Николаевич Татаринов олонхохут этэ. Кини маннайгы Ханалас нэһилиэгин Өлөөкө Күөл олохтооҕо. Аҕам олус улаханлык ыллыыр идэлээх эбит. Ийэм, кини ыллыыр куолаһа айан суолугар дуораһыйарыттан чугаһабыт дии санаан, чэйи бэлэмнээтэҕинэ, сойон бүһпүтүн кэннэ биирдэ тийэн кэлэрэ үһү. Ол хас да көс сиртэн иһиллэр эбит. Наар оннук айгыраан, улаханлык ыллаан, эрдэ, түөрт уон аҕыс сааһыгар өлбүтэ дии саныыр этэ ийэм. Ол иһин мин оҕо эрдэхпинэ, туойуохпун-ыллыахпын баҕарар этим да, наар бобор буолара. Онтон аҕам инитэ Егор Николаевич Татаринов бэрт дьээбэлээх киһи этэ. Онон быдыр соҕус тыллаах олонхону толорооччу. Ону эр дьоннор ордук сэнээрэн истээччилэр. Бэйэтин Ыт Тырыта Тыыран дэнэр этэ».

Колесов Николай Степанович Өлөөкө Күөлгэ олонхохут Сухомясов Дмитрий Иванович-Моойбук (1888-1968 сс.) олоро сылдыбытын ахтар,

биллэн турар, олонхотун ким да суруйбатах. В.Е. Винокуров «Улуу көһүү» диэн кинигэтигэр кинини эмиэ олонхоһут быһыытынан ааттаан киллэрбит³⁵⁷.

Н.С. Колесов Дмитрий Колесов диэн олонхоһут убайдаабын ахтар, төрүт дойдулара Сыбаатай эбит. Кини убайын «Хаан Дьаргыстай» олонхотуттан самодеятельность концерттарыгар толоро сылдыбытын уонна онтон кылгастык толорон иһитиннэрбитэ»³⁵⁸, – диэн балачча уһундук толорбута. Бу быһа тардыттан көрдөххө, булдуна дьарыктанар хотугу сахалар олохторо олонхоһо тыктарыллан көстүбүт диэн сэрэйиэххэ сөп.

Өлөөкө Күөл олохтооһо В.С. Бубякин Үөһээ Халыма Нөөрүһүнэй нэһилиэгэр төрөөбүт Василий Константинович Третьяков көһөн кэлэн олохсуйбутун, олонхолуурун ахтыбыта. «В.К. Третьяков кэлин олонхолорун уус-уран самодеяльностька толорооччу. Ону таһынан хомуска оонньуура, норуот ырыаларын толороро. Абыйга бара сылдыбыттаах. Бу дойду ырыатын толороро. Ол атын улуустартан уратылаах. Холобур, атыттарга дорҕоон дьүөрэлэһиитэ баар буоллабына, биһиги ырыаларбытыгар ол тутуһуллубат»³⁵⁹, – диэн бэлиэтээн эппитэ.

Өлөөкө Күөлгэ олонхоһут Третьяков Николай Константинович (1903-1976) олоро сылдыбытын туһунан Е.Н. Иванова-Третьякова, Дьокуускай куорат биир бастын оһуокайдьыта, ахтыы суруйан биэрбитэ. Елена Николаевна бэрт үчүгэй куоластаах түһүлгэлээх үнкүүһүт. Бука, уус-уран тылга аҕатыттан бэрсиннэрдэбэ буолуо диэн таайабыт. «Аҕам дьонноро Үөһээ Халыма Нелемнэйттэн төрүттээхтэр, аҕата саха, ийэтэ юкагирка. Аҕам бултаан кэллэбинэ, тэтэрээккэ хоһоон бөбө суруйбут буолар. Хоһоонноро наар биир дорҕоонтон үөрэ-дьүөрэ тахсыбыт буолааччылар. Аны санаатахха, олонхо тылынан сири-дойдуну, айылҕаны, күөллэри, туундараны, дьону-сэргэни хохуйбут буолара... Кини оскуоманан (тоһоһонон) иэбэн хомус онороро, хотуур тимиринэн тыллыыра уонна, иистэнэр сүүтүгү айаҕар уктан баран тардара, биһиги санаабытыгар, олус этигэн буолара. Көтөр-сүүрэр санатын, ат туйабын тыаһын, табалар хоболорун тыаһын о.д.а. тардарын сөбүлээн истэрбит. Оронно кэтэх тардыстан сытан наар туойар, чабырҕахтыыр буолара... Г.Г. Колесов Өлөөкө-Күөлгэ кэлбитигэр концертка туойбут,

³⁵⁷ Винокуров, В.Е. Улуу көһүү / В.Е. Винокуров. – Орто Халыма, 2008.

³⁵⁸ Проф. В.В. Илларионов 2012 с. хомуйбут матырыйаалларыттан.

³⁵⁹ Эмиэ онно.

олонхолообут. Кэлин Гаврил Гаврильевич оџонньорго «Дьулуруйар Ньургун Боотур» кинигэтин уонна бэйэтэ толорбут грампластинкатын ыппытыгар аһара үөрбүтэ, бэйэтин кытта илдэ сылдыара»³⁶⁰, – диэн ахтар Елена Николаевна. Бука, Г.Г. Колесов оџонньор талба талаанын сыаналаан грампластинкатын бэлэх ууннаҕа диэн сэрэйиэххэ сөп. Хомойуох иһин, Н.К. Третьяков олонхотун эмиэ ким да анаан-минээн суруйбатах. Арай Н.К. Антонов кини тылыттан «Олонхо чабырҕаҕа» диэн ааттаан ат ырыатын уонна «Олонхоттон» диэн быһа тардан суруйбут, ханнык да олонхото биллибэт. «Биир киһи баара үһү, үөһээтэн да түспүтүн билиммэт, алларааттан да түспүтүн билиммэт. Үөһээтэн түспүт киһи буоллахпына, төбөм оройо кырыалаах буолуо диэн, имэрийэн охсунан көрбүт – туох да суох, сиртэн тахсыбыт киһи буоллахпына, төбөм оройо буордаах буолуо диэн, имэрийэн охсон көрбүтэ – туох да суох», – диэн олук хоһоонтон сэрэйдэххэ, Халымаҕа кизэнник тарҕаммыт “Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соџотох” диэн олонхо быһыылаах. Н.К. Антонов түөлбэ тыл уратытын үөрэтэр соруктаах буолан кизэнник биллэр олонхону толору суруйарга дьулуспатах³⁶¹.

Сыбаатайга олонхотун Егор Степанович Винокуров кыһын М.Е. Винокурованы көрсүбүтүм. Аҕатын туһунан балачча сиһилии кэпсээбитэ: «Аҕам 1885 с. Дүөнсэ диэн сиргэ элбэх оџолоох, кыаммат ыалга төрөөбүтэ. Эдэр сааһыгар уһанар, дьаамсыктыыр этэ... Ийэбин кэргэн ылан баран Уулаах диэн сиргэ олохсуйбута, балыксытынан үлэлээбитэ. Түөрт оџоломмуттара. Колхоз мунһаҕын кэннититтэн олонхолотон истэллэрэ. Өйүттэн хоһуйан тугу барытын ыллыра. Наһаа элбэх остуоруйаны билэрэ... Ыһаахха ыллатар этилэр. 1965 с. Кыайыы туһунан хоһуйан туойбута. 1967 с., өлүөн биир сыл иннинэ, Саҕа дьылга олонхолоппуттара, айыы, абааһы бухатырдарын, абааһы кыһын, ат ырыатын тус-туһунан матыбынан таһааран толорбута, төһө да сааһырдар куолаһа күүстээх, ыраас этэ. 1968 с. аҕам олохтон туораабыта. Саҕаспыт кэпсииринэн, Уулаахха олордобуна, Дьокуускайтан икки киһи кэлэн олонхотун устан барбыттара»³⁶². Быһыыта, Н.К. Антоновтаах 1956 с. устан барбыттарын ахталлар быһыылаах.

³⁶⁰ Проф. В.В. Илларионов 2012 с. хомуйбут матырыйаалларыттан.

³⁶¹ Материалы диалектологической экспедиции. Среднеколымский район. Аргахтаах. 1956 г. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 216. – Л. 17-22.

³⁶² Эмиэ онно.

Сыбаатайга көрсүбүт информатордарым М.Д. Колесова, А.М. Слепцов, Е.Д. Кудрин бары Егор Степанович Винокуров олонхолуурун эт кулгаахтарынан истибиттэр, бэркэ билэллэр эбит.

М.Д. Колесова, олонхохут балта, Мария Егоровна Винокурова олонхолуурун бигэргэтэр:

Туларыттаҕас хатырыктаах,

Томороон мастаах,

Улуу тумуллаах,

Энээр халдыайылаах

Кыырыктыя көтө турар

Кыһыл кумахтаах³⁶³, – диэн олонхо сирин-дойдутун хоһуйарын өйдөөн хаалбытын санаан ылар.

М.Д. Колесова, эмиэ Сыбаатай олохтооҕо, Николай Алексеевич Слепцов олонхолуурун истибит да, ханнык олонхону толорбутун таһыбааччы умнан кэбиспит.

Бэйэтин түөлбэтин олонхохуттарын уонна кинилэр үгэстэрин туһунан балачча толору Сыбаатай ытык кырдыаҕаа Е.Д. Кудрин-Билгэ кэпсээбитэ. Егор Дмитриевич – сир түннүгэ киһи – былыргыны бэркэ билэр, айылҕаны кэтээн, чинчийэн, кэлэр сыл хайдах буолуоҕун билгэлээн билэр эбит. Дойдутун күүстээх дьоннорун тустарынан кинигэ суруйан таһааттарбыт.

Е.Д. Кудрин аҕата Дмитрий Кононович Кудрин олонхохут, ырыаһыт эбит. Аҕатын олонхолуурун эт кулгааҕынан истибэтэх эрэри, «Андылаах хара аттаах Араатыя Мохсоҕол» олонхолооҕун, ол олонхотун толорон, биир олонхохут оҕонньор этэр тылыгар булкулубутугар кыайыыны кини аҕатыгар биэрбиттэрин ахтар. Бу түгэн халымаларга да олонхонон куоталаһы баарын кэрэһилиир. Дьокуускайтан Халымаҕа олонхону суруйа кэлбит киһи үс күн устата Д.К. Кудрин олонхотун суруйбутун ахтар. Ол эрэри архивтан кини олонхотун булбатыбыт.

Е.Д. Кудрин Сыбаатай атын да олонхохуттарын – Сидор Гаврильевич Колесов, Алексей Степанович Сивцев – тустарынан кэпсээбитэ. «Кэлин Эбээххэ баран олохсуйбут С.Г. Колесов, күүһүнэн аатырбыт сүүс бууту көтөҕөр киһи, үс түүн биир олонхону бүтэрбэтэ үһү. Олонхотун да аата дьикти – «Быттык оҕонньор»³⁶⁴.

³⁶³ Материалы диалектологической экспедиции. Среднеколымский район. Аргхтаах. 1956 г. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 216. – Л. 17-22.

³⁶⁴ Эмиэ онно.

«Сивцев Алексей Степанович ойуун удьуордаах оҕонньор баар эбит. Кини бааттаах булчут. Олонхолуу олонорон устунан кутуран барар дииллэрэ. Төрүт бу дойду Хайырдаах диэн сиргэ олорбут»³⁶⁵. Олонхот уонна ойуун идэлэрэ тыл уустаах буолан, алтынан ыллалара халымаларга да баар буола сылдыбыта көстөр.

Е.Д. Кудрин Халымаба урукку өттүгэр киһи өллөбүнэ, олонхолотоллорун туһунан, бэйэтэ оҕо сылдьан, бокуонньугу харайан баран, Третьяков Егор Васильевич олонхолуурун илэ истибитин ахтар. Халымаба эр киһи өллөбүнэ, хоолдуга сылгыны тутталлар эбит. Былыргылыы сиһин үөһүн тардан өлөрөллөр, этин бокуонньук тахсарыгар баар дьоннор уонна сизри-туому онорбут ойуун уостарынан үллэстэн аһахтаахтар. Ол кэмнэ баар дьонно анаан киэһэ олонхо истиитин тэрийэллэр эбит.

Киһи өллөбүнэ, сылгынан хоолдуга тутталларын уонна олонхолоһуну тэрийэллэрин туһунан Сыбаатай 79 саастаах кырдыаҕаһа А.М. Слепцов эмиэ бигэргэтэр. «Биллэр олонхоһуппут Винокуров Егор Степанович буолар, сүрдээх ырыаһыт киһи этэ. Бухатыырдар, абааһылар этэр тылларын барытын ырыанан бизэрэр этэ. Дьөгүөрү ытык кырдыаҕастар өллөхтөрүнэ, ыныран ылан олонхотоллоро. Белоногов Митрофан диэн оҕонньор өлбүтүгэр, ийэм олонхоһуту көрөн хаал диэн, илдэ барбыта. Онно Дьөгүөр олонхолообута. Иннигэр остуолга хойуу чэйи уурап этилэр, ону иһэ-иһэ олонхолуура». Александр Михайлович атын олонхоһуттар, киһи өллөбүнэ, олонхолообуттарын өйдөөбөт. Оҕо сылдьан абаҕата Митрофан Митрофанович Слепцов, бултаабыт булдун бэрийэ олонорон, оҕолорго тэттик олонхолору толорорун истибитин ахтар. Убайыттан, абаҕатын уолуттан Михаил Митрофанович Слепцовтан олонхолуурун истибит да, биир да олонхотун аатын өйдөөбөт. Убайа өлбүтэ уонтан тахса сыл буолбут да, кэлин олонхонон дьарыктамматах. Ол да буоллар А.М. Слепцов ытыктанар эр киһи өллөбүнэ, хоолдуга сылгы туттулларын уонна олонхоһут анаан олонхолуурун чуолкай өйдүүр эбит. Хоолдуга сылгыны туттуу бокуонньук анараа дойдуга көлөлөөх сырыттын диэн өйдөбүлтэн тахсарын быһаарар.

³⁶⁵ Материалы диалектологической экспедиции. Среднеколымский район. Аргахтаах. 1956 г. // Рукописный фонд ИГиИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 216. – Л. 17-22.

Эбээх бөһүөлэгин олохтооҕо, кыраайы үөрэтээччи В.И. Ефимов, киһи өллөбүнэ, хоолдьуга сылгы туттууларын бэркэ билэр, хас да холобуру кэпсиир. Ол эрэри олонхоһут олонхолуурун тус бэйэтэ истибэтэх, сурах-хоту оннук сир-туом баарын истэр эбит. Үөрэхтээх киһи сиэринэн, Василий Иванович, бокуонньук анараа дойдуга сынналаннык атах тардыстардаах сырыттын диэн, хоолдьуга сылгы тутталларын быһаарар. Онтон олонхолоһуну тэрийиини бокуонньугу айыы дойдутугар атаарыы курдук көрөр.

Бокуонньукка хоолдьуга сылгытын туттуу бэрт былыргыттан биллэр сир-туом. Халымалар бу сир-туому билигин датутуһаллара болжомтону тардар. Онтон былыр өссө олонхоһуту ыныран олонхолотоллорун халымалар кырдыаҕастара билигин да өйдүүлэр эбит. Атын улуустарга бокуонньуктарга олонхолоһууларын туһунан сэһэн-кэпсээн суох. Арай тойуксут, үнкүүһүт киһи өллөбүнэ, хам-түм биирдэ эмэт туойуохтарын, оһуокай тылын таһаарыахтарын сөп. Тойуксут, үнкүүһүт Н.И. Сафонов профессор Н.Е. Петровы тиһэх суолугар атаарыыга, Николай Егорович оһуохайы олус сөбүлүүр этэ диэн матыыптаан, үнкүү тылларын таһааран эшпитин, үгүстэр соччо сөбүлээбэтэхтэрэ.

Сибиир түүрдэрэ биллэр киһи өллөбүнэ, анаан бухатырдар тустарынан эпическэй айымньылары толороллорун туһунан хакас, алтай, шор эпоһын чинчийээччилэр бэлиэтээн суруйаллар.

Халыма хангаластара бэрт былыргы реликтовой үгэһи бэрт хойукка дылы умнубакка ильдэ сылдыбыттара киһини сөхтөрөр.

Халымаҕа олонхолоһун үгэс быһыытынан дыһэ кэргэн ортотугар күнүскү үлэ кэнниттэн киһэ тэриллэр эбит. Кэлин сэбиэскэй былаас буолбутун кэннэ, колхоз кулууптарыгар муньах кэнниттэн, быыбар саҕана олонхолуур буолбуттар. Эбээх олохтоохторо Т.П. Слепцова (1939 с.т.), Е.П. Сивцева (1941 с.т.) олонхоһуттар Д.П. Слепцов, Г.Ф. Гуляев колхозтаахтар муньахха кэллэхтэринэ, эбэтэр ыһаахха түбэһиннэрэн олонхолоон ылалларын ахталлар. Олонхоһут Г.Ф. Жирков уола Владимир Жирков аҕатын туһунан бэрт кылгастык да буоллар, ыһаахха олонхоһуттар конкурстарын тэрийбиттэрин туһунан ахтан аһарбыта: «Аҕам Федор Дмитриевич Жирков диэн этэ. Аҕам оҕо эрдэппинэ наар олонхолуура. Сэри кэнниттэн ыһаахха олонхоҕо үс түүннээх күрэх тэриллибитин өйдүүбүн. Онно мин аҕам, Гаврил Федорович Гуляев,

Слепцов Дмитрий Петрович кыттыбыттара. Оччолорго кыра буолан, ким ханнык олонхону олонголообутун, ким ханнык миэстэ буолбутун өйдөөбөппүн. Аҕам мин 12 саастаахпар өлбүтэ, ол иһин кини туһунан билбэккэ хаалбышпын. Аҕам убайа Прокопий Жирков эмиэ үчүгэй олонхоһутунан биллэр».

Хатыннаахха Иван Спиридонович Сибиряков диэн олонхоһут олоро сылдыбытын М.Г. Третьякова (1921 с.) уонна саха тылын учуутала М.Е. Кудрина-Сылык ахталлар. Мария Гаврильевна олонхоһуттуун биир тоҕойго олорубуттар, олонхотун истээри, кини оннугар түптэлииллэр эбит. Онно оҕо сылдьан элбэхтик истибит да, биир да олонхотун өйдөөбөт. Бэл Сылык Маарыйа, олонхону оҕо эрдэбиттэн кэрэхсэбит, кэлин СГУ-га үөрэнэр сылларыгар «Олонхо» куруһуогар дьарыктаммыт анал идэлээх киһи, биир дойдулааҕа ханнык олонхону толорбутун чопчу билбэт. Кэлин М.Е. Кудрина улуус хаһыатыгар «Олонхоһуту истибитим» диэн ахтыыны бэчээттэпитэ: «Сибиряков Иван Спиридонович (1910-1967) айылҕаттан айдарыылаах сээркээн сэһэнньит, көрүдүөстээх кэпсээнньит уонна олонхоһут этэ. Кэпсээннин-ипсээннин илиитинэн-атаҕынан хамсанан, дьүһүнүн хараҕын уларытан, оруолларыгар киирэн көрдөртөөн толорор идэлээбэ. Кинини ким да сценаҕа таһааран хаарыаннаах талаанын дьонно-сэргэбэ тиэрпитэ суоҕа, хомойуох иһин, биир да тыла-өһө суруллубакка хаалбыта», – диэн ахтар Сылык уонна, «Уһун Сирэй» фермаҕа үүт астааччынан олорон, биирдэ анаан олонголоппутун суруйар: «Олонхоһутум уутугар-хаарыгар киирэн истэ, олонхо сирэ-дойдута, охсуһуута, бухатырдар дьүһүннэрэ-бодолоро, тыллара-өстөрө – барыта толорулунна. Олонхо атынан эрэ сылдыаллара буолуо диэбитим, манна оҕуһунан айаннааччы баар буолла, туут хайыһар оннугар тимир хайыһарынан сүүрдүлэр. Быһата олонхоһут, буолуохтааҕын курдук, бэйэтэ эбиитэ-айыыта толору быһыылаах»³⁶⁶. М.Е. Кудрина-Сылык Маарыйа итиччэ онгостон олонхоһуту истэн баран, кыратык бэлиэтэнэн ылбыта буоллар дуу, эбэтэр кэлин анаан суруйбута буоллар дуу. Халыма олонхотун туһунан өйдөбүлбүт син балачча буолуох этэ. Хомойуох иһин, оччолорго ким да олонхону баардылаабат, үөйэн-хаайан наукаҕа туһалаах буолуо диэччи бэрт ахсааннаах этэ.

³⁶⁶ Кудрина, М.Е. Олонхоһуту истибитим / М.Е. Кудрина // Халыма долгуннара. – 2005. – Кулун тутар 20 к.

Арбахтаах бөхүөлэгин олохтооџо Е.Н. Кондакова түөлбэтин олонхоһуттарын туһунан ахтыылары хомуйар, табылыннаџына, Халыма олонхоһуттарын туһунан кинигэ таһаарар былааннаах эбит. Кини Алаһыай нэһилиэгин ытык кырдыаџаһа, тыыл уонна үлэ ветерана 92 саастаах П.Д. Кокоринтан Алаһыай олонхоһуттарын туһунан ахтыыны суруйан ыһпытыттан холобурдуубут.

«Биһиги нэһилиэкпит олонхоһуттарынан Явловскай Константин Григорьевич, Федоров Михаил Федорович, Носов Иван Николаевич уонна Третьяков Константин Николаевич буолаллар... Федоров Михаил Носов Иван Николаевичка үс олонхону биир сангыйахха үөрэппит. Симэхсин эмээхсин, хамначчыт уол, айыы кыһын, абааһы кыһын, айыы бухатыырын, абааһы бухатыырын ырыата тус-туска матыыптаах буолара. Куоластара, тыллара да атын. Ырыатыгар мөлтөххүн, тылыгар үчүгэйгин диирэ. Биир түүн үс олонхону толорон баран, Михаил Уйбаанна «Чэ, олонголоон көр», – диирэ. Уйбаан наһаа талаһан үөрэнэр»³⁶⁷.

Халымалар олонхо аан дойду культуратын сэдиэбирэ буолбутунан уонна төрүт культураџа кэрэхсэбил үөскээбитинэн, оџону олонхоһон үөрэтии тускула саџаламмытынан детсадтан саџалаан үрдүкү кылаас үөрэнээччилэригэр тийэ, нэһилиэнньэ да ортотугар олонхону сөргүтүү боһпуруостарынан бэйэлэрин кыахтарынан үлэлэһэн эрэллэрэ кэрэхсэбиллээх.

Мин Орто Халымаџа кылгас кэмнэ сылдыар бар, детсадтан саџалаан оскуолаларга, культура дьээлэригэр олонхоџо аналлаах туох үлэ ытталларын билсибитим.

А.И. Антипина-Оконешникова Орто Халыма куоратыгар «Сказка» детсадка нуучча оџолорун сахалыы санарарга үөрэтэр уонна онуоха олонхоттон сценалары онорон, сахалыы танаһаан-саптаан толотторор эбит. Маныаха нуучча оџолоро төрөппүттэрин көмөлөртүнэн айыы, абааһы, онтон да атын персонажтары бэркэ баџаран туран толороллоро көрүөххэ бэрт этэ. Александра Ивановна бэйэтэ сахалыы ырыаџа-тойукка, хомуска сыстаџас эбит. Ону Ньурбаџа олонхо ыһыаџар хомуска үһүс миэстэ буолбута да кэрэһилиир. Ити ыһыахха Орто Халыматтан Александра Филиппова И.В. Оконешников «Эрбэхчин Бэргэн» олонхотун толорон «Түөлбэ олонхоһут» номинация кыайыылааџа буолбут, ол аата олонхо журитын чилиэттэрэ Орто Халыма олонхотун сэргээбиттэр диэххэ сөп.

³⁶⁷ Проф. В.В. Илларионов 2012 с. хомуйбут матырыйаалларыттан.

Налимскаяга детсад сэбиэдиссэйэ Виктория Лаптева оҕолору кыра эрдэхтэриттэн оскуоланы бүтэриэхтэригэр дылы олохтоох фольклору үөрэтиигэ туһаайан үлэлиирэ атыттарга холобур буолуон сөп. Кини сайын аайы үөрэнээччилэргэ лаабыр арыян, түөлбө фольклору үөрэтиигэ үлэни ыппыта хас да сыл буолбут.

Өлөөкө Күөлгэ оҕо садыгар «Эрбэхчин Бэргэн» олонхону туруоран, оройуонна биһирэммиттэр. Мин сылдырбар анаан олонхолоон көрдөрбүттэрэ. Онтон орто оскуолаҕа төрүт культура учуутала тэрийиитинэн Орто Халыма биллэр олонхотун «Мас Батыһа бухатыры» сценаҕа туруорбуттар, видеоҕа устан оройуон оскуолаларыгар көрдөрбүттэр. Оҕолор онтон олус астыналлар эбит.

Эбээх орто оскуолатыгар саха тылын учуутала Е.Д. Ефимова, төрүт культура учуутала Н.Н. Гуляев бэйэлэрин түөлбөлөрин олонхоттарын уонна олонхолорун үөрэнээччилэргэ тиердиигэ араас ньымалары, ол иһигэр аныгы компьютернай технологияны туһаналлара атыттарга холобур буолар. Кинилэр тэрийиилэринэн оскуолаҕа олонхону спектакль быһыытынан туруорбуттар.

Улуустаагы үөрэх управлениетын иитэр үлэҕэ туттаах специалиһа кэпсииринэн, 2007 с. СГУ доцена Т.В. Илларионова кэлэн, «Олонхону оскуолаҕа үөрэтии тиһигэр» семинар ыппытыгар улуус 11 оскуолалара бары кэлэн кыттыбыттар уонна олонхону кылаас таһынан үөрэтиигэ программа онгостон үлэлээбиттэрэ түмүктээх буолбутун бэлиэтиир.

Культура эйгэтигэр олохтоох народнай театр Халыма олонхотун билинни кэмнэ тарҕатыыга уонна сөргүтүүгэ айымньылаахтык үлэлэхэрэ көстөр. СР культуратын үтүөлээх үлэһитэ О.А. Винокурова сүүрэн-көтөн, үөһээ ахтыллыбытын курдук, П.М. Назаров «Мас Батыһа», И.В. Оконешников «Эрбэхчин Бэргэн» олонхолорун аҕыйах экземплярынан да буоллар бэчээттэппит, улуус библиотекаларынан тарҕаппыт. Кини режиссердаан И. Оконешников «Эрбэхчин Бэргэн» олонхотунан спектакль бэлэмнээн туруорбуттар. Эрбэхчин Бэргэни – П. Филиппов, Суксуйдаан Баатыры – Н. Бережнев, Уот Угайдаканы – В. Созонова, Элиэдэр Бэргэни – К. Самсонов, Аан Алахчын ойууну – В. Слепцова, Эйгэримэ Куону – А. Оконешникова толорбуттар. Маассабай сыанаҕа «Оһуокай» түмсүү, «Дьүкээбил» үнкүү ансамбла, гимназия үөрэнээччилэрэ кыттыбыттар. Улуус хаһыатыгар

суруйалларынан, народной театр урут «Дьулуруйар Ньургун Боотуру» туруора сылдыбыт үөрүйэхтээх буолан, олонхо-спектакль бэркэ табыллыбыт.

Орто халымалартан суруллубут олонхолортон ааҕан-үөрэтэн көрдөххө, олонхоһуттар репертуардара син балачча баайа, олонхолооһун үгэнэ олохсуйа сылдыбыта көстөр. Халыма олонхолоро кээмэйдэрэ тэттиктэр, ортотунан биир түүн толоруллар бадахтаахтар. Суруллубут саамай бөдөн олонхолортон К.Н. Третьяков «Үс уоллаах Лабанхаччаан оҕонньор» олонхото буолар.

Халыма олонхолорун кириилэрэ судургу соҕустук кэпсэнэллэрэ кинилэр уратыларын көрдөрөллөр.

«Охтор мастаах, устар уулаах, ойор күннээх орто аан дайды улай дьэнкэ киинигэр, анаардастыы аатыран, соҕотоҕун сураҕыран Күн Мөңүрүөн Тойон оҕонньор, Күн Тэйгэл эмээхсин олохтооттара эбитэ үһү»³⁶⁸ – диэн саҕаланар В.Е. Лаптев суруттарбыт олонхото.

П.Н. Назаров «Мас Батыя бухатыыр» олонхотун саҕалананыта: «Үчүгэй аҕай буоллабына: булуус түгэхтээх, буор ортолоох, кырыс түмэдьилээх, уолан баранар уулаах, охтон баранар мастаах орто борон Аан ийэҕэ үөскээбит»³⁶⁹ – диэн олук хоһооннорунан этиллибит.

И.С. Оконешников: «Тобурах тохтооботох толоонугар, сыыс сыстыбатах сыһытыгар хантан да төрүүн-үөскүүн кэлбитин билбэккэ, эрбэх үөһэ биэстэ эргийбит Эрбэхчин Мэргэн олохтооттара эбитэ үһү»³⁷⁰, – диэн остуоруйа курдук саҕалаан эппит.

Ол эээри бу олонхоҕо туттуллар олук хоһооннор киин улуустар олонхолорун кириилэригэр хойуутук туттуллубуттарынан холобурдаан ааһар тоҕоостоох. Холобур: «Ойор күннээх, кириэр ыйдаах, уолан баранар уулаах, охтон баранар оттоох-мастаах, буор үрүттээх, муус түгэхтээх, кырыс түмэдьилээх, ойболдьуйбат олохтоох Орто борон

³⁶⁸ Күн Мөңүрүөн Оҕонньор икки Күн Тэйгэл Эмээхсин / Олонхосут Лаптев Василий Егорович. Среднеколымский р-н Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков, 1946 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 83. – Л. 1.

³⁶⁹ Мас Батыя Бухатыыр / Олонхосут Назаров Парфен Николаевич. Сен-Кельский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков, 1945 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф.5, оп.7, д. 114. – Л. 1.

³⁷⁰ Эрбэхчин Мэргэн / Олонхосут Оконешников Иван Васильевич. I Мятисский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков, 1945 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 31. – Л. 1.

дайдыга...»³⁷¹. Эбэтэр «Хара түүлээх халын сүүрүк сүөһүтэ хаппыт тумулу хайа анһан тахсыбыттарын Хамчаатка омуктара хаппыт үчэһэҕэ хатаран сииллэрин ханһаран да көрбөккө, үрүн түүлээх үөр сүүрүк сүөһүтэ үөл тумулу үлтү анһан тахсыбыттарын Өймөкөөн омуктара үөл үчэһэҕэ үөлэн сиэбиттэрин өйдүөн да көрбөккө олорор»³⁷² – диэн киин улуустар олонхоһуттара этэн субуруталларын курдук бэлэм олук хоһооннорунан тардан кэбиспитэ, истээччилэри болҕомтолорун тардыбыта чахчы.

К.Н. Третьяков суруттарбыт олонхото остуорууа курдук саҕаланар. «Үс уоллаах, үс кыыстаах Баай Харахаан Тойон оҕонньор баар. Аттыларыгар үс уоллаах Лабанхаччаан оҕонньор ыаллаахтар эбит»³⁷³. Баай Харахаан уолугар аҕыс иилээх-саҕалаах аан дойдутун көрдөрө-биллэрэ ытар тылларыгар олонхо тыла-өһө, эпитеттэрэ хам-түм иһиллэн ааһаллар.

Бу холобурдартан көрдөххө, Халыма олонхоһуттара олонхо кириитин судургу соҕустук, олонхо ойуулуур-дьүһүннүүр дэгэтин кыбытан хоһоон икки кэпсээн ыккардынан этэн ааһаллар.

Олонхо кириитигэр хоту дойду сирэ-уота, айылҕата, дьиэтэ-уота да хоһуллан, этиллэн ааһар.

Мас Батыя кыһыннары-сайыннары ирбэт, курсуйа турар хаар балаҕан дьиэтигэр үс түүннээх күн утуяа сытара кэпсэнэр. Эрбэхчин бухатыыр төһө да киин улуустар олонхолорун курдук «үс сүүс сыл тохору үрдэ үрүмэдийэ сытыйбат үүт маҕан уулаах көлүйэлээх» буоллар, «бөрөлүүр бөллөрөөт хайа тумуллаах, тайахтыыр тангы хайа тыалаах, чубуку кыыл өрө дьолуодуйан тахсыбат очуос таас таастардаах, саһыллыыр саһархай иирчэх талахтаах, куобахтыыр хоһуулаах, тыһы кырынаас быһа сүүрэн тахсыбат сыа ньылаар сыһылаах»³⁷⁴. Көстөрүн курдук,

³⁷¹ Эрбэхчин Мэргэн / Олонхосут Оконешников Иван Васильевич. I Мятисский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков, 1945 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 31. – Л. 1.

³⁷² Эмиэ онно. Л. 1.

³⁷³ Үс уоллаах Лабанхаччаан оҕонньор / Олонхосут Третьяков Константин Николаевич-Чообуй. Алазейский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Слепцов, 1945 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 84. – Л. 1.

³⁷⁴ Эрбэхчин Мэргэн / Олонхосут Оконешников Иван Васильевич. I Мятисский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков. 1945 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 31. – Л. 2.

булду-алды кытта сибээстээх хоту дойду дьоно сирдэрин дойдуларын ойуулааһын киһи харабар бырабыллар. Аны бухатыыр «үрдэ үрэmidийэ сытыйбат көлүйэтин кырытыгар дылы хардырҕаччы алларан, сабарайдаах сабарай быһаҕаһа сүүрүнэн сабыта ыһыахтаан баран, сүөһүтүн – аһы бутугунан мунһан, талабынан таһыйан сэбэһэннэн сэмэлээн киллэрэн»³⁷⁵ уулатара хоту дойдуга быһаччы сыһыаннаах.

Бухатыырдар сырыылара-айаннара ууну, байбалы кытта сыһыаннаах, Мас Батыйа айанга аттанарыгар «хааннаах уолуктаах куоҕас» буолан ойбон иһигэр чоп гынан, уһун дурда батыйатын сулбуччу туттан, сордону көрдөбүнэ сордон буолан, сыанааны көрдөбүнэ сыанаан буолан, оҕотун көрдүү барара кэпсэнэр. Абааһы бухатыыра луо балык буолан утары көрсөн охсуһара ураты матыып курдук көстүөн сөп.

«Үс уоллаах Лабанхаччаан оҕонньор» олонхоҕо Таас Укулаат бухатыыр кэргэн ылыахтаах кыыһын ойбонго көрөн, уһун-унньуктаах сырыыта саҕаланара балачча киэнник ойууланар. Мантан да көстөрүнэн, балыгынан дьарыктанар хотугу сахалар, халымалар, олорор олохторун эйгэтэ олонхолоругар көстөн ааһар диэххэ сөп.

Халыма олонхолоругар бухатыыр сирин-дойдутун хохуйуу үксүгэр даҕаны судургу соҕустук этиллэр.

«Мас Батыйа» олонхоҕо бухатыыр олорор сирэ-дойдута ойууламмат. «Күн Мөңүрүүн оҕонньор, икки Тэйгэл эмээхсин икки» олонхоҕо эмиз киэнник этиллибэт, кыыс олорор хаппахчыта «Үөһэттэн буоллар үс биис-ууһун тына таннары сыннылайан түһэн, төбө ыарыы буолуо диэн, үс хос тимир үрүттээх, алларааттан буоллар аҕыс биис-ууһун тына таннары аркыраан тахсан, атаһы ыарыы буолуо диэн, аҕыс хос муосталаах, орто дойду салгына көнү охсон киирэн, ойоҕос ыарыы буолуо диэн, үс хос тимир холлоҕостоох ибит»³⁷⁶ – диэн аҕыйах тылларынан этиллэр. Баайдарын-дуолларын туһунан «үрүн түүлээх үтүрүһэн үөскээбит, хара сүүрүк сүөһү хабырыһан үөскээбит»³⁷⁷ – диэн

³⁷⁵ Эрбэхчин Мэргэн / Олонхосут Оконешиков Иван Васильевич. I Мятиский наслед Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков, 1945 // Рукописный фонд ИГИ-ИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 31. – Л. 3.

³⁷⁶ Күн Мөңүрүүн Оҕонньор икки Күн Тэйгэл Эмээхсин / Олонхосут Лаптев Василий Егорович. Среднеколымский р-н Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков. 1946 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 83. – Л. 1.

³⁷⁷ Эмиз онно. Л. 1.

эрэ ахтыллар. «Эрбэхчин Мэргэн» олонхожо бухатыыр сири-дойдута, дьиэтэ-уота, таҥаһа-саба мэлдьи туттуллар олук хоһооннорунан хохулар эрэри, сэргэлэр тустарынан уратытык хохулар. «Барбыты-кэлбити кытта бағалыы бағарбаһан кэпсэтэр, төбөтүгэр чөкчөнөлөөх, төрдүгэр кэбэлээх маанылаах бастын сэргэлээх, оһон-манан ааспыты кытта оһуустуу орулаан кэпсэтэр орто сэргэлээх, кэлбити-барбыты кытта кэбэли кэпсэтэр кэнники сэргэлээх»³⁷⁸.

«Күн Мөнүрүөн икки, Күн Тэйгэл икки эмээхсин» кыыс аналлаах атын «кэлбити-барбыты кытта кэбэли кэбэргэһэн кэпсэтэр кэнники, оһолуу оролуһан кэпсэтэр ортоку, барбыты кытта бағалыы бағырбаһа кэпсэтэр бастын сэргэлэригэр»³⁷⁹ уларыта сылдьан баайара кэпсэнэр.

«Үс уоллаах Лабанхаччаан оһонньор» олонхо төһө да оһуоруһа курдук сағаланнар, Лабанхаччаан оһонньор босхон уола, кыыс үөһэ айыылартан үгэн-сүктэн, алгыс албаабытын кэннэ, «көстөр айыы уола» буола түһэр. Ол уол кыыһы сүктэн кэлэн, дьиэ-уот туттара, сэп-сэбиргэл оһостон, сүөһү-ас тэринэн, сирдэнэн-уоттанан оһороро кизник уустаан-ураннаан хохулар. Бэрт судургутук да буоллар, орто дойду улуу маһа баара ахтыллар.

Үс хаттыгаһтаах үүт минһиэр халлааны
Өтөрү үүнэн тахсан,
Биир уһуга үс хос хомпорууннаах,
Үүрээһнээх-аарааннаах, киһилээх-сүөһүлээх
Үүт таас олбохтоох Үрүг Айыы Тойон оһонньорго
Бастын маллаах сэргэтэ буолан турар.
Аллараа салаата ағыс биис ууһун ағалара буолбут
Арсан Туолай оһонньорго
Ыйанар көхө буолан турар
Алаһын ортотуттан үүнэн тахсыбыт
Аан Кудук тииттээх эбит³⁸⁰.

³⁷⁸ Эрбэхчин Мэргэн / Олонхосут Оконешников Иван Васильевич. I Мятисский наслед Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков, 1945 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 31. – Л. 1.

³⁷⁹ Күн Мөнүрүөн Оһонньор икки Күн Тэйгэл Эмээхсин / Олонхосут Лаптев Василий Егорович. Среднеколымский р-н Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков. 1946. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 83. – Л. 8.

³⁸⁰ Үс уоллаах Лабанхаччаан оһонньор / Олонхосут Третьяков Константин Николаевич – Чообуй. Алазейский наслед Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Слепцов, 1945 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 84. – Л. 9.

Онтон «Мас Батыйа бухатыыр» олонхожо тобус бастаах Аар Кудук тиит баара ахтыллар. Хоту улуустар олонхолоругар, чуолаан Д.А. Томская эпическэй текстэригэр «Аал Кудук» (эбэтэр Аал Дууп) Тиит Мас баара ахтыллар. Киин уонна Бүлүү улуустарын олонхолоругар орто дойду маһа Аал Луук (Дууп) Мас (Хатын) буолара үгэс быһыытынан бэриллэр. Хоту улуустарга орто дойду тутуах маһа умнулла быһыытыйбытын, бэркэ буоллабына, тиитинэн сирэйдээн өйдүүлэр эбит диэн этиэххэ сөп.

Халыма олонхолорун сүрүн тематынан бухатыырдар кэргэннэнэн айыы аймаҕын, ураанхай саханы ууһатар сүрүн аналлаахтара буолар. Олонхо сюжета бу тема иһинэн сайдар. Ол эрээри айыы уонна абааһы бухатыырдарын дуолан охсуһуулары, күрэтэһиилэрэ уратылаах буолар. Маныха айыы бухатыырдарын кэргэннэрэ аһар албастаах, куотар кубулуһаттаах удаһан дьахталлар курдук көстөллөр. Кинилэр көмөлөрүнэн, сүбэлэринэн-амаларынан айыы бухатыырдары кыайыны ситиһэллэр. Мас Батыйа кэргэнэ – Уоруку-Суоруку удаһан. Мас Батыйа айанна аттанара Уоруку-Суоруку кини батыйатын кистээһиниттэн сабаланаар. Удаһан дьахтар абааһы бухатыырдарын киирсиигэ абынан-хомуһунан Мас Батыйаҕа мэлдьи көмөлөһөр. Кини көмөтүнэн өлбүт уолун Күн Эрилини, айыы удаһаттарын ыңыран, тилиннэрэр. Онтон Мас Батыйа Арсан Дуолай аччыгы кыһын кытта күөн көрсөрүгэр Уот-Чочуо олохтоох Уоруку-Суоруку удаһан кыһа мохсоһол буолан кэлэн, абааһы кыһын үлтү түһэн кэбиһэр. Онон Мас Батыйа өстөөхтөрүн кыайан-хотон, дойдутугар ыран-быстан кэлбитин уоллаах кыһа көрөн-истэн, эмтээн-томтоон киһи-хара гыналлара этиллэр.

«Үс уоллаах Лабанхаччаан оһонһор» олонхожо Мэриэт Мэргэн кэргэнин сүбэтинэн Кытай Бахсыга тимир ат онотторор. Ол атын Тимир Суорунна айаһаттара биэрэн, өстөөбүн Уот Кутаалай байбалга түһэрэн кыайара кэпсэнэр.

«Эрбэхчин Бэргэн» олонхожо кэргэнэ – айыы кыһа Эйгэримэ удаһан. Кинилэр уоллара Элиэдэр Бэргэн эмиэ Ырыа Ымыйдаан диэн удаһан кыһы кэргэн ылар. Элиэдэр Бэргэн абааһы уола Аан Арбалдыаны кытта күөн көрсөрүгэр удаһан кыс кыталык буолан кэлэн абааһы бухатыырдарын Аан Арбалдыны, Тимир Мэнэтири иккиэннэрин маамыкталаан кэбиһэрэ кэпсэнэр.

Онон Халыма олонхолоругар айыы бухатыырдыра бары удаҕан кыыһы кэргэн ылан, өстөөхтөрүн кыайаллара-хотоллоро көстөр. Биллэрин курдук архаической эпостарга удаҕан дыахталлар абынан-хомуһунунан сүрүн геройдарга көмө-ньыма буолаллара үгүс. Ол туһунан А.Е. Захарова монографиятыгар анаан-минээн чинчийбитэ уонна кинилэр эрдэтээнни эпостарга баһылыыр-көһүлүүр суолталаахтарын сөпкө бэлиэтиир³⁸¹.

Халыма олонхолорун сюжетнай композиционнай тутуллара иһигэр киирэн көрдөххө, бэрт уратылаах остуоруйаҕа үгүстүк көстөр матыыптар, дьүһүн кубулуйуулар, ап-хомуһун туттулуута үгүстүк көстөр. Талааннаах олонхоһут П.Н. Назаров «Мас Батыяа» олонхотугар сүрүн герой мас батыяатын кэргэн ылыахтаах кыыһа уоран ылан кистиириттэн бухатыыр мүччүргэннээх сырыылара саҕаланар. Онтон «Үс уоллаах Лабанхаччаан оҕонньор» олонхоҕо Баай Харахаан күннэ көрбүт соботох мааны кыыстарын Хаарахчын Куону үөһээнни айыылар дыаһалларынан босхон сытар Мэриэт Мэргэннэ кэргэн биэрэллэрэ кэпсэнэр. Онтон «Эрбэхчин Бэргэн» олонхоҕо Суксуйдаан Баатыры Уот Укайдаан удаҕан сойуолааһыныттан быһаан, ол манньатыгар ыт оҕотун бэлэхтэтэр. Бу ыт оҕото киин улуустарга киэнник биллибит «Сылгы уола Дыырай бухатыыр» сюжетыгар олус майгынныыр³⁸² [Емельянов, 1983]. Уопсайынан Халыма олонхолорун сюжеттарын, матыыптарын анаан үөрэттэххэ, саха олонхотун архаической көстүүлэрин, уратыларын кэтээн көрүөххэ сөп.

Ол курдук Халыма олонхолоругар дьүһүн кубулуйуу матыыптара хас суруллубут текст аайы баар. Мас Батыяа уолун көрдүү барарыгар куоҕас буолан дьүһүн кубулуйар, онтон луо балык буолан устар. Уоруку-Суоруку удаҕан кыталык буолан көтөн кэлэрэ кэпсэнэр. Атын түбэлтэҕэ мохсоһол буолан көмөлөһөрө ойууланар.

«Үс уоллаах Лабанхаччаан оҕонньорго» дьүһүн кубулуйуу олонхо сюжетыгар хаста да көстөр. Лабанхаччаан кыра уола төрүү босхон, кыаммат курдук кэпсэнэр. Кэргэн тахсыахтаах кыыс хомойон, хоргутан

³⁸¹ Захарова, А.Е. Архаическая ритуально-обрядовая символика народа саха (по материалам олонхо) / А.Е. Захарова; отв. ред. Г.И. Варламова; Акад. наук Респ. Саха (Якутия), Ин-т гуманитар. исслед. – Новосибирск: Наука, 2004. – 312 с.

³⁸² Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н.В. Емельянов; отв. ред. С.Ю. Неклюдов; АН СССР, Сиб. отд.-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва: Наука, 1983. – 248 с.

аллараа дойду ааттаахтарын ааттатаабытыгар, өһүргэнэн эрэ босхон уол дын бэйэтинэн айыы бухатыыра буолара этиллэр. Салгыы олонхоҕо айыы бухатыыра сорука сылдыар Нэниликээн уолга дьүһүн уларыыра уонна араас бэтиэхэлэрэ ойууланар.

«Эрбэхчин Бэргэн» олонхоҕо Элиэдэр Бэргэн Даан Ини уол дьүһүнүн ылан абааһы бухатыыра күтүөттээн олорор ыалыгар кэлэн, абааһы бухатыырынаан киирсэрэ кэпсэнэр. Дьяаны олонхоһута Д.А. Томская олонхолоругар айыы бухатыыра абааһы бухатыырдара күүстэринэн күтүөттээн олорор сирдэригэр сорука-боллурга сылдыар сылгыһыт уол дьүһүнүн-бодотун ылынан, кубулунаан киирэн абааһы бухатыырдарын моһуоктуура үгүстүк көстөр³⁸³.

Бу дьүһүн кубулуйуу хотугу улуустар олонхоһуттарын үгэстэригэр бигэтик олохсуйбут, олонхо эрдэтээнни кэммин көрдөрөр.

Халыма олонхолоругар араас персонажтар көстөн ааһаллар. Үөһээни Үрүн Айыы Тойон, аллараа дойду аймаҕын баһылыгар Арсан Дуолай, кинилэр көмөлөһөөччүлэрэ, намыһын удабааттар, илдьиккэ сылдыар бухатыырдар сүрүн аналлара үгэс быһыытынан бэриллэллэр. Киин да, Бүлүү да улуустар олонхолоро биир майгылаах буолаллар. Ол аата Халыма олонхотун мифологической образтара, дьүһүлгэннэрэ былыр-былыргыттан биирдик уопсай үгэскэ сөп түбэһэллэр. Аал Кудук Тиит маска уйаланан олорор дойду иччитэ айыы бухатыырын айанна аттанарыгар атаарар алгыһа уонна өлбөт мэнэ уутун эбэтэр сөлөгөйү биэрэр түгэнэ эмиэ биир диэххэ сөп. Дьяаны олонхотугар тэннээн көрдөххө, Халыма сорох олонхолоругар «Үс уоллаах Лабанхаччаан Оҕонньор», «Эрбэхчин Бэргэн» сюжеттарыгар ат айыы бухатыырыгар көмөлөһөөччү, сүбэһит, миинэр мингэ быһыытынан ойууланар.

Биллэн турар, Халыма олонхотун сүрүн геройдарынан айыы бухатыырдара буолаллар. Кинилэр син эмиэ саха олонхотун бухатыырдарын курдук орто дойдуга түспүт аналларын, оноһууларын, ыйаахтарын толорорго, аллараа дойду абааһыларын кытта күөн көрсөллөр, дуолан охсуһууга киирэллэр, ол быһыыгар абы-хомуһуну, араас албастары туһаналлар.

³⁸³ Илларионов, В.В. Дьяаны олонхоһуттарын үгэстэрэ / В.В. Илларионов; [эпизиттиир ред. В.А. Ноговицын]; Саха Респ. наукаларын акад., Гуманитар. чинчийи ин-та, М.К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та, фольклор уонна төрүт культура каф., Респ. олонхо ассоц. – Дьокуускай: Бичик, 2006. – 158 с.

«Мас Батыйа» олонхожо бухатыыр мас батыйата суох хайдах да сатамнат. Кэргэн ылыахтаах кыыһа уоран ылбытын, уолун көрдүү барарыгар анаан көрдөөн ылар. Ол эрэ кэнниттэн уолун ир суолун ирдээн, тор суолун тордоон, батаһын сулбуччу тутан, ойбонунан куоҕас кыыл буолан уу аннынан, сордону көрүстэҕинэ сордон, сыанааны көрүстэҕинэ сыанаан буолан устар. Тимир луо балыгы утары төттөрү сэлгиэхтээх луо балык буолан киирсэр. Бу түгэни олонхохут ойуулаан эппитин холобурдуубут: «Мас Батыйа бухатыыр уордаах хаана уолугар оонньоон, тымныылаах хаана сырайыгар тыгыалаан, өймөкөөнүн хаана өһөччү тардан киирдэ. Кэтэҕинэн чинэриэстээн иһэн, мас батыйатынан сулбу тардан ылаат, бабыгыраан баран, били тимир луо балыгы үс үөрэҕэс гына быһа таһыйан баран, хайыһан да көрбөккө бара турда»³⁸⁴. Мас Батыйа үксүгэр да утарсааччыларын судургутук кыайара көстөр. Арай Арсан Дуолай кыыһыныын охсуһуута бэрт хатыһыылаахтык барар. Ол түгэни олонхохут П.Н. Назаров бэрт уус-ураннык хохуйбутун холобурдуубут: «Мас Батыйа бухатыыр батыйатын кэннин диэки быраҕан баран, кыырт саҕа буолан үрдүгэр түһэр»³⁸⁵ – диэн бухатыыр кыыһырбыт омуунун кыырт көтөрүнэн дьүһүннээн этэр. Онтон салгыы «ириэнэх буору тобуктарыгар диэри тобулу тирэннилэр. Тыа сири уу онордулар, уу сири буоллар тыа онордулар»³⁸⁶, – диэн охсуһуу омуунун арыян көрдөрөр.

Мас Батыйа дьоллоох ологу түстүүр айыы бухатыырын быһыытынан уолугар мас батыйатын бэлэхтиир уонна алгыыр:

Күнү-ыйы көрсүһэ төрүүбүт
Күн Эрили бухатыыр оҕобор
Аһыыр адьарайтан араначчылыырын,
Сиир симиэртэн силгийэрин иһин
Ааттаах-суоллаах мас батыйабын
Ытык саастыыбын аныыбын!³⁸⁷

³⁸⁴ Мас Батыйа Бухатыыр / Олонхосут Назаров Парфен Николаевич. Сен-Кельский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков, 1945 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 114. – Л. 7.

³⁸⁵ Эмиэ онно. Л. 13.

³⁸⁶ Эмиэ онно. Л. 13.

³⁸⁷ Эмиэ онно. Л. 19.

Атын да олонхолор сүрүн бухатырдары син эмиэ Мас Батыйа курдук аналларын, ыйаахтарын толорор аналлаахтар. Эрбэхчин Мэргэн ааттыын эрбэх үөһэ биэстэ эргийбит эр бэрдэ, саха саарына буолар. Кини көмө көрдөөбүккэ көмөлөһөн, ол махталыгар ыт оҕотун бэлэхтэппитэ кыыс оҕо кыраһыабайа, талыта буолбутун кэргэн ылара уустаан-ураннаан кэпсэнэр. Олонхоҕо кинилэр уоллара Элиэдэр Бэргэн айыы бухатырынын быһыытынан сырыылара, аҕатынааҕар өссө күүстээбэ-уохтааҕа, Орто дойду дьоллоох олоҕун түстүүр туһугар туруулаһара көстөр.

Түмүктээн эттэххэ, Халымаҕа бэрт былыргыттан номоххо кирибит Ырыа Чөкөөттүүртэн саҕалаан XX үйэ иккис анаарыгар дылы талба талааннаах олонхоһуттар олон ааспыттар. Кинилэр олонхолорун фольклорнай экспедиция кыттыылаахтара С.И. Боло, Н.К. Антонов, П.Е. Ефремов, П.П. Габышев, итиэннэ ордук фольклорист-хомуйааччы Д.Г. Жирков уо.д.а. сурукка-бичиккэ тиһэн үйэтиппиттэрэ. Суруллубут олонхолортон П.Н. Назаров «Мас Батыйа», И.В. Оконешников «Эрбэхчин Мэргэн», К.Н. Третьяков «Үс уоллаах Лабанхаччаан оҕонньор» олонхолор ис хоһооннорунан, образтарынан, ойуулуур-дьүһүннүүр тылын эгэлгэтинэн дыһын Халыма олонхолоро буолаллар. Халыма олонхолоро саха норуотун эрдэтээнни эпическэй матыыптарын, олонхолоһун умнуллубут үгэстэрин илдэ сылдыалларынан ордук сыаналаахтар, кэрэхсэбиллээхтэр.

ТҮМҮК

Түөлбэ олонхоһуттарын уонна кинилэр олонхолорун анаан-минээн үөрэтии-чинчийи саҥа саҕаланан эрэр. Биһиги олонхолооһун үгэстэрин, олонхоһуттар толорор искусстволарын, репертуардарын уопсайынан саба быраҕан үөрэппит буоллахпытына, эдэр фольклористар А.А. Кузьмина, Н.А. Оросина кандидатскай диссертацияларыгар түөлбэ үгэстэри, олонхолооһун уратыларын билинни фольклористика туруорар боппуруостарын быһаарыыга маннайгы дьохуннаах хардыылары онордулар. Кинилэр түөлбэ үгэстэр олохсуйууларын, тарҕаныыларын, түөлбэ олонхолоор сюжеттарын, образтарын анаан-минээн чинчийдилэр.

Сурукка-бичиккэ кирибит олонхолору, олонхоһуттар тустарынан суруйуулары, кинилэр анкеталарын үөрэтэн-чинчийэн уонна биһиги эрдэтээнни үлэлэрбититтэн сабаҕалаан да көрдөхпүтүнэ, үс сүрүн олонхолооһун түөлбэтэ баар буола сылдыбыта көстөр. А.А. Кузьмина олонхолооһун хотугулуу-арҕаа түөлбэтэ баар буола сылдыбытын билинэр да, олохтоох үгэһи арыян көрдөрөр биир да толору олонхо суруллубатах, бэчээттэммэтэх даҕаны. Бу түөлбэҕэ кириэсэр долган олонхоһуттара туспа этнос быһыытынан кириэсэллэр. Кинилэр олонхолорун типологическай өттүнэн тэнни тутан үөрэтиэххэ сөп.

Киин түөлбэҕэ Таатта, Амма, Мэнэ, Чурапчы, Нам, Дүпсүн, Бороҕон, Ханалас олонхоһуттара, ол эбэтэр Н.А. Оросина наардааһынынан Өлүөнэ өрүс орто сүүрүгүнэн сытар Таатта, Амма, Баайаҕа, Алдан тардыыларынан олонхолоон ааспыттар кириэсэллэр. Киин түөлбэ олонхоһуттарын олонхолоро революция быдан инниттэн сурукка-бичиккэ тииһилибит буоланнар, ордук биллэллэр-сураҕыраллар. Киин түөлбэҕэ Тааттаҕа И.Н. Табаахырап, Аммаҕа Т.В. Захаров-Чээбий, Мэнэҕэ Н.А. Абрамов-Кынат, И.И. Бурнашев-Тон Суорун, Чурапчыга И.Г. Теплоухов-Тимофеев, Уус Алданга Наһаар Бөтүкүөп-Олонхоһут Наһаарка, Д.М. Говоров, онтон да атын биллэр олонхоһуттар ааттара киэнник биллэллэрэ, кинилэри утумнаабыттар да бааллара.

Киин түөлбэҕэ ордук тарҕаммыт олонхолорунан “Ньургун Боотур”, “Сылгы уола Дырай”, “Мүлдү Бөбө”, “Кулун Куллустуур”, “Эр

Соботох” буолаллар. Бу олонхолорго айыы аймаҕын араначчылааһын, күн улуустарын көмүскээһин идеята тыл ууһунан, дорҕоон тойугунан, араас мүччүргэннээх түгэннэринэн бэриллэрэ кестөр. Айыы бухатырдарын хорсун-хоодуот сырыыларынан, кыайыыга дьулуурдарынан, сырдык-харана күүстэр охсуһуулары олонхо чаччы героической ис хоһооннообун кэрэһилииллэр. Киин түөлбэ олонхоһуттара олонхону жанр быһыытынан сайыннарбыттара, дьин героической эпос таһымыгар таһаарбыттара бу кинигэбэ ырытыллыбыт И.М. Давыдов, Н.А. Абрамов-Кынат, Р.П. Алексеев, Е.Г. Охлопков-Буоратай, А.Н. Кривошапкин олонхолоруттан дьэнкэтик кестөр. Ол эрэри Э.К. Пекарская, С.В. Ястремская, В.Н. Васильев революция иннигэр суруйбут олонхолоругар эрдэтээнни архаической матыыптар, аҕа ууһун төрүттээччилэр сюжеттара эмиэ тарҕана сылдыбыттарын кэрэһилиир түгэннэр бааллар.

Киин түөлбэ олонхоһуттарыгар аан дойду айыллыыта, сир-дойду үөскээһинэ, ураанхай саха Орто дойдуга олохсуйан, үс саха үөскээһинэ, түөрт саха төрөөн-ууһаан тэнийиитэ бары да олонхолорго биһирэмнээн хоһууларын бэлиэтии көрүөххэ сөп.

Бүлүү түөлбэтигэр олонхолоһун сайда сылдыбытын А. Кузьмина монографиятыгар, атын да ыстатыйаларыгар сиһилии көрдөрбүтэ.

Үс Бүлүүгэ киэнник биллибит-сураҕырбыт олонхоһуттарынан С.Н. Каратаев-Дыгыйар, Ф.Н. Тимофеев-Биэчэрэ, И.М. Харитонов-Саахардаах, Т.А. Лыткин-Ырыа Тиитэп буолаллар. Кинилэр үгүстэрэ көмүстээх Бодойбоҕо киирэннэр, киин улуустар олонхоһуттарын кытта алтыһаннар, ардыгар олонхолоһунна күрэс былдьаһаннар, олонхолорун тылын-өһүн чочуйбуттара, ис хоһоонун сайыннарбыттара. Бу түөлбэбэ “Эр Сobotох”, “Оҕо Тулааһа”, “Уол Дуолан”, “Бэриэт Бэргэн”, “Оҕо Дьулаах”, “Кулдус Бөҕө” курдук аҕа ууһун төрүттээчи олонхолор сюжеттара ордук киэнник тарҕаммыттар.

Бүлүү олонхолорун ис хоһооно, сюжеттара, уустаан-ураннаан хоһуйуулары, орук хоһооннору олонхоттон олонхоҕо көһөрө сылдьан туһаныылары киин түөлбэ олонхоһуттарын үгэстэриттэн улахан уратыта суохтар, арай биирдиилээн түгэннэргэ Аал Луук Маһы хоһуйууга, бухатырдар сырыыларыгар-айаннарыгар, персонажтар дьайыыларыгар көстөн аһаллар.

Бүлүү олонхогуттара олонхолооһун сажаланытыгар уос аһар тойугу, бүтүүтүгэр кутурук салайар тойугу киллэрбиттэрэ олонхо тыла сэттээх, илбистээх диэн өйдөбүлтэн тахсыбытын туоһулуур.

Бүлүү олонхогуттарын анкеталарыттан көрдөххө, киин түөлбэ олонхогуттарыттан итэҕэнэ суох баай репетуардаахтар эбит эрэри, үгүстэрэ суруллубакка хаалбыттара хомолтолоох. Холобур, “Көбөн кус уола Көбүл Бөбө” олонхо баарын айанныт-чинчийээччи Р.К. Маак ХIХ үйэ ортотугар ахтан аһарбыта. Кэлин сэбиэскэй кэмнэ Сунтаар Күүкэйин олонхоһута Д.А. Архипова репертуарыгар баара бэлиэтэммитэ. Кэбээйи олонхоһута (урут Орто Бүлүү улууһугар киирсэрэ) Ф.С. Семенов “Биз уола Бэйбэлдьин бухатыр” олонхото Киин түөлбэҕэ Амма – Мэнэ эргин биллэр “Сылгы уола Дыырай” олонхо сюжетыгар чугас. Ол аата Киин түөлбэ уонна Бүлүү олонхогуттара олонхо эрдэтэнни архаическай сюжеттарын илдэ сылдыбыттарын кэрэһилиллэр.

Хоту түөлбэҕэ Дьяаны, Халыма, Индигир өрүстэр сүннүүлэринэн олорон, ыллаан-туойан ааспыт олонхогуттар киирсэллэр. И.А. Худяков номоххо киирбит Ырыа Чэкэт Тур (Ырыа Чөкөөттүүр) туһунан ХIХ үйэ ортотугар бэлиэтээн суруйбут олонхоһутун Халыма да, Индигир да сүннүүн олонхогуттара билэллэрэ түбэхээрэй буолбатах. Хоту түөлбэ олонхогуттара төһө да тэйиччи олордоллор, билсэллэрин, хардарыта олонхолоһоллорун туһунан олонхогуттар анкеталарыттан, кинилэр тустарынан ахтыылартан, фольклору хомуйааччылар бэлиэтээһиннэриттэн көрүөххэ сөп.

Хоту түөлбэ олонхогуттарын репетуардарын суруйуу нуучча биллиилээх фольклорина И.А. Худяковтан сажалаан, сэбиэскэй кэмнэ С.И. Боло, А.А. Саввин, фольклорист-хомуйааччы Д.Г. Жирков уонна кэнники сүһүөх фольклористар Г.М. Васильев, П.Е. Ефремов, В.В. Илларионов, П.Н. Дмитриев о.д.а. утумнаахтык үлэлээннэр, Дьяаны, Халыма, Абый олонхолорун сурукка-бичиккэ түһэрбиттэрэ, магнитофонунан устан үйэтиппиттэрэ. Ол түмүгэр Дьяаныга Е.Р. Горохов-Сытыкый, М.Н. Горохов-Муойа, Д.А.Томская, Халымаҕа П.Н. Назаров, В.Е. Оконешников, К.Н. Третьяков-Чообуй. Абыйга Г.Ф. Никулин, Муомаҕа Д.М.Слепцов, В.В. Атласов, Өймөкөөннө М.Ф. Аммосов, Н.П. Атласов-Дарай олонхоһут быһыытынан ааттарын-суолларын бигэтик хаалларбыттара. Кинилэр ордук “Хаан Дьаргыстай”,

“Эйгэл-Тэйгэл”, “Эр Соботох”, Бэриэт Мэргэн”, “Үс уоллаах Лабанхаччаан офонньор” сюжеттарын сайыннарбытара. “Эр Соботох” олонхо сюжеттара бары түөлбэлэргэ кизнник биллэр буоллабына, “Дьулуруйар Ньургун Боотур” киин түөлбэ улууустарыгар эрэ кизнник биллэр.

Хоту түөлбэ олонхолоругар И.А. Худяков суруйууларыттан сабалаан, кэнники кэм олонхоһуттарын олонхолоругар тийэ остуоруйа матыыптара кэстөн ааһаллар. Ол да иһин И.А. Худяков олонхону остуоруйа диэбитэ мээнэбэ буолбатах. Хоту улуустар олонхолоругар олонхо уонна остуоруйа алтыһыларын кэнники кэм олонхоһуттара М.Н. Горохов-Муойа “Кыыс бухатыыр”, Д.А. Томская репертуардарыгар дьэнкэтик көрөбүт.

Хоту олонхолорго М.Н. Горохов-Муойа “Кыыс Бухатыыр” олонхотуттан да көрдөххө, дьахтар бухатыырдар чопчу ааттара суохтар. Ол курдук офонньордоох эмээхсин, кыыс бухатыыр, уол, олонхо диэн эрэ этэллэр. Быһыыта, эрдэтээни архаическай олонхолорго персонажтары ааттаһынна суолта уурбаттар эбит диэн түмүк оноруохха сөп.

Хоту олонхолорго кумах куйаар, самаан сайын үгүстүк хоһуулар эрэри, муус тоноро, бухатыыр сүөһүтүн ойбонно үүрэн абалара кэпсэнэр. Муойа олонхотугар айыы уонна абааһы бухатыырдары көрсөр сирдэрэ ойбон хайына буолар. Орто Халыма олонхолоругар айыы да, абааһы да бухатыырдары айанна аттанар суоллара ойбонтон сабаланар. “Мас Батыйа” олонхоҕо бухатыыр уу аннынан балык буолан устан сундулуйар. Манна өрүстэн аһаан-сиэн, аяхтарын ииттинэн олорор хотугу сахалар олохторо тыктарыллан көрдөрүллүбүт диэн сэрэйиэххэ сөп.

Дьааны уонна Халыма олонхолоругар барыларыгар даҕаны айыы бухатыырдарын кэргэттэрэ ааһар албастаах, куотар кубулҕаттаах, түүллэринэн-биттэринэн туох буола турарын көхсүлэринэн сэрэйдэн билэр ураты дьобурдаах буолаллар. Кинилэр, кэргэттэрэ, чугас дьонно уустук балаһыанһа түбэспиттэрин билэ охсон, быһыылар суолга туруналлара үгүстүк кэпсэнэр.

Түөлбэ олонхоһуттара бэйэлэрэ оҕо эрдэхтэриттэн эпическэй эйгэбэ истэ улааппыттарынан өйдөөн, олорор сирдэрин олонхолорун ыллыы-туойа, толоро сылдыаллара бэлиэтэнэр. Эдэрдэр күөн туттар,

холобур гынан кэпсиир, сүгүүрүйэр олонхоһуттарын олонхотун толороллор. Кинилэр, бэйэлэрэ да билбэттэринэн, түөлбэ олонхону үйэтитээччи, тарҕатааччы буолаллар. Билигин кинилэр төһөнөн бэйэлэрин түөлбэлэрин олонхолорун киэн эйгэбэ толороллор да, эдэрдэри көбүлүүллэр да, соччонон тылынан уус-уран айымныбыт – олонхобут – сөргүтүллэр, үйэтийэр кыахтаах. Билигин “Мин олонхо дойдутун оҕотобун”, “Мунха олонхото”, “Уруйдан, улуу олонхобут” конкурстарга сүрүн ирдэбил быһыытынан түөлбэ олонхоһуттар үгэстэрин тугуһан толоруу, тарҕатыы соругун туруорабыт.

ЛИТЕРАТУРА

Алантай Боотур : олонхо / [Е.Г. Охлопков-Буоратай тылыттан С.И. Охлопков суруйуута ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр Т.В. Илларионова, П.Н. Дмитриев ; эппиэттиир ред. В.В. Илларионов ; редкол.: А.Н. Жирков (кылаабынай ред.) уо.д.а.] ; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээби салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц., Олонхо Уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытытыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай : Бичик, 2015. – 192 с. (Саха боотурдара: 21 т.; Т.16).

Алгыстаах Айыы аартыгынан : ыйынньыктар, ахтыылар / Гуманит. чинчийи уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та ; Россия наукаларын академията, Сибиирдээби салаа ; [хомуйан онордулар А.А. Дмитриева, Р.Н. Николаева]. – Дьокуускай : Бичик, 2012. – 160 с.

Алексеев, Р. Олонхохут Наһаары истибиккит дуо?: [Н.А. Петухов] // Кыым. – 1975. – Сэтинньи 28 к.

Алексеев, Э.Е. Проблема формирования лада (на материале якутской народной музыки). Исследование / Э.Е. Алексеев. – Москва : Музыка, 1976. – 288 с.

Андросов, Е.Д. Таатта олонхохуттара, ырыаһытара / Е.Д. Андросов; А.Е. Кулаковскай аатынан культура уонна искусство киинэ; Таатта оройуонун үөрэҕин управлениета. – Дьокуускай : Ситим, 1993. – Ч. 1. – 47 с.

Андросов, Е.Д. Таатта олонхохуттара, ырыаһытара / Е.Д. Андросов; А.Е. Кулаковскай аатынан культура уонна искусство киинэ; Таатта оройуонун үөрэҕин управлениета. – Дьокуускай : Ситим, 1993. – Ч. 2. – 48 с.

Анисимов, Р.Н. Отчёт по I этапу работы «Якутский героический эпос: история изучения эпоса (до начала XXI в)», по лоту № 2.27.1. (Виллойский район, с. Илбенге – г. Виллойск – Верхневиллойский район, с. Верхневиллойск), Республика Саха (Якутия). – Якутск : НИИ Олонхо СВФУ им. М.К. Аммосова, 2011. – 34 с. (рукопись).

Библиография олонхо : методические разработки / Отв. ред. Д.С. Макаров, сост. Т.С. Дьяконова. – Якутск : Изд-во ЯГУ, 1982. – 68 с.

Бурнашев, И.И.-Тон Суорун. Ырыа-тойук / [Г.У.Эргис суруйбута уонна бэчээккэ бэлэмнээбитэ]. – Дьокуускай : Кин. изд-вога, 1944. – 74 с.

Бурцев, Н.Д. Умнуллубат дьүһүннэр. Ахтылар, ыстатыйалар / Н.Д. Бурцев ; [аан тылы суруйда И. Мигалкин]. – Дьокуускай : Бичик, 1995. – 136 с.

Бурцева, Е.И. Д.А. Томская олонхолорун хомуйуу уонна бэчээккэ таһаарыы // Дьааны олонхо төрүт уус дойдута : ахтылар ыстатыйалар хомурунньуктара / Өксөкүлээх Өлөксөй аатынан Норуоттар доҕордоһууларын дьиэтэ, Респ. Олонхо киинэ [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: Е.Н. Протодияконова, М.А. Стручкова; отв. ред. А.Е. Захарова]. – Дьокуускай, 2013.

Васильев, Г.М. Живой родник: об устной поэзии якутов / Г.М. Васильев ; Ин-т яз., лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Якутск : Кн. изд-во, 1973. – 303 с.

Васильев, Г.М. Якутское стихосложения / Г.М. Васильев ; АН СССР. Якут. филиал Сиб. отд-ния. Ин-т языка, литературы и истории. – Якутск : Кн. из-во, 1965. – 125 с.

Винокуров, В.Е. Улуу көһүү / В.Е. Винокуров. – Орто Халыма, 2008. – 153 с.

Габышев, Н. Олонхоһут дьоло // Хотугу сулус. – 1969. – №8. – 122-126 с.

Говоров, Д.М. Мүлдү Бөбө = Непобедимый Мюльджю Беге : олонхо в 2 кн. / Дмитрий Говоров ; [сост. А.Н. Жирков; худож.: А.П. Мунхалов, Дь.А. Бойтунов; пер. с якут. Е.С. Сидорова] ; Нац. организац. ком. Респ. Саха (Якутия) по подгот. и проведению Десятилетия олонхо (2006-2015), Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. народов Севера, М-во образования и науки Рос. Федерации, Сев-Вост. федер. ун-т им. М.К. Аммосова. – Якутск : Бичик, 2010. – Кн. 1. – 447 с.; Кн. 2. – 318 с.

Дмитриев, П. Норуот талааннаабын дьылҕата / П. Дмитриев // Кыым. – 1993. – Ыам ыйын 19 к. – С. 4.

Дмитриев, П.Н. Олонхо уонна театр / П.Н. Дмитриев // Бэлэм буол. – 1975. – Алтынны 12 к.

Дмитриева, А.А. Из истории собирания и изучения олонхо Вилюйского региона / А.А. Дмитриева // Якутский архив. Историко-документальный, научно-популярный иллюстративный журнал. – Якутск, 2004. – № 1 (12). – С. 48-52.

Дмитриева, А.А. Олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы : автореф. дисс. канд. фил. наук / Дмитриева А.А.; Ин-т монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН. – Улан-Удэ, 2008. – 23 с.

Доклады и резолюции I съезда советских писателей ЯАССР (июль 1939). – Якутск : Гос. издат., 1940. – С. 78.– 112 с.

Дырай Бэргэн: олонхо / Россия наукаларын акад., Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийилэр уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц. ; [олонхохут У.Г. Нохсоров сурукка бэйэтин түһэриитэ; бэчээккэ бэлэмнээтэ, кирири ыстатыһаны, текстол. быһаарыылара, ыйынныктары С.Д. Мухоплева онордо; эппиэттиир ред. Н.Н. Ефремов]. – Дьокуускай : Бичик, 2009. – 333 с.

Дүлэй нэһилиэгин олонхолоро / Россия наукаларын акад. Сиб. салаатын Гуманит. чинчийи уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та ; [хоһоонунан наардааһыны онордо В.В. Илларионов; эппиэттиир ред. Н.И. Попова; кирири ыст. суруйдулар: В.В. Илларионов, Н.А. Оросина]. – Дьокуускай : ГЧУоААХНПИ, 2013. – 265 с.

Дьяконова, Н.А. Фольклор Хангаласского улуса / Н.А. Дьяконова // Хангаласский улус: история, культура, фольклор / Адм. муницип. р-на “Хангалас. улус (район) ; Ин-т гуманитар. исслед. АН РС(Я) ; [сост. Д.С. Аргунов и др.]. – Якутск : Бичик, 2007. – С. 178-187.

Емельянов, Н.В. Сюжеты олонхо о родоначальниках племени / Н.В. Емельянов, отв. ред. С.Ю. Неклюдов, Е.Е. Новик ; Акад. наук СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва : Наука, 1990. – 208 с.

Емельянов, Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо / Н.В. Емельянов, отв. ред. С.Ю. Неклюдов ; АН СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва : Наука, 1983. – 248 с.

Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо о защитниках племени / Н.В. Емельянов, отв. ред. В.М. Никифоров ; Акад. наук Респ. Саха (Якутия) ; Ин-т гуманитар. исслед. – Новосибирск : “Наука”, Сиб. издат. фирма РАН, 2000. – 187 с.

Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо / Н.В. Емельянов ; отв. ред. Б.Н. Путилов ; АН СССР, Сиб. отд-ние, Якут. фил., Ин-т яз., лит. и истории. – Москва : Наука, 1980. – 375 с.

Еремеев, В.П. Саахардаах Дьуона ырыалара / В.П. Еремеев // Кыым. – 1982. – Сэтинньи 21 күнэ.

Ермолаев, В. Чурапчы олонхоһуттара / Ермолаев В. – Дьокуускай : Бичик, 1997. – 48 с.

Ермолаев, В.Ф. Дойдум сириҥ олонхоһуттара уонна олонхолоро / В.Ф. Ермолаев ; [науч. ред. В.В. Илларионов]. – Дьокуускай : Алаас, 2015. – 256 с.

Ефремов, П.Е. О фольклоре Нюрбинского и Сунтарского районов / П.Е. Ефремов // Научные сообщения (Якут. филиал Сиб. отделения АН СССР). – Якутск, 1961. Вып. 6. – С. 86-89.

Жирков, Д.Г. Халыма олонхолоро / Д.Г. Жирков; бэчээккэ бэлэмнээтэ: О.А. Винокурова. – Орто Халыма, 2008. – 94 с.

Жирмунский, В.М. Тюркский героический эпос : избр. тр. / В.М. Жирмунский ; [отв. ред. и ав. предисл.: А.Н. Кононов, Е.М. Мелетинский ; Акад. наук СССР, отд-ние лит. и яз.]. – Ленинград : Наука, 1974. – 726 с.

Захарова, А.Е. Архаическая ритуально-обрядовая символика народа саха (по материалам олонхо) / А.Е. Захарова ; отв. ред. Г.И. Варламова ; Акад. наук Респ. Саха (Якутия) ; Ин-т гуманитар. исслед. – Новосибирск : Наука, 2004. – 312 с.

Захаров, П.В. Олонхоһут идэлээбэ быһыһаабыта // Аммабын Чээбийди туойдахпына: Т.В. Захаров-Чээбий төрөөбүтэ 135 сылыгар / [хомуйан онордо П.И. Караканов ; киири тылы суруйда “Амма улууһа” муницип. тэриллии баһылыга А. Артемьев]. – Дьокуускай : Саха полиграфиздат, 2003. – С. 67-70.

Захаров, Т.В.-Чээбий. Ала-Булкун : олонхо /РАН Сиб. отд-е Якут. ин-т яз. лит. и ист. [Запись В.Н. Васильева ; подг. текста Э.К. Пекарского, Н.В. Емельянова; пер. Г.В. Баишева-Алтан Сарына]. – Якутск [б.и.], 1994. – 104 с. (Образцы народной литературы якутов. Вып. 2).

Иванов, И.Н. Саахардаах Дьуона // Мэгэдьэк. Ньурба улууһа / Хомуйан онордо Е.Е. Алексеев. – Дьокуускай : Бичик, 2004. – С. 83-89.

Илларионов, В.В. Таатта олонхоһуттарын үтүө үгэстэрэ // Коммунист. – 1978. – Алтынньы 3 к.

Илларионов, В.В. Искусство якутских олонхосутов / В.В. Илларионов, ред. С.Н. Азбелев, Н.В. Емельянов ; АН СССР, Сиб. отд-ние Якут. фил. ; Ин-т яз., лит. и истории. – Якутск : Кн изд-во 1982. – 128 с.

Илларионов, В.В. Түөлбэ олонхолоор //Эдэр коммунист. – 1990. – Атырдьах ыйын 8 к.

Илларионов, В.В. Таатта – олонхо уйата // Кыым. – 1991. – Балаҕан ыйын 4 к. – С. 4.

Илларионов, В.В. Сказочные мотивы в эпическом репертуаре Н.А. Абрамова-Кынат // Фольклор и современная культура: сб. науч. тр. / Ин-т яз., лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Якутск : ЯНЦ СО РАН, 1991. – 109-114 с.

Илларионов, В.В. Эпический репертуар Н.А. Абрамова-Кыната // Поэтика эпического повествования : сб. науч. тр. – Якутск : ЯНЦ СО РАН, 1993. – С. 71-92.

Илларионов, В.В. Сказительство в системе фольклорной традиции народа саха : дис. в виде науч. докл. насоиск. учен. степени д.филол.н./В.В. Илларионов ; Бурят. ин-т обществ. наук СО РАН. – Якутск, 1997. – 53 с.

Илларионов, В.В. С.А. Зверев уонна кини туһунан ахтыылар // Айыылартан айдарыылаах: С.А. Зверев туһунан ахтыылар. – Дьокуускай: Бичик, 2000. – 3-13 с.

Илларионов, В.В. Олонхоһут А.С. Васильев: олоҕо уонна айар үлэтэ / М.К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та; В.В. Илларионов. – Дьокуускай : Тип. департамента нач. и сред. проф. образования М-ва образования РС (Я), 2000. – 119 с.

Илларионов, В.В. Якутское сказительство и проблемы возрождения олонхо / В.В. Илларионов; отв. ред. Н.А. Алексеев ; М-во образования и науки ; Якут. гос. ун-т им. М.К. Аммосова. – Новосибирск : Наука, 2006. – 189 с.

Илларионов, В.В. Олонхо алыптаах эйгэтэ: (ыстатыйалар, санаалар, сээрэгэниилэр) / В.В. Илларионов ; [хомуйан онордо Т.В. Илларионова]; М.К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та. – Дьокуускай : Бичик, 2006. – 334 с.

Илларионов, В.В. Дьааны олонхоһуттарын үгэстэрэ / В.В. Илларионов; [эппиэттиир ред. В.А. Ноговицын]; Саха Респ. наукаларын акад., Гуманитар. чинчийи ин-та, М.К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та, фольклор уонна төрүт культура каф., Респ. олонхо ассоц. – Дьокуускай: Бичик, 2006. – 158 с.

Илларионов, В.В. Введение в курс “Олонхovedение”: учеб. пособие / В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; [науч. ред. М.И. Борисов] ; Федер. агенство по образованию, Санкт-Петербург. гуманитар. ун-т профсоюзов, Якут. фил., Якут. гос. ун-т им. М.К. Аммосова. – Якутск : Бичик, 2009. – 47 с.

Илларионов, В.В. Фольклор улуса // Намский улус: история, культура, фольклор / Адм. муницип. образования “Намский улус”; Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. народов Севера СО РАН ; [сост.: А.Д. Бугаева, М.С. Игнатьева, И.З. Кривошапкин ; отв. ред., авт. предисл. В.Н. Иванов]. – Якутск : Бичик, 2010. – С. 399-402.

Илларионов, В.В. Якутские сказители в научном наследии В.Н. Васильева / В.В. Илларионов // Во имя возрождения и развития культуры народов Сибири: рус. этногр. традиция : материалы Всерос. науч.-полевого семинара, посвящ. 100-летию А.А. Попова и 125-летию В.Н. Васильева (2003 г.), и Всерос. науч. конф. “И.В. Попов – основоположник изобразительного искусства Якутии: основатель, просветитель, гуманист”, посвящ. 130 летию И.В. Попова (2004 г.). – Новосибирск : Наука, 2010. – С. 8-36.

Илларионов, В.В. Дьүлэй нэһилиэгин олонхоһуттара уонна Э.К. Пекарской / В.В. Илларионов, Н.А. Оросина // Дьүлэй нэһилиэгин олонхолоро / Россия наукаларын акад. Сиб. салаатын Гуманит. чинчийии уонна абыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та; [хоһоонунан наардааһыны онордо В.В. Илларионов; эппиэттиир ред. Н.И. Попова; киирии ыст. суруйдулар: В.В. Илларионов, Н.А. Оросина]. – Дьокуускай : ГЧуоААХНПИ, 2013. – С. 3-12.

Илларионов, В.В. Н.С. Горохов: первые записи олонхо и их перевод на русский язык (к изучению верхоянской эпической традиции) / В.В. Илларионов // Северо-Восточный гуманитарный вестник. – 2014. – №1(8). – 93-98.

Илларионов, В.В. Традиции верхоянских олонхосутов в записях И.А. Худякова / В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2014. – № 12. Ч. 3. – С. 88-91.

Илларионов, В.В. Верхоянские сказительские традиции в эпических традициях М.Н. Горохова/В.В. Илларионов//Вестник СВФУ им. М.К. Аммосова. – 2015. – №5 (49). – С. 87-101.

Илларионова, Т.В. Текстология олонхо «Могучий Эр Соготох» (сравнительный анализ разновременных записей олонхо) / Т.В. Илларионова; отв. ред. Е.Н. Кузьмина; М-во образования и науки Рос. Федерации, Якут. гос. ун-т им. М.К. Аммосова. – Новосибирск : Наука, 2008. – 95 с.

Илларионова, Т.В. Типические места героического эпоса якутов / Т.В. Илларионова, М.Н. Петрова // Кузьмина Е.Н. Указатель типических мест героического эпоса народов Сибири / Е.Н. Кузьмина. – Новосибирск : Изд-во СО РАН, 2005. – С. 1217-1371.

Коркина, Е.И. Северо-Восточная диалектная зона якутского языка. – Новосибирск : Наука, 1992. – 267 с.

Корякин, Н.П. Оһуокай оонньуутун оһуордааччылар / Н.П. Корякин // Үөһээ Бүлүү. Бэбэһээ. Бүгүн. Сарсын / Хомуйан онордо П.И. Докторов. – Дьокуускай : Кудук, 2001. – С. 144–145.

Көр Буурай бухатыыр / Н. Александров-Ынта Никиитэ; суруйбута И.Н. Григорьев; бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов, Г.М. Федотов. – Дьокуускай : Тобул, 2002. – 192 с.

Көр Буурай : олонхо / [Н.С. Александров-Ынта Никиитэ тылыттан И.Н. Григорьев суруйууга; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов уо.д.а.; редкол.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.] ; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээҕи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна Хотугу аҕыйах ахсааннаах омуртар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц. ; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илиини федер. ун-т, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн бытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай : Бичик, 2014. – 336 с.

Ксенофонтов, Г.В. Ураанхай сахалар: очерки по древней истории якутов / Г.В. Ксенофонтов. – Якутск: Бичик, 1992. – Том 2. – 318 с.

Ксенофонтов, В.К. Норуот ырыаһыта Саахардаах / В.К. Ксенофонтов // Коммунизм суола. –Ньурба. – 1990. – Бэс ыйын 18 күнэ.

Кудрина, М.Е. Олонхоһуту истибитим / М.Е. Кудрина // Халыма долгуннара. – 2005. – Кулун тутар 20 күнэ.

Кузьмина, А.А. Олонхо Вилюйского региона: бытование, сюжетно-композиционная структура, образы : [монография] / А.А. Кузьмина ; отв. ред. д.филол.н., проф. В.В. Илларионов ; Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. народов Севера, Сиб. отд-ния Рос. акад. наук. – Новосибирск : Наука, 2014. – 158 с.

Кулаковской, Р.А. Аҕам олоҕо: ахтыы-сэһэн / Р.А. Кулаковской. – Дьокуускай : Кн. изд-во, 1990. – 288 с.

Кулдус Бөжө: олонхо / Ион Харитонов-Саакырдаах Дьуона ; РНА СР Саха сиринээҥи науч. киинэ ; Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуртар проблемаларын ин-та ; М.К. Аммосов аатынан Саха гос. ун-та ; бэчээккэ бэлэмнээтилэр Т.В. Илларионова, В.П. Алексеева ; [эппиэттиир ред. В.В. Илларионов ; аан тыл ааптардара: В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова]. – Дьокуускай : Бичик, 2009. – 195 с.

Күннүк Уурастыырап. Чээбий Түмэппий / К. Урастыырап // Хатаптын саҕабын : ыстатыйалар, бэлиэтээһиннэр, ахтыылар, этиилэр / К. Уурастыырап. – Дьокуускай : Кинигэ изд-вота, 1979. – С. 199-219.

Маак, Р.К. Вилюйский округ Якутской области / Р.К. Маак. – 2-е изд. – Москва : Яна, 1994. – 592 с.

Мигалкин, А.В. Санкт-Петербург куоракка баар Россия наукаларын Академиятын нуучча литературатын институтун (Пушкин дьиэтэ) фонграмма архивыгар буоскабай валикка (1902-1903 сс.) уһуллан харалла сытар сахалар сангаларын туһунан / А.В. Мигалкин // Илин. – 2012. – №4. – С. 16-21.

Мухоплева, С.Д. Олонхоһут Үстүүн Нохсоороп уонна кини “Дыбырай Бэргэн” олонхото // Дыбырай Бэргэн : олонхо / Россия наукаларын акад.; Сиб. салаатын гуманитар. чинчийиилэр уонна аҕыйах ахсааннаах хотугу норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц.; [олонхоһут У.Г. Нохсоров сурукка бэйэтин түһэриитэ ; бэчээккэ бэлэмнээтэ, кириии ыстатыйаны, текстол. быһаарыылары, ыйынныыктары С.Д. Мухоплева онордо ; эппиэттиир ред. Н.Н. Ефремов]. – Дьокуускай : Бичик, 2009. – С. 9.

Могучий Эр Соготох=Модун Эр Соготох : якут. героич. эпос./ [Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Ин-т филологии; ред. кол.: Н.А. Алексеев и др. ; сказитель В.О. Каратаев; подг. текст: В.В. Илларионов: пер.: П.Е. Ефремов, С.П. Ойунская, Н.В. Емельянов ; вступ. ст.: Н.В. Емельянов, В.В. Илларионов, С.П. Рожнова; музыкавед. ст. Э.Е. Алексеева]. – Новосибирск : Наука, Сиб. издат. фирма РАН, 1996. – 437 с.

Мухоплева, С.Д. Саха сиринээҥи научнай киин архыыбыгар харалла сытар Бүлүү түөлбэтин олонхолоро / С.Д. Мухоплева // Якутский архив. Историко-документальный научно-популярный иллюстративный журнал. – Якутск, 2010. – №2. – С. 65-70.

Мүлдүүет Бөжө: олонхо / [М.И. Саввин тылыттан И.В. Охлопков суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова, Н.А. Дьяконова; редкол.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.] ; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээжи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” асоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Хотугулуу-Илинни норуоттар тылларын уонна культураларын ин-та, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай : Бичик, 2014. – 520 с. (Саха боотурдара: 21 т.; Т. 14).

Мэнэ Ханалас олонхоһуттара / М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федеральной ун-т, Олонхо науч.-чинчийэр ин-та; Мэнэ Ханалас оройуоннааҕы киин б-ката Мэнэ Ханалас олонхо асоц. ; [хомуйан онордулар: А.М. Апросимов, Ю.П. Борисов, В.В. Обоюкова ; эппиэттиир ред. Р.Н. Анисимов.]. – Дьокуускай : Алаас, 2013. – 320 с.

Никифоров, К.Н. Хабытта Бэргэн : олонхо / К.Н. Никифоров-Лөкөчөөн; ред. кол. В.Н. Иванов уо.д.а. ; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Олонхо науч.-чинчийэр ин-та. – Дьокуускай : ХИФУ изд. дьыэтэ, 2012. – 388 с.

Николаев, П.И. Ынта Никиитэ / П.И. Николаев // Көр Буурай : олонхо / [Н.С. Александров-Ынта Никиитэ тылыттан И.Н. Григорьев суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов уо.д.а.; редкол.: А.Н. Жирков (бас ред.) уо.д.а.] ; Рос. наукаларын акад., Сибиирдээжи салаа, Гуманитар. чинчийи уонна Хотугу аҕыйах ахсааннаах омуктар проблемаларын ин-та, Респ. “Олонхо” асоц., М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т, Олонхо уон сылын (2006-2015 сс.) бэлэмнээн ытыгыга Саха Респ. нац. тэрийэр ком. – Дьокуускай : Бичик, 2014. – С. 325-331.

Норуот ырыаһыта Устин Нохсоороп: ыстатыйалар, ахтыылар, айымньылар, докумуоннар: биобиблиогр. ыйыннык / Саха Респ. наукатын акад., гуманитар. чинчийи ин-та; Респ. “Олонхо асоц.” обществ. тэрилтэ ; [хомуйан бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Капитонова, Л.У. Нохсорова, Т.М. Нохсорова; эппиэттиир ред. уонна кирири тыл авт. С.Д. Мухоплева]. – Дьокуускай : ИГИ АН РС(Я), 2007. – 241 с.

Образцы народной литературы якутов / под ред. Э.К. Пекарского: [в 3-х т.: в 1 т. семь олонхо представляют законченную запись – остальные

отрывки из разных олонхо. Все выпуски имеют сплошную нумерацию]. – Санкт-Петербург : Тип. Императорской АН, 1907-1911. – Т. 1, вып. I-V. – 1907-1911. – 475 с.

Образцы народной литературы якутов / собранные И.А. Худяковым; издаваемые под редакцией Э.К. Пекарского. – Санкт-Петербург : Тип. Имп. АН. Т. 2. Вып. 1. – 1913. – 190 с.; вып. 2. – 1918. – 258 с.

Ойунский, П.А. Эпоха счастья и радости / П.А. Ойунский // Социалистическая Якутия. – 1937. – 9 мая.

Ойуунускай, П.А. Эрэлигийэ үөскээһинэ: абааһы таңара, иччи-айһы, удаган-ойуун / П.А. Ойуунускай. – Дьокуускай : Госиздат, 1930. – 27 с.

Ойуун кырырылара / [С.Д. Мухоплева, Л.Ф. Рожина бэчээккэ бэлэмнээтилэр]. — Дьокуускай : Полиграфиздат, 1993. – С. 36-39.

Олонхо биһигэр: (фольклорист И.В. Пухов төрөөбүтэ 100 сылыгар) / [хомуян онордулар: М.З. Сивцева уо.д.а.; редкол.: А.Н. Жирков (эпипиэттиир ред.) уо.д.а.]. – Дьокуускай : Бичик, 2004. – 237 с.

Олонхосуты Якутии : справочник / М-во образования и науки РФ, ФГАОУ ВПО “Сев.-Вост. федер. ун-т им. М.К. Аммосова”, Науч.-исслед. ин-т Олонхо ; [сост.: Л.Н. Герасимова и др.; редкол.: В.Н. Иванов (гл. ред.), М.Т. Гоголева, А.Ф. Корякина]. – Якутск : Издательский дом СВФУ, 2013. – 155 с.

Олонхо ытык эйгэтэ / “Горн. улууһа” муницип. оройуон дьаһалтата, “Горн. улууһа” муницип. оройуон “Культурнай нэһилиэстибэ уонна социал.-культур. технологиялар иһитиннэрэр-метод. кииннэрэ” муницип. тэрилтэтэ; [хомуян онордулар: Е.А. Семенова уо.д.а.; бэчээккэ бэлэмнээтэ ред. В.И. Алексеев]. – Бэрдьигэстээх : «Үлэ күүһэ» хаһыат ред., 2010. – 271 с.

Оросина, Н.А. Таттинская локальная традиция якутского эпоса олонхо: формы бытования, основные образы и мотивы : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук / Н.А. Оросина; Институт языка, литературы и искусства им. Г. Цадасы Дагестанского ИЦ РАН. – Махачкала, 2015. – 23 с.

Пахомов, А.К. Кыыл Уола – С.А. Зверев / А.К. Пахомов // Зверев Д.С. Алгыс түстэниитэ (Аҕам туһунан “Аман өс” кинигэ салгыыта) / Д.С. Зверев. – Дьокуускай : Смоленскайдааҕы полиграф. комбинат, 1999. – С. 106-112.

Пекарский Э.К. Словарь якутского языка : в 3 томах / Э.К. Пекарский. – Ленинград : АН СССР, 1958-1959. – 3858 стлб.

Попов, А.А. О жизни и устном народном творчестве долган // Долганский фольклор / А.А. Попов ; вступ. ст., тексты и пер. А.А. Попова ; лит. обраб. Е.М. Тагер ; общ. ред. М.А. Сергеева. – Москва : Советский писатель, 1937. – С. 7-26.

Попов, П.Н. Олонхоһут, ырыаһыт, артист / П.Н. Попов // Лена маяктара. – 1966. – Муус устар 17 к. – С.4.

Попов, П.Н. Оһуокай, олонхо – сахалар культуралара : [осуоһай, олонхо – традиц. кудьтура якутов ; III слет олонхосутов, народных певцов и мелодистов в Сунтаре] / П.Н. Попов // Сунтаардар ыллыыллар. – Якутскай, 1963. – С. 3-7.

Попова, Г.С. Локальные традиции эпоса олонхо: (на примере Мегинского улуса) / Г.С. Попова, Г.А. Сосина. – Якутск : Компания “Даниалмас”, 2013. – 200 с.

Путилов, Б.Н. Героический эпос и действительность / Б.Н. Путилов ; АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Ленинград : Наука, Ленинградское отделение, 1988. – 223 с.

Пухов, И.В. Исполнение олонхо / И.В. Пухов // Докл. на II научной сессии ИЯЛИ. – Якутск, 1951. – Вып. 1: История и филология. – С. 133-164.

Пухов, И.В. Якутский героический эпос олонхо: основные образы / И.В. Пухов, отв. ред. Е.М. Мелетинский; Ин-т мировой лит. им. А.М. Горького АН СССР ; Ин-т яз. лит. и истории ЯФ СО АН СССР. – Москва : Наука, 1962 – 256 с.

Своднай түмүллүбүт олонхо оноһуоллуутугар // Хотугу сулус. – 1940. – № 3. – С. 3-5.

Серошевский, В.Л. Якуты: опыт этнографического исследования / В.Л. Серошевский ; предисл. С.А. Степанова; коммент. М.Я. Жорницкой, Ш.Ф. Мухамедьяров; худ. В.К. Кузнецов. – Москва, 1993. – 2-е изд. – 713 с.

Сивцева, М.З. Уран тыл баһылыктара: [Уус Алдан улууһа / сост. М.З. Сивцева]. – Дьокуускай : ООО Компания «Дани Алмас», 2009. – 61 с.

Сивцева, У.П. Энсиэли хочотун олонхоһуттара / [У.П. Сивцева]. – Нам, 2008. – 82 с.

Смирнов, Ю.И. Подвижник зарождавшейся науки // Худяков И.А. Краткое описание Верхоянского округа (отдельные главы) / И.А. Худяков. – Якутск : Бичик, 2002. – С. 4-17.

Соров, М.Г. Олонхохут Дарабыан / М.Г. Соров // Коммунист. – 1970. – Кулун тутар 7 күнэ.

Старостина, М.И. Олонхо и олонхосуты Колымы // Фольклор и литература народов Сибири: традиции и новации : материалы Всероссийской научно-практической конференции “Фольклор и литература Сибири: традиции и новации”, посвященной 100-летию Г.У. Эргиса и Г.М. Васильев (г. Якутск, 24-25 нояб. 2008 г.). – Якутск : Изд-во ИГИ и ПМНС СО РАН, 2010. – С. 95-97.

Стручкова, И.И. Дьааны олонхохуттара уонна кинилэр олонхону толорор үгэстэрэ / И.И. Стручкова. – Якутск, 2014. - 88 с.

Стручкова, И.И. Киһи кэрэмэхэ Эдьий Дарыйа / И.И. Стручкова // Дьааны – олонхо төрүт-уус дойдуга : ахтыылар, ыстатыйалар хомуурунньуктара / бэчээккэ бэлэмнээтилэр: Е.Н. Протодияконова, М.А. Стручкова. – Дьокуускай : РИО ДДН им. А.Е. Кулаковского, 2013. – С. 51-53.

Сунтаар – олонхо дойдута : ахтыылар, ыстатыйалар, сэхэргэһиилэр / “Сунтаар улууһа” муницип. тэриллии культуураҕа уонна дух. сайдыыга салаата ; [хомуйан онордулар: Г.А. Самойлова, Н.А. Егорова, С.Ю. Еремеева ; ред. В.В. Илларионов]. – Дьокуускай : Бичик, 2010. – 196 с.

Сылгы уола Дьырай бухатыыр: олонхо = Сын лошади богатырь Дьырай : олонхо / И.И. Бурнашев-Тонг Суорун / [вступ. ст., коммен., указ.: В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; пер. на рус. яз. Е.С. Сидоров] ; М-во образования и науки Рос. Федерации, ФГАОУ ВПО “Сев.-Вост. федер. ун-т им. М.К. Аммосова”, Науч.-исслед. ин-т Олонхо, Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. народов Севера СО РАН. – Якутск : Издат. дом СВФУ, 2013. – 371 с.

Тихонов, П.М.-Тэрчи. Чээбий – илин энээр улууустар оскуолалара // Улуу олонхохут Чээбий : ахтыылар, ыстатыйалар / [хомуйан онордо Е.Д. Уварова ; эпп. эрэд. С.Д. Мухоплева]. – Дьокуускай : Бичик, 2014. – С. 146-148.

Тобуроков, Н.Н. История якутской литературы (середина XIX – начало XX века) / Н.Н. Тобуроков, Г.С. Сыромятников, Н. А. Габышев, М.Г. Михайлова; Якут. ин-т яз., лит. и истории СО РАН. – Якутск : ЯНЦ СО РАН, 1993. – 195 с.

Тоџо туойбат буолуомуй...: норуот ырыаһыта Екатерина Иванова (1891-1964) : ахтыылар, ырытыылар, айымньылар, биобиблиогр. ыйын-нык / Амма улууһа, Сулҕаччы нэһилиэгин б-ката ; [хомуйан онордо Е.В. Попова]. – Амма: [и.с.], 2006. – 91 с.

Тойон Ньургун: олонхо / Саха Респ. наукаларын акад. Гуманит. чинчийи ин-та ; Респ. “Олонхо” ассоц. ; [олонхоһут И.М. Давыдов-Дарыбыан тылыттан Р.А. Кулаковскай суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтэ Н.А. Дьяконова; эппиэттир ред. П.Н. Дмитриев]. – Дьокуускай : Бичик, 2003. – 240 с. (Саха боотурдара: 21 томнаах; т. 2).

Тон Саар бухатыыр : олонхо / [С.Н. Каратаев тылыттан А.А. Саввин суруйда; бэчээккэ бэлэмнээтилэр В.В. Илларионов, Г.С. Васильев, Т.В. Илларионова] ; Саха Республикатын наукаларын акад., Гуманит. чинчийи ин-та, Респ. “Олонхо” ассоц. ; эппиэттир ред. И.Е. Алексеев. – Дьокуускай : Бичик, 2004. – 237 с. (Саха боотурдара: 21 т., 3 т.).

Тон Суорун талба талаана / [хомуйан онордулар: Т.В. Илларионова, Т.Ф. Сосин ; ред. В.В. Илларионов]. – Дьокуускай : Алаас, 2012. – 208 с.

Уварова, Е.Д. Улуу Чээбий олонхотун оскуолата // Улуу олонхоһут Чээбий: ахтыылар, ыстатыйалар / [хомуйан онордо Е.Д. Уварова; эпп. эрд. С.Д. Мухоплева]. – Дьокуускай : Бичик, 2014. – С. 52-59.

Улуу дыансал олонхоһуттар: [Усть-Алдан. олонхосуты / сост. М.З. Сивцева]. – Дьокуускай : ИПО «Glyans» Центра культуры им. А.Е. Кулаковского, 2011.

Улуу олонхоһут Чээбий: ахтыылар, ыстатыйалар / [хомуйан онордо Е.Д. Уварова; эпп. эрд. С.Д. Мухоплева]. – Дьокуускай : Бичик, 2014. – 160 с.

Уол Дугуй бухатыыр: олонхо / (Олонхосут Е.И. Кардашевский; авт. и рук. проекта В.В. Илларионов ; Рос. акад. наук, Сиб. отд-ние, Ин-т гуманитар. исслед. и проблем малочисл. нар. Севера ; Сев-Вост. федер. ун-т им. М.К. Аммосова; Ин-т языков и культуры Сев-Вост. России). – Якутск, 2014. – 208 с.

Уол Дуолан бухатыыр : олонхо / Россия наукаларын акад. ; Сиб. салаатын Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аһыах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та; Респ. “Олонхо” ассоц. ; [олонхоһут М.З. Мартынов тылыттан А.А. Саввин суруйуута; бэчээккэ бэлэмнээтилэр, киири ыстатыйаны суруйдулар; В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова;

эпийэтиир ред. Н.А. Алексеев]. – Дьокуускай : Бичик, 2010. – 243 с. – (Саха боотурдара: 21 томнаах; Т. 7).

Филиппов, В.П. Үөмэстэй Бэргэн : олонхо / В.П. Филиппов-Амыырыскай: [олонхохут тылыттан В.В. Ефремов суруйда: хомуйан онордулар: Д.И. Захарова, М.Д. Ноговицына, Н.К. Яковлева ; эпийэтиир ред. С.П. Онуфриева-Амгинская]. – Дьокуускай : Бичик, 2008. – 348 с.

Филиппова, Т.И. Саха театра: 1930-1980 сыллардаагы олобуттан ахтыы / Т.И. Филиппова. – Дьокуускай : Бичик, 2000. – 133 с.

Хара дьоруо аттаах Хара Ньургун бухатыыр : олонхо / А.Н. Кривошапкин; [бэчээккэ бэлэмнээтилэр: В.В. Илларионов, Т.В. Илларионова; олонхохут тылыттан Е.Е. Лукин суруйуута; эпийэтиир ред. П.Н. Дмитриев; аан тыл авт. В.В. Илларионов] ; Россия наукаларын акад. Сибиридээҕи салаатын Саха Сиринээҕи науч. киинэ ; Гуманитар. чинчийи уонна хотугу аҕыйах ахсааннаах норуоттар проблемаларын ин-та ; М.К. Аммосов аатынан Хотугулуу-Илинни федер. ун-т., Олонхо науч.-чинчийэр ин-та. – Дьокуускай : ГЧУо ХААНПИ, 2011. – 100 с.

Хатаппын саҕабын : ыстатыйалар, бэлиэтээһиннэр, ахтыылар, этиилэр / К. Урастырап. – Дьокуускай : Кинигэ изд-вота, 1979. – 424 с.

Худяков, И.А. Верхоянский сборник: якутские сказки, песни, загадки и пословицы, а также русские сказки и песни, записанные в Верхоянском округе / изд. на средства И.М. Сибирякова. – Иркутск : Тип. К.И. Витковского, 1890. – 314 с. (Записки Восточно-сибирского отдела императорского русского географического общества по этнографии. Т. 1, вып. 3).

Худяков, И.А. Краткое описание Верхоянского округа / И.А. Худяков; под ред. чл.-кор. АН СССР В.Г. Базанова ; подгот. текста О.Б.Алексеевой; ред. якут. текстов и примеч.; Г.У. Эргиса, Н.В. Емельянова, П.Е. Ефремова; вступ. ст. В.Г. Базанова и Н.В. Емельянова]; Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом), Ин-т истории, яз. и лит. ЯФ СО АН СССР. – Ленинград : Наука, Ленингр. отд-е, 1969. – 437 с.

Чурапчы улууһун олонхохуттара : антология / Олонхо уон сылын бэлэмнээн ыттар СР нац. тэрийэр кэмитиэтэ, СР культураҕа уонна духуобунай сайдыыга министиэристибэтэ, М. К. Аммосов аатынан ХИФУ уо.д.а. ; [хомуйан онордулар: М.А. Герасимова, Е.Н. Протодьяконова, Р.Н. Анисимов ; редкол.: В.Н. Иванов (бас ред.), А.Н. Жирков, А.А. Кузьмина уо.д.а.]. – Дьокуускай : Алаас, 2015. – 368 с.

Эргис, Г.У. Богатырский эпос якутов – олонхо // Ньургун Боотур Стремительный = Дьулуруйар Ньургун Боотур / текст К.Г. Оросина; ред. текста, пер., коммент. [и вступ. ст.] Г.У. Эргиса ; [отв. ред. Г.М. Васильев]. – Якутской, 1947. – С. 5-60.

Эргис, Г.У. Очерки по якутскому фольклору / Г.У. Эргис, отв. ред. В.Е. Гусев, подгот. к печати Н.В. Емельянов, П.Е. Ефремов ; ИЯЛИ ЯФ СО АН СССР. – Москва : Наука, 1974. – 402 с.

Юрюнг Уолан: якут. сказка, ч. 1 / зап. и подгот. Н.С. Гороховым в Верхоян. улусе ; ред. Н.Н. Агапитов // Изв. ВСОИРГО. Тип. Н.Н. Синицына, 1884. – Т. XV, №5-6. – С. 43-60.

Ядрихинской, П.П. Дьырыбына Дьырылыатта Кыыс бухатыыр / [олонхохут П.П. Ядрихинской-Бэдьээлэ тылыттан суруйда, түмүк тылын уонна хос быһаарыыларын онордо П.Н. Дмитриев ; А. Андреева уруһуйдара]. – Дьокуускай : Кинигэ изд-вота, 1981. – 199 с.

Яковлев, Г.И. Саахардаах Дьуона / Г.И. Яковлев // Коммунизм суола. – Ньурба. – 1990. – Бэс ыйын 19 күнэ.

Яковлев, Э.Я. Улуу олонхохут, тойуксут С.Н. Каратаев-Ырыа Дыгыйар : дипломнай үлэ. – 2002.

Архыып матырыйааллара

Анкеты олонхосутов Мегино-Кангаласского и Амгинского районов // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 8, д. 145. – 42 л.

Анкеты олонхосутов Орджоникидзевского, Горного, Кобяйского, Намского и других районов // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 3, д. 855.

Боло, С.И. Репертуар по художественному фольклору сказителей Среднеколымского и Нижнеколымского районов // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 3, д. 439. – 10 л.

Күн Мөнүрүөн Офонньор икки Күн Тэйгэл Эмээхсин / Олонхосут Лаптев Василий Егорович. Среднеколымский р-н Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков. 1946 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 83. – 34 л.

Күн Эрилик бухатыыр / Олонхосут Харитонов Ион Матвеевич. Мегежекский наслег Ленинского р-на Якутской АССР. Записали В.Г. Платонов и Н.Н. Жондоров. 1947 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 105. – 156 л.

Күүрэлиирэ Дохсун / Олонхосут Винокуров Николай Алексеевич. Сень-Кельский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал С.И. Аммосов. 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 207. – 19 л.

Кыыдааннаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут М.Н. Горохов. Запись Т.Т. Данилова. 1945 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 56. – 141 л.

Мас Батыяа Бухатыыр / Олонхосут Назаров Парфен Николаевич. Сен-Кельский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков. 1945 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 114, 22 л.

Материалы диалектологической экспедиции. Среднеколымский район. Аргахтаах. 1956 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 216. – 160 л.

Материалы об олонхосутах и певцах, собранные Г.У. Эргисом // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 4, оп. 13, д. 21. – 93 л.

Нуспардаан удабан / Олонхосут Жирков Прокопий Дмитриевич, II Кангаласский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР, записал Н.К. Антонов. 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 200. – Л. 195-220.

Ньуру Ньургустай аҕалаах Кыыс Бухатыыр / Олонхосут Винокуров Егор Данилович. I Мятисский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записала Е.Н. Аммосова. 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 205. – 14 л.

Саахардаах ахтыгыта / П.Е. Ефремов суруйуута. 1960 с. // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 347.

Саввин, А.А. Распространение фольклора в северных районах // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 3, д. 463. – 7 л.

Саха сириҥ литературатын уонна культуратын деятеллэрэ. Норуот айымньытын дьиэтиттэн ылыллыбыт матырыйааллар (1940-1965) // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 4, оп. 8, д. 24.

Сүүлэлдьин Боотур / Олонхохут С.Н. Каратаев тылыттан П.Я. Тула-сынов суруйуута. 1941 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 5.

Уломжинскай, В.Р. Алаады ойуун / В.Р. Уломжинскай. Рукопись. Фольклорист-хомуяаччыны тус көрсөн бэлиэтэммиттэн.

Үрүн Уолан / Олонхосут Е.Г. Охлопков. Кёбёкёнский наслег Намского р-на Якутской АССР. 1941 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, – ф. 5, оп. 8, д. 13. – 20 л.

Үс балыстаах Лабынхаччаан Лабанха / Олонхосут Слепцов Василий Петрович. I Кангаласский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Составил П.Н. Габышев, П.Е. Ефремов. 1964 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 10, д. 66. – Л. 1-16.

Үс уоллаах Лабанхаччаан оҕонньор / Олонхосут Третьяков Константин Николаевич-Чообуй. Алазейский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Слепцов. 1945 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 84. – 130 л.

Эйгэл-Тэйгэл Бухатыыр / Олонхосут Горохов Михаил Николаевич. Эльгетский наслег Верхоянского района Якутской АССР. Записал А.А. Саввин, 19040 г. // Рукописный фонд ИГИИПМНС. ф. 5, оп. 7, д. 124/37. – 112 л.

Элик Туйгун. И.С. Прохоров суруйуута. 1941. // Рукописный фонд ИГИИПМНС ф. 5, оп. 7, д. 93. – 177 л.

Эмкинэ далай уута эмсэхтээх Элиэдэр Бэргэн / Олонхосут Винокуров Василий Егорович. I Метюжский наслег Среднеколымского района Якутской АССР. Записали И.П. Третьяков, А.Н. Лаптев. 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 206. – 25 л.

Эр бэрдэ Эликтэй Баатыр / Олонхосут Гуляев Гаврил Федорович, II Кангаласский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Н.К. Антонов, 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 200. – 51 л.

Эр Соҕотох / Олонхосут Бандеров Иван Семенович. Среднеколымский р-н Якутской АССР. Составил П.Н. Габышев, П.Е. Ефремов. 1964 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 10, д. 66. – Л. 16-23.

ЭрбэхчинМэргэн/ОлонхосутОконешниковИванВасильевич. IМятиский наслег Среднеколымского р-на Якутской АССР. Записал Д.Г. Жирков, 1945 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 7, д. 31. – 24 л.

Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соҕотох / Олонхосут А.Н. Лаптев, Среднеколымский район Якутской АССР. Записал Н.К. Антонов, 1956 // Рукописный фонд ИГИИПМНС, ф. 5, оп. 6, д. 215. – Л. 58-72.

Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соѳотох / Олонхосут Волков Семен Дмитриевич. Олерский наслег Нижнеколымского р-на Якутской АССР. Записал П.Е. Ефремов. 1964 // Рукописный фонд ИГИиПМНС, ф. 5, оп. 10, д. 91. – 5 с.

Эрэйдээх-буруйдаах Эр Соѳотох / Олонхосут Жирков Прокопий Николаевич. Олерский наслег Нижнеколымского р-на Якутской АССР. Составил П.Е. Ефремов. 1964 // Рукописный фонд ИГИиПМНС, ф. 5, оп. 10, д. 66. – 7 л.

Научное издание

Илларионов Василий Васильевич

**ЛОКАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ ОЛОНХОСУТОВ:
ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛНЕНИЯ ОЛОНХО**

На якутском языке

Редактор *Н.Т. Иванова*

Компьютерная верстка *М.А. Трифонов*

Оформление обложки *С.М. Михайлова*

Подписано в печать 26.07.2016. Формат 60x84/16.

Гарнитура «Гаймс». Печать цифровая.

Печ. л. 17,0. Уч.-изд. л. 21,25. Тираж 500. Заказ № 120.

Издательский дом Северо-Восточного федерального университета,
677891, г. Якутск, ул. Петровского, 5.

Отпечатано в типографии ИД СВФУ